DAVID AND SYLVIA STEINER YIZKOR BOOK COLLECTION

STEVEN SPIELBERG DIGITAL YIDDISH LIBRARY
NO. 13845

Kuty (Ivano-Frankivs'ka oblast') Memorial Book

Ḳiṭov ʾiri

THE NEW YORK PUBLIC LIBRARY – NATIONAL YIDDISH BOOK CENTER
YIZKOR BOOK PROJECT

NEW YORK, NEW YORK AND AMHERST, MASSACHUSETTS

•

MAJOR FUNDING FOR THE
YIZKOR BOOK PROJECT WAS PROVIDED BY

Harry and Lillian Freedman Fund
David and Barbara B. Hirschhorn Foundation
David and Barbara Margulies
The Nash Family Foundation
Harris Rosen
David and Sylvia Steiner
Ruth Taubman

•

Original publication data

AUTHOR	Tsins, Hayim.
TITLE	Kitov 'iri : bene Kuti mesaprim et sipur ha-'ir.
IMPRINT	880-03 Tel-Aviv : Ya'ir 'a. sh. Avraham Shtern, 1993.
DESCRIPT	285 p. : ill., map ; 25 cm.
SUBJECT	Jews -- Ukraine -- Kuty (Ivano-Frankivs'ka oblast') Kuty (Ivano-Frankivs'ka oblast', Ukraine) Holocaust, Jewish (1939-1945) -- Ukraine -- Kuty (Ivano-Frankivs'ka oblast')
ADD'L TITLE	Kitov my hometown

THIS BOOK MEETS A.N.S.I. STANDARDS FOR
PAPER PERMANENCE AND LIBRARY BINDING.

PRINTED IN THE U.S.A.

קיטוב עירי

בני קוטי מספרים את סיפור העיר

קיטוב עירי

בני קוטי מספרים את סיפור העיר

עורך: ד"ר חיים צינס

הוצאת "יאיר" ע"ש אברהם שטרן
תל־אביב תשנ"ג–1993

KITOV MY HOMETOWN
Survivors of Kuty Tell The Story of Their Town
Chaim Zins

הוצאתו של ספר זה נתאפשרה הודות לסיועם של יוסף מושקוביץ (לבית פלדהמר) ופסח מור (לבית מושקוביץ).

תרומתם מוקדשת לזכר הוריהם משה ופרל פלדהמר ויוסף (אלתר) וצילה (צ׳יפה) מושקוביץ שניספו בקוטי, בשואה.

עיצוב הספר והעטיפה: דב כהן
עריכה לשונית: יעקב שעיה

נדפס בישראל בתשנ״ג - 1993
דפוס ״חדקל״ בע״מ, תל־אביב
Printed in Israel

הגולה נמשכה מהשיכחה
ובזכירה סוד הגאולה
הבעש"ט

תוכן

מבוא

"עם צאת הספר לאור אנחנו סוגרים מעגל, פורעים חוב ישן שנתחייבנו בו כשיצאנו מן התופת ההיא. אנו כותבים את הספר למען ילדינו וילדי ילדינו, כדי שיֵדעו על החיים שאת אבדנם חווינו". כך, בפשטות, אמרו לי חברי ועד יוצאי קוטי, כשפנו אלי לפני כשנתיים, והטילו עלי את המשימה לערוך את הספר.

הספר הזה נולד בדם על חורבותיה של קוטי היהודית ב־1942. כבר בשנת 1954 התארגן 'ועד יוצאי קוטי בישראל', וגבה עדויות מן הניצולים. הוועד התכוון להוציא לאור ספר זכרון בעברית. משום מה – ואינני יודע מדוע – הספר לא יצא לאור בשנים ההן, אך החלום להוציאו לא פסק. בראש הוועד ההוא עמד סבי, יעקב שכטר, שנפטר בשיבה טובה ב־1980. אולי יש כאן יותר מן המקריות שנכדו זכה להשלים את המלאכה. גם העיתוי הוא סמלי. השנה היא שנת החמישים לחורבן ולמותם הטרגי של יקירינו. בין הקרבנות הייתה גם סבתי חיה, שהורישה לי את שמה.

הספר נכתב באהבה. לא סופרים שאמונים בכתיבה כתבו אותו, וגם לא היסטוריונים מקצועיים. לפיכך אין זה ספר היסטורי במובנו הרגיל. זוהי אסופה של סיפורים אישיים, פירורי חיים שלוקטו מנבכי הזכרון. עשרות אנשים השתתפו בכתיבתו, רבים כבר אינם בין החיים. העדויות לוקטו ממקורות שונים ובהם ארכיון 'יד ושם', יומנים אישיים ומכתבים שנשלחו אל המערכת. מקור חשוב במיוחד היה עזבונו של יעקב שכטר, שפרקים ממנו מובאים כאן.

תהליך העריכה היה מורכב. מקצת החומר תורגם מאידיש, פולנית, אנגלית וגרמנית בסיועם של אריה הזנפרץ ועזריאל הירש; ומקצתו – עובד, בשינויים קלים, תוך שמירה קפדנית על סגנונו האישי של כל כותב. המעיין בדקדקנות יוכל לגלות שלא תמיד נשמרה אחידות בתרגומם העברי של שמות אנשים ומקומות. הדבר נובע מהעובדה שתושבי האיזור דיברו אידיש בדיאלקטים שונים, ושיבושים/שינויים שהיו רוֹוחים בשפה המדוברת חלחלו, לעתים קרובות, לתוך הכתבים שהגיעו לידינו.

שני עקרונות הנחו אותי בעבודת העריכה. האחד, לפרסם כל כתב־יד שנשלח אלי; במיוחד הקפדתי שלא להשמיט את שמות הקדושים, שנזכרו בהם. העיקרון השני היה שלא להכריע בשאלות השנויות במחלוקת. לפיכך הקדמתי לדברי העדות את המאמר על קוטי מתוך 'פנקס הקהילות, אנציקלופדיה של היישובים היהודיים למן היווסדם ועד לאחר שואת מלחמת העולם השנייה, פולין, כרך שני: גליציה המזרחית' (הספר יצא לאור על־ידי מוסד 'יד ושם', ירושלים, תש"ם). כל הסיפורים ודברי העדות שבספר מבטאים את האמת הפנימית של הכותב, והם מצטרפים לפסיפס מגוון המשרטט את רבגוניות החיים ואבדנם.

העיר היתה ידועה לתושביה היהודים בשמה הפולני 'קוטי' (Kuty) או בשמה היידי 'קיטעוו'. לגבי שמה העברי – נתקלנו בבעיה. הניצולים, וכן גם המקורות, מזכירים לפחות שלוש גרסאות שונות: 'קִיטוֹב', 'קִיטֶב' ו'קוּטִיב'. עם זאת, בהצבעה שערכנו בין רוב הניצולים החיים (1992) נבחר השם 'קיטוב' כמתאים יותר לצורך הספר.

מטבע הדברים מקיף הספר מגוון רחב של נושאים ובסגנונות כתיבה שונים. אני מקווה שכל קורא – ובמיוחד מבני דור הבנים והנכדים – יוכל למצוא קטעים שקריאתם תקרב אותו אל העולם שאותו לא הכיר.

בספר שבעה שערים:

שער ראשון: תולדות העיר – ההיסטוריה של קוטי.
שער שני: חיים – זכרונות אישיים וסיפורי פולקלור על קוטי היהודית.
שער שלישי: שואה – זכרונות אישיים על גורל יהודי קוטי בשואה.
שער רביעי: דברי שיר – שירים שפרסמו בני קוטי בספרים וכתבי עת.
שער חמישי: הקדושים – שמות הקדושים.
שער שישי: מגש הכסף – בנים שנפלו במלחמות ישראל.
שער שביעי: יוצאי קוטי – שמות יוצאי קוטי בארץ ובעולם.

* * *

אני מרגיש חובה נעימה להודות לחברי ועד יוצאי קוטי שאִפשרו את הוצאת הספר לאור. במיוחד ראוי להערכה אריה הזנפרץ שהִנו הכוח המניע והרוח החיה מאחורי מפעל גדול זה; עזריאל הירש שסייע בתרגום, עבר על כתב היד והעיר את הערותיו; ליוסף מוסקוביץ' ולעו"ד פסח מור לבית מוסקוביץ' שעודדו ותמכו, ונתנו ביד פתוחה וברוחב לב.

כמו כן יבוא על הברכה אנשל שפילמן מהוצאת "יאיר" שהוציא את הספר באמצעים שעמדו לרשותנו. עוד נתונה תודתי למוסד 'יד ושם' שנתן הסכמתו להשתמש בערך 'קוטי' ובמפה של גליציה מתוך 'פנקס הקהילות', להוצאת 'על המשמר' על הרשות להדפיס את שירו של איציק מנגר 'בין קיטב וקוסוב' בתרגומו של בנימין טנא ולבתי הוצאה אחרים שהשתמשתי בחומר שהודפס על־ידם.

וכמובן תודות לכל אלה מבין יוצאי קוטי שתרמו מפרי עטם לספר זה. לולא כל אלה – לא היה הספר רואה אור.

פסח התשנ"ב

ד"ר חיים צינס
עורך הספר

תולדות העיר

קוּטי Kuty – קיטעוו

(נפת קוסוב, מחוז סטאניסלאבוב, פולין; היום – אוקראינה)

מספר האוכלוסיה

השנה	כלל האוכלוסיה	היהודים
1765	(?)	972
1880	6,333	2,966
1890	6,353	3,045
1900	6,689	3,137
1910	6,740	3,197
1921	5,504	2,605
1931	(?)	2,900

קוטי נוסדה ב־1715 על־ידי אחד הרוזנים ממשפחת פוטוצקי. עם חוקי ייסוד העיר קיבלו היהודים בה זכויות עירוניות מלאות, והיוו כנראה יחד עם מספר ארמנים רוב ביישוב עירוני זה. היהודים קיבלו רשות לבנות בית־כנסת ולקדש בית־עלמין. בתקופת מלכות פולין גדלה הקהילה ומצבה היה שפיר. מעידים על כך סכומי מס־הגולגולת ששילמו היהודים לבעל העיר: 330 זהובים ב־1717, 400 ב־1736 ו־500 זהובים ב־1759.

עם העברת העיר לשלטון אוסטרי ב־1772 הורע מצבם של היהודים. בוטל ועד הקהילה במתכונתו הקודמת ובמקומו הועמד בראש פקיד יהודי, שגבה את המסים בשרירות־לב וסכומי הגביות גדלו משנה לשנה. רק עם מתן שוויון זכויות ליהודי גאליציה ב־1868 שופר גם המצב בקוטי. ועד הקהילה חודש אז ובוטלו המסים המיוחדים שהוטלו על היהודים בלבד.

בראשית התקופה האוסטרית התפרנסו היהודים ממסחר (בעיקר פירות יבשים), בורסקאות, עגלונות ומלאכה. בסוף אותה תקופה התפרנס מספר קטן של יהודים מפקידות במנסדות הממשלתיים והעירוניים. בשנות ה־70 של המאה ה־19 הוקמה בקוטי קופת־מילווה לתעשיינים ולבעלי־מלאכה, שעזרה לבורסקאים ולבעלי טחנות־הקמח במימון עסקיהם. עד שנות ה־30 של המאה ה־20 לא היתה קוטי מחוברת לקו מסילת־הברזל, לכן עסקו יהודים רבים בעגלונות.

לקהילת קוטי יצאו מוניטין בזכות אנשי־שם, ילידי המקום. המפורסם בהם הוא ר' אברהם־גרשון קיטובר, גיסו של הבעש"ט. לפי המסורת החסידית, ישב גם הבעש"ט בשנות ה"הסתר" שלו סמוך לקוטי, והתפרנס מחפירת טיט,

שאשתו מכרה לתושבי קוסוב וקוטי. האגדה מספרת, שבאותה תקופה נפגש הבעש"ט עם השודד הנודע דובוש, ועלה בידו להניאו מלפגוע ביהודים.

יש לראות כרבה הראשון של קוטי את ר' משה ב"ר מנחם־מנדל קיטובר. בתחילה גם הוא היה ממתנגדיו של הבעש"ט אבל אחר־כך הכיר בו. ר' משה נפטר ונקבר בקוטי ב־1738, ולו מייחסים את המנהג שהיה בקוסוב, קוטי וויז'ניץ (שבבוקובינה) לא לקבור את המתים בטליתותיהם אלא בתכריכים בלבד. בשנות ה־40 של המאה ה־19 כיהן כרב בקוטי ר' יעקב אפשטיין. את כיסאו ירש ר' צבי ב"ר אברהם לנדסמן. אחריו כיהן עשרות בשנים ר' יוסף שמואל גלרנטר, בעל "הרי בשמים" ו"ראשי בשמים". את כיסאו ירש ב־1893 בנו, ר' חיים גלרנטר, בעל "ענג חיים לשבת", "שמחת החג" ו"פרי עץ חיים". בזמנו כיהן כדיין תלמיד־חכם מובהק, ר' יעקב שור.

בית־הכנסת, שנבנה עוד בראשית ייסוד הקהילה, היה המפואר והגדול ביותר בכלל בנייני העיר. לידו היו שני בתי־תפילה קטנים: בית־כנסת של הקצבים ובית־כנסת של החייטים. כן היו 3 בתי־מדרש. החסידים התפללו ב־3 קלויזים: של ויז'ניץ, קוסוב וצ'ורטקוב. בית־העלמין שקודש בזמן ייסוד הקהילה התמלא בסוף המאה ה־19, ובמקומו קודש בית־עלמין חדש. החברה קדישא, שחבריה עשו את עבודתם בהתנדבות, ארגנה מהכנסותיה קופת־מילווה לבעלי־מלאכה.

עד ראשית המאה ה־20 לא קיבלו ילדי היהודים בקוטי חינוך חילוני, להוציא את האפיזודה של בתי־הספר ליהודים מייסודו של ה. הומברג (1785–1806). עד לאותו זמן למדו גם הבנים וגם הבנות בחדרים המסורתיים, ואך בראשית המאה ה־20 התחילו חלק מהבנים ורוב הבנות ללמוד בבית־ספר כללי שהיה בעיר. בשנים הראשונות של המאה ה־20 הוקם בית־ספר עברי משלים מיסודה של "שפה חיה". למדו בו 59 תלמידים ומהם רק 11 בנים.

החוגים הציוניים התארגנו בקוטי בראשית המאה ה־20. ב־1905 הוקם "איגוד נשים ציוניות", וב־1908 – סניף פועלי ציון. פעילי פועלי־ציון ארגנו שביתה של 50 פועלים בורסקאים, ושביתה זו הצליחה בחלקה. ליד פועלי ציון התקיים ארגון נוער "יוגענד", ולו הספרייה היחידה אז בעיר.

מתחילת המאה גברה ההגירה של יהודי קוטי לארצות שמעבר לים, ובעיקר לארצות־הברית. במלחמת־העולם הראשונה עברו על העיר תהפוכות רבות: שני כיבושים רוסיים (1914, 1916), בריחת חלק מהאוכלוסייה, הקמת הרפובליקה האוקראינית המערבית (נובמבר 1918–מארס 1919), כיבוש קצר של העיר על־ידי הרומנים וחידוש השלטון הפולני ביוני 1919. בזמן השלטון האוקראיני נבחר בקוטי ועד לאומי יהודי, שהיה מורכב אך ורק מחברי פועלי ציון. בזמן שלטון הרומנים התגוננו היהודים בכוח מפני התעללויות החיילים, ויהודי אחד אף הצליח "לאסור" חייל רומני "מתפרע" ולהחזיקו במרתף במשך יומיים.

בין שתי מלחמות־העולם

בזמן שלטונה המחודש של פולין חלה התפתחות־מה בעיר; היא חוברה לקו מסילת־הברזל, נסלל כביש מקולומיה דרך קוסוב לקוטי, ובאמצע שנות ה־30 חוברה קוטי לרשת החשמל. הוקם בית תרבות פולני ובו אולם קולנוע, בניין שבו השתמשו גם היהודים, תמורת תשלום.

לאחר חיבור העיר לכביש ולמסילת־הברזל עברו רוב העגלונים היהודים לנהגות. בזמן שלטון פולין נוספו בעיר שני מקורות־פרנסה חדשים: הקִיט ותעשיית שטיחים. התעשייה היתה ברובה ביתית, וכדי להתפרנס נאלצו העובדים לעמול עד 15 שעות ביממה. כן התפתח אז בקרב היהודים מקצוע חדש והוא סוכן־נוסע, המפיץ את תוצרת קוטי ברחבי פולין. בין שתי מלחמות־העולם המשיכו יהודי קוטי להתפרנס ממנסרות, בורסקאות, טחנות־קמח וכן ממסחר זעיר ומלאכה.

ועד הקהילה היהודית היה מורכב בעיקרו מנציגי החרדים. בראשו עמד המתבולל סברין הורנשטיין. ברבנות שימש אחרי פטירתו של הרב ר' חיים גלרנטר, ר' לייב יעטשעט (נספה בשואה).

במועצת העירייה היתה ליהודים השפעה מועטת. אף־על־פי שאחוז היהודים התקרב ל־50, נבחרו לעירייה ב־1934 רק 5 יהודים מתוך 16.

בין מוסדות העזרה ההדדית ראויים לציון ויצ"ו, שמנתה 100 חברות ועסקה בעזרה סוציאלית, "איגוד הסוחרים היהודים ובעלי־מלאכה" שעזר לחבריו בהלוואות, וקופת גמ"ח. בית־היתומים היהודי הוקם ב־1918 על־ידי ד"ר מרקוס אולסקר, ובו מצאו מחסה 16 מתוך כ־100 יתומים שנמצאו באותה עת במקום; יתרם סודרו בבתים פרטיים. נוסף ללימודים כלליים למדו בו החניכים גם טווייה. לאחר שלמדו את המקצוע הם עבדו בייצור שטיחים. הודות ליזמת ד"ר אולסקר תרמה העירייה ב־1930 מגרש לבית־היתומים, וב־1936 הוקם בו בניין ששימש גם אכסניה לקיבוצי־הכשרה. כדי לממן את החזקת הבית נוסד בית־מלאכה לשטיחים, והכנסותיו היו קודש למטרה זו.

רוב הבנות היהודיות המשיכו באותם הימים ללמוד בבית־הספר הכללי, ואילו רוב הבנים למדו ב"תלמוד תורה". בית הספר העברי המשלים חודש בראשית שנות העשרים ולידו גן־הילדים. ב־1930 הוקם בית־ספר לבנות "בית יעקב".

בקוטי התקיימו סניפי רוב המפלגות היהודיות שפעלו בפולין. מספר צעירים יהודים השתייכו למפלגה הקומוניסטית הבלתי־ליגאלית או שנמנו עם אוהדיה. ב־1936 נאסרה נחמה מלצר ("וורה"), בת העיר, שפעלה כמנהיגת הקומוניסטים בסביבה. היא נידונה ל־6 שנות מאסר. באותה שנה נאסר עוד פעיל קומוניסטי, מיכאל גרוי. ב־1938 נשפטו למאסר 13 קומוניסטים יהודים, ביניהם 9 בנות מפועלות תעשיית השטיחים בעיר.

בין הציונים היתה מפלגת הציונים הכלליים הוותיקה ביותר, ומפלגת פועלי ציון הפעילה ביותר. כן התקיימו במקום סניפי התאחדות, המזרחי, ומ־1930 – המפלגה הרוויזיוניסטית (לאחר הפילוג בה אף מפלגת "המדינה"). קן השומר הצעיר נוסד ב־1921 והמשיך בפעולתו עד 1939. גורדוניה נוסדה ב־1926 וחדלה מלהתקיים בראשית שנות ה־30. בית"ר הוקמה ב־1930 ופעלה כנראה עד 1939.

בקוטי התקיימו שתי ספריות ציבוריות: הגדולה בהן ליד השומר הצעיר והיא החזיקה 600 כרכים, והשנייה – ליד גורדוניה. ב־1925 הוקם איגוד ספורט יהודי "מכבי", שהיה פעיל לסירוגין עד סוף התקופה.

מדי שנה, משהתחיל ענף הקיט להתפתח בקוטי, ניסו קייטנים פולנים לפגוע ביהודים. אולם הדבר לא עלה בידם, שכן הצעירים היהודים התארגנו להגנה עצמית. ב־1937 נופצו חלונות בבתי יהודים בעיבורה של העיר.

על יחסי הכוחות בין הזרמים הציוניים אנו למדים בין היתר מתוצאות הבחירות לקונגרסים הציוניים:

השנה	ציונים כלליים	המזרחי	קוטי התאחדות – פועלי ציון	רוויזיוניסטים מפלגת המדינה	ציונים ראדיקלים
1927	5	–	8	–	41
1931	12	–	38	45	12
1933	27	13	94	61	30
1935	71	11	227	55	31
1939	67	–	187	20	3

מלחמת־העולם השנייה

לאחר שפינו השלטונות הפולנים, סמוך לאמצע ספטמבר את העיר, והיישוב נשאר מספר ימים בלא סמכות מְנהלית כלשהי, התארגנו קבוצות צעירים יהודים להגנה עצמית מפני האוקראינים המקומיים וכפריי־הסביבה, שהתכוננו לפרוע ביהודים. חלק מאנשי הקבוצות הללו הצטיידו בנשק שהשאירה המשטרה הפולנית, והם שמרו בעיקר על הקשר בין קהילת קוטי לבין משפחות יהודיות פזורות בכפרים הסמוכים.

ב־17.9.1939 נכנסו לקוטי יחידות הצבא האדום. אורגן ועד עירוני זמני, והשתתפו בו מספר ניכר של קומוניסטים יהודים מבני קוטי. כן בלטה השתתפותם של צעירים יהודים בשורות המיליציה. אולם עם הגברת תהליך האוקראיניזאציה הורחקו יהודים רבים ב־1940 ממוסדות הממשל העירוני.

השלטונות הסובייטיים הלאימו טחנות־קמח, מפעלים לבורסקאות ובתי־מלאכה שונים, ועל בעליהם היהודים הוטלו הגבלות מנהליות שהיו

כרוכות בתנועה מחוץ לעיר ובקשיים להשגת עבודה. המסחר הסיטוני הופסק לאלתר ומסחר קמעוני הצטמצם. בעלי חנויות פרטיות לא יכלו לחדש את מלאי הסחורות וכרעו תחת נטל המסים. בעלי־מלאכה נאלצו להתארגן בקואופרטיבים. הפעילות היהודית הקהילתית והמפלגתית נאסרה. הספרייה הציונית הועברה לספרייה העירונית הכללית, הספרים מוינו, וחלקם הגדול נמצאו "בלתי כשרים" ונשרפו.

בראשית 1940 יצאה קבוצת מתנדבים יהודים לעבודה באגן הדון, אך כעבור כמה שבועות חזרו מאוכזבים ביותר מתנאי העבודה וקשיי החיים שם.

בקוטי פתחו השלטונות בית־ספר ושפת ההוראה בו היתה אידיש. באביב 1941 הואשמו מספר קומוניסטים יהודים מקומיים בטרוצקיזם. כן נמשכו מאסרים של יהודים בגלל "עבירות כלכליות". רק מעטים מיהודי קוטי נמלטו ממנה לברית־המועצות עם הצבא האדום הנסוג בסוף יוני 1941.

ב־1.7.1941 נכבשה העיר על־ידי כוחות צבא רומניים והונגריים – בעלי־בריתם של הגרמנים. החיילים הרומנים התעללו קשה באוכלוסייה היהודית, אסרו פעילי ציבור והסכימו לשחררם רק תמורת כופר גדול. יחסם של החיילים ההונגרים היה נוח יותר, אף כי גם הם חטפו יהודים לעבודת־כפייה בלא אבחנה. הרומנים עזבו את קוטי תוך זמן קצר, והעיר נשארה בשליטת ההונגרים עד סוף אוגוסט 1941. בסוף חודש יולי הובאו לעיר פליטים יהודים מקארפאטורוס. הקהילה היהודית המקומית דאגה לצורכיהם והשתדלה להקל על סבלם. בספטמבר 1941 עברה העיר לניהולם הישיר של הגרמנים, שהטילו על היהודים קונטריבוציה, הגבירו את הדרישות לעובדים לעבודת־כפייה, הגבילו את חופש התנועה, ציוו לענוד סרט לבן עם מגן־דוד כחול, ושדדו רכוש.

בראש היודנראט הראשון הועמד מנשה מנדל. היודנראט ניסה ככל האפשר לחלק את העול שהוטל על הקהילה באורח צודק. הוא היה נתון למרותו של היודנראט בקולומיה, ובסוף אוקטובר 1941 דרש יו"ר היודנראט שם, מ. הורביץ, מיהודי קוטי סכום כסף גדול. מנשה מנדל סירב למלא הוראה זו, בטענה שיהודי קוטי כבר שילמו את חלקם בקונטריבוציה. בשל כך הוא הודח מתפקידו. במקומו נתמנה לתפקיד יו"ר היודנראט זיגמונט טילינגר. הלה מילא בצייתנות כל הדרישות מצד מ. הורביץ ומצד הגרמנים.

הרעב הכבד והקור העז בחודשי החורף 1941–1942, וכתוצאה מכך גם מגיפת טיפוס, הפילו חללים רבים בקרב היהודים. היהודים היו פושטים בלילות בשדות האיכרים בקרבת העיר ומנסים להשיג קצת מזון. האיכרים ארבו להם, וכל הנתפס נרצח בידיהם או הוסגר לידי הגרמנים. כדי להקל על מצוקת הרעב פתח היודנראט מטבח ציבורי שחילק בכל יום מאות מנות של מרק דליל.

באביב 1942 הגיעו לקוטי ידיעות על השמדה המונית בקהילות יהודיות

בסביבה, ואף על חיסול קהילות שלמות. יהודי קוטי התחילו להתקין מחבואים בעיר וביערות הסמוכים. יחידים וקבוצות ניסו לברוח לרומניה, אך מעטים בלבד הצליחו בכך. בדרך אל הגבול נפגעו רבים בידי האיכרים האוקראינים. כאמור, הרוב המכריע של האוכלוסייה המקומית גילו יחס עוין ליהודים. על רקע זה בלטה במיוחד עמדתו של הכומר הארמני ס. מאניוגיביץ', שהטיף להושטת עזרה ליהודים ולמכור להם מזון, ואף בעצמו הסתיר מספר יהודים.

בשעות הבוקר של יום 10.4.1942 (יום אחרון של פסח תש"ב) הגיעו מקולומיה לקוטי מכוניות־משא עמוסות אנשי אס.אס. וגסטאפו. כבר בעת כניסתם לעיר ירו הללו בכל יהודי שנתקלו בו ברחוב. אל הגרמנים הצטרפו יחידות המשטרה האוקראינית ויחד פשטו על בתי היהודים. כדי לגלות את המתחבאים הוצתו הבתים ורחובות שלמים שאוכלסו על־ידי יהודים הועלו באש. במקרים רבים הושלכו הנמלטים מבתים בוערים ישר אל האש. אחרים נרצחו ביריות ברחוב. קציר־הדמים באקציה זו הסתכם בכ־950 איש. הנרצחים נקברו בבית־העלמין היהודי בעיר, וחלקם נשארו קבורים תחת חורבות הבתים השרופים.

ב־24.4.1942 נצטוו היהודים, שלא היו בידיהם אישורים ממקומות־העבודה, לעקור לגטו בקולומיה. מספר יהודים שמו קץ לחייהם, ובלבד להימנע מן הסבל הכרוך בגירוש. ואמנם רבים מבין כ־500 המגורשים מתו או נרצחו בדרך לקולומיה.

ב־7.9.1942 הגיע מועד החיסול הסופי של קהילת קוטי. יותר מ־800 יהודים גורשו לגטו בקולומיה, משם שולחו להשמדה במחנה בלזץ וקבוצת צעירים למחנה יאנובסקה בלבוב. בקוטי נותרו רק 18 בעלי־מלאכה, אשר נהרגו כעֲבור חודשיים. קוטי הוכרזה "יודנריין".

המצוד אחר היהודים המסתתרים נמשך גם בחודשים שלאחר־מכן עד לשחרור העיר על־ידי הסובייטים ב־2.4.1944. קומץ הניצולים עזבו את המקום. החיים היהודיים בקוטי לא שוקמו עוד.

* המאמר לקוח מתוך: דנוטה דומברובסקה, אברהם ויין, אהרון וייס (עורכים), **פנקס הקהילות, אנציקלופדיה של הישובים היהודיים למן היווסדם ועד לאחר שואת מלחמת העולם השניה, פולין**, כרך שני (גאליציה המזרחית), יד ושם, ירושלים תש"ם–1980, עמ' 460–463.

חיים

יעקב גוטל (מקודם גוטליב)

קן בית"ר בקוטי

סטודנט צעיר בשם חיים גוטליב, שסיים את לימודיו התיכוניים בעיר המחוז סטניסלבוב וחזר לעיירה, ייסד בשנת 1930 את קן בית"ר בקוטי, והיה למפקדו הראשון. בכך נוספה עוד תנועת נוער ציונית לתנועות שפעלו בה זה מכבר, 'השומר הצעיר' ו'גורדוניה'.

התנועה החדשה, בעלת האידיאולוגיה הלאומית־רוויזיוניסטית, משכה אליה המוני צעירים. כבר בשנת 1932 היו בקן יותר מחמישים חברים. עם השנים הלכה התנועה והתרחבה, ולקראת מלחמת העולם השנייה היתה לתנועת הנוער הגדולה בעיר. הקן שכן במבנה שׂכור, בבעלות בית היתומים היהודי. לאחר מכן עבר הקן למבנה של משפחת סויכר, ששני בניה היו חברי בית"ר.

בקן התנהלה פעילות תרבותית־חינוכית וחברתית ערה ורבגונית בכל ימות השבוע. בין היתר למדו החניכים את האידיאולוגיה הבית"רית על־ידי קריאת מאמריו של זאב ז'בוטינסקי שהתפרסמו מדי שבוע בעיתון 'דער מומענט'. כמו כן נערכו ערבי שירה וריקודים. חברי הקן ייסדו את קבוצת הכדורגל היהודית הראשונה בעיר, 'נורדיה', ששיחקה נגד הקבוצות הלא־יהודיות. ענפי ספורט פופולריים אחרים היו כדורעף ופינג־פונג.

הפעילות הפוליטית התרכזה במכירת ה'שקל' ובתעמולת בחירות לקראת הקונגרסים הציוניים. היא התגברה במיוחד עם פרישתו של זאב ז'בוטינסקי מהתנועה הציונית, ו'הקמת ההסתדרות הציונית החדשה'. גולת הכותרת של הפעילות היתה האזכרה השנתית ב־כ' בתמוז, יום פטירתו של הרצל. האזכרה התקיימה בבית־הכנסת הגדול. החניכים לבושים במדי בית"ר, צעדו עם הדגל ברחובות העיר אל בית־הכנסת. תגרות פרצו, כשהנוער הקומוניסטי ניסה להפריע למִצעד, ולהפיל את הדגל, אבל עד כמה שזכור לי, תמיד היתה ידנו על

העליונה. עם השנים עברו החברים הבוגרים, שסיימו את שירותם הצבאי, ל'ברית החייל'. בשנת 1937 התארגנה הכשרה בית"רית. השתתפו בה חברים מכל רחבי פולין, שהתכוננו לעלות ארצה, רובם במסגרת 'עלייה ב'.

עם פרוץ מלחמת העולם השנייה, גוייסו חלק מהחברים הבוגרים לצבא הפולני ומאז נעלמו עקבותיהם. הקן חדל להתקיים ב־17 בספטמבר 1939, עם כיבוש העיר בידי הצבא האדום. חלק מהחברים הוגלו לרוסיה. מעטים הצליחו לחצות את הגבול לרומניה הקרובה, ובסופו של דבר להגיע ארצה. מרבית חברי בית"ר קוטי נספו עם בני משפחותיהם באקציות שהיו באפריל ובספטמבר 1942.

נורקה דרמר (לבית וינר)

קוטי – משפחה גדולה אחת

את הקטעים האלה כתבתי באהבה לזכרם של אלה שנספו בצורה כה טרגית. בשנת 1936 עזבנו את קוטי. באותו זמן עדיין התנהלו החיים במסלולם הרגיל: מזל ושמחה, יגון ויאוש, התנשאות ורכילות, חכמה וטיפשות, הכול היה בהּ במידה. קוטי היתה מקום שנדמה כאילו הזמן עצר בו מלכת. בלי שינויים חלפו שם הימים. האנשים, העצים והבתים נראו כאילו הם שייכים למקום מימי בראשית. היה מובן מאליו שעיירתנו תישאר כך, ללא שינוי, לנצח. אף פעם לא הרגשתי זרות או בדידות, אף שדאגות לא חסרו. עם זאת לנוער לא היה עתיד, ולמי שהיתה אפשרות לעזוב – עזב. גם בני משפחתי עזבו. בלב כבד נפרדנו מידידים ומקרובים, ונסענו לישראל.

התגעגעתי לאובידיוש, לרחש עלי העצים, לצ׳רמוש הרועש והזורם במהירות, לשני עצי הערבה הזקנים שעמדו בודדים על גדת הצ׳רמוש, ליפי הטבע. לא פעם חזרתי בדמיוני לקוטי, והכול ניצב חי לנגד עיני. תחילה הלכתי ברחוב סניאטינר, בשׂדרת עצי התרזה הרחבה שבהּ גרנו.

★

מחשבותי נשׂאוני למשפחת רוזנהק, שגרה על־יד סוקול*. בבית שעמד בצל עצים גבוהים גרו חברתי מינציה, אחותה גיטל ואמם. גיטל התחתנה, ועזבה את קוטי עם יעקב בעלה. מינציה הקדישה את כל אהבתה לכינורה. נגינתה

* מועדון תרבות ידוע.

הסגירה את סער רגשותיה ואת עצבות בדידותה. שתינו ניגנו באותה תזמורת. פעמיים בשבוע היינו הולכות דרך ארוכה עד לבית־הספר שבסטרי קוטי, שבו התקיימו החזרות. באחד מערבי החורף הקרים עברנו דרך שדה חשוך, לפתע שמענו רשרוש חשוד. נבהלנו. החלטנו שלא נלך עוד לבדנו בדרך זו. מאז היה מתלווה אלינו מיטרנגה, מנהל בית־הספר מטודיוב, שניגן אתנו בתזמורת. פעם אחת הצטרף אלינו מיקו נדבורננסקי. בצחוק קראנו לו 'בעל האופי השחור'. הוא היה 'מנסר' בכינורו, כי לנגן ידע בקושי. ביקשתי ממנו לקרוא למינציה. מיקו סיפר כי מינציה סירבה ללכת אתו. מיהרנו אליה. שאלתי אותה למה לא הצטרפה למיקו, שהרי כבר היה מאוחר? "עם כל אחד אחר הייתי הולכת", אמרה, "אבל לא עם בעל ה'אופי השחור' הזה. אינני פוחדת ממנו, אבל כשאני רואה את פרצופו הקשוח והממורמר נעשה לי רע".

האם היתה זו נבואה על העתיד להתרחש? תחושה מוקדמת? מי יודע באיזה אופן אכזרי איבדה את חייה הצעירים והיפים? כעבור שנים שמעתי שבעל 'האופי השחור' רצח במו ידיו מאתיים יהודים.

*

מספר בתים משם גרו משפחות דרוקמן, סוכר ומער. את גברת דבוירה טאובה מער, הכרתי היטב. היא באה אלינו לעתים קרובות, ולימדה את אחותי, מינקה, לנגן בפסנתר. היא גם ניגנה בתזמורת שלנו.

*

בבית אחר התגוררה משפחת גלס: אבא אדוק, אמא חולנית, בת נשׂואה ולה ארבע בנות צעירות. הבת הבכורה היתה כבר נשואה כשבאתי לראשונה לביתם. בת יהודייה צנועה ובעלה, 'יונגער־מאן' שקט, 'מוטעלע' היה הכינוי שהודבק לו על־ידי לייבעלע הוטרר, על פי אותיות 'טל ומטר'* הזעירות בסידור הקטן, והכינוי דבק בו מאז.

ארבע הבנות השתוקקו לאהבה. הן היו צעירות והיו זכאיות לכך. אך המציאות היתה שונה. הינדה ורויזה נישאו ללא אהבה. סימה זכתה למשך זמן קצר, לאהבה אמיתית, כך חשבה, כשגילתה שהיא בהיריון. כשסיפרה לבחור, שאותו אהבה כל־כך, זנח אותה, ועזב את העיר. הנבל שסיבך אותה חמק מבלי לשאת בתוצאות, וסימה נותרה לבדה.

* אותיות קטנות.

הצעירה בבנות משפחת גלס, רוחלה, היתה מתקדמת יותר. היא הלכה לתנועת נוער והרגישה חופשייה יותר.

*

בהמשך הרחוב גרה משפחת ריבר ולה שני בנים. לאחד קראו מוישלה. אחיו היה עיוור. נהגתי לעבור ליד ביתם כדי להיכנס לרייזל ליברגל, שניגנה אתנו בתזמורת. כולם הכירו את שמיל ליברגל, בעל הזקן הבלונדיני היפה, עיני התכלת הטובות והקול הנעים והרך. ביום הכיפורים היה שר בבית־הכנסת את תפילת 'כל נדרי'. כולם אהבו לשמוע את קולו האלוהי.

גברת ליברגל חיתה למען הילדים בלבד, א־יידישע מאמע אמיתית. בבית זה היתה אווירה של אחווה. מסיה היה הבכור, והדבר הורגש. ההורים והאחיות השפיעו לו אהבה מכל הלב. רייזל ליברגל ירשה מאביה את הכשרון המוסיקלי, ונגינתה בכינור היתה נהדרת. היא היתה בחורה צנועה. כשהתחתנה נעשתה לרעיה טובה ולאמא צעירה ומאושרת. לאחר שנישאה עזבה את התזמורת.

יום אחד סיפרה לי על מקרה שקרה לה בויז'ניץ. היא טיילה עם חברים, ביניהם היה בחור שמן מקולומיה. הם עברו ליד בית שבפתחו ישבו נשים מקומיות. לפתע ראתה אחת הנשים את הבחור השמן, היא ספקה את כפיה, כיוונה עיניה למרומים, ואמרה "די גענס זאלען ביי מיר אזוי גרוטען, טאטע זיסער" (שככה יצליחו לי האווזים, אבא מתוק בשמים).

*

בשכנות לליברגל גר מנדל הוטרר, עם אשתו, שלוש בנותיו ושני בניו. הם גרו בבית אבן גדול שנראה כמבצר. הם חיו חיים פשוטים, אבל בכל זאת היו כולם מאושרים. זה היה בית עליז ומיוחד במינו. האב, מנדל, נהג לקנטר את אשתו: "די אלטע בערענטה די" (דובה זקנה שכמוך), היה אומר לה בצחוק, כשהוא נותן לה דחיפה קלה, שכמעט וגרמה לה להתהפך. "די אלטער בער" (דוב זקן שכמוך), היתה משיבה לו בחיוך רחב על פניה.

אטל, הבת הבכורה היתה הכתר של המשפחה. הכרתי אותה היטב. היא היתה מוכשרת ועבודות היד שלה היו נהדרות. תמיד אמרה שהיא רוצה למצוא בעל מבין, ולזכות בבית משלה. "אטל, גיב מיר א שפיסעל" (אטל, תני לי מסרגה), קראה פעם גברת הוטרר לבתה, כשישבה על הספסל לפני הבית וסרגה. באותו רגע עברו במקום שני בלשים. הם חשבו שהיא קראה כדי להזהיר מפניהם. הם הזדהו והחלו לחקור מדוע הזהירה האם את בתה. בעמל רב ולאחר הסברים ארוכים הצליחה אטל לשכנע אותם שאמה התכוונה רק למסרגה, ולא לשום דבר אחר.

*

בהמשך עמד הבית של שטייגמן. ברטה שטייגמן היטיבה לנגן בכינור. היא היתה מורה לנגינה, רווקה. אחיה, אברום היה עורך־דין צעיר ומוכשר. הוא נרצח ביחד עם אשתו ריינה, וילדם. האחות גיטלה, השקטה והצנועה, היתה נשואה לשרף. צעיר הבנים היה פריץ. הוא ידע לשיר ולנגן בכינור. בשירתו ובנגינתו בכינור יכול היה לכבוש את העולם. מפיו של מכר, ד"ר שליט, שמעתי על הקורות אותו בזמן המלחמה. פריץ היה נשוי לאחות שעבדה בבית־חולים יחד עם ד"ר שליט. הוא חלה בטיפוס, והובא במצב קשה לבית־החולים. הוא החלים, אבל המשיך להיות מאושפז. כשהגיעה ההוראה שעל כל החולים לשוב למחנה בלבוב, החליט פריץ לציית, למרות שאשתו וד"ר שליט הפצירו בו שיישאר בבית החולים, כנראה חשש לסכן אותם. הוא שב לגטו ברחוב ינובסקה, ונורה עם כל יושביו למחרת.

*

גם ה'זייגערמאכר' (השען) האבר גר שם. למרות שמקום עבודתו היה ברינק (מרכז העיר) לא היתה לו פרנסה. ביתו היה "א־שטיב מיט קינדער" (בית מלא ילדים), ופרנסה אין. הוא גמגם מאוד; "טיט... טי... טי... ביטערע צארעס" (טיט... טי... טי... צרות מרות). על מלים אלה חזר שוב ושוב, לא הבנתי אז מה פירוש "אין פרנסה".

ברחוב הזה גרו גם נוצרים, אך אתם לא היה לנו שום קשר.

*

במעלה הרחוב גרו משפחות דרוקמן, הזנפרץ וקלינגר.

עם ציפי קלינגר למדתי עברית אצל המורה שפיגל. התלמידה המצטיינת בשיעורי העברית היתה מלכה ברגמן, בתו הצעירה של שעיה ברגמן.

ליד משפחת קלינגר גרה משפחת הזנפרץ. גיטלה הזנפרץ היתה אחת מידידותי הטובות. לעתים קרובות למדנו יחד. אחר־כך, בגלל אי־הבנה כלשהי, נפרדנו ולא היה לנו אומץ להתגבר על הרוגז, ולחדש את הידידות. אבל תמיד שמחתי לראות אותה. בצדו השני של הרחוב, מול השטייגמנים, גרה משפחת בוקסנבאום.

*

סמוך להם התגוררה משפחת עורך־הדין ד"ר לאוב, בנה של יטה לאה אנגל. את סטפה, הבת הבכורה, ואת זיגפריד אחיה, הכרתי היטב. בת הדודה סימה טרנר, היתה באה תכופות לבקר אותם. לא הכרתי אותה היטב, אבל תמיד התרשמתי מקומתה התמירה, ומהופעתה העדינה. אמה היתה אחותה של הגב' לאוב. שתי אחיות – שני גורלות: אחת אלגנטית ועשירה; והשנייה – אלמנה, עלובת־נפש ואומללה. אינקה, אחותה הצעירה של סטפה, היתה עדיין ילדה קטנה כשעזבתי את קוטי.

*

חייקה שטיר היתה בחורה גדולה, עליזה ומלאת חיים. היא גרה עם שני אחיה אצל סבה וסבתה, יענקל קייז. אצלו גם התגוררו בשכירות בורך הלפר, אשתו פפי ובנם. הם עברו אחר־כך לדולינה, שם קנו בית קטן ויפה, ונולדה להם בת.

*

ברחוב טודיובר, לשם עברנו לאחר מכן, שׂררה אווירה שונה לגמרי. את הרחש הנעים של העצים החליפו צלילי הפעמונים של הכנסייה האוקראינית. מצב הרוח הרומנטי נעדר כאן לגמרי, ומכיוון שלא התרגלתי לסביבה זו המשכתי להיות בקשר עם האנשים מרחוב סניאטינר. גרנו בשכירות אצל נוחם לינדר, איש זקן, גבוה וזקוף־קומה. אשתו, אשה קטנה ונעימה, היתה מרותקת למיטתה במשך שנים רבות והוא טיפל בה באהבה ובמסירות. בתם גולדה ובעלה יוסל לנדמן ביקרו לעתים קרובות אצל הוריה. גולדה לנדמן ובנותיה, דוניה ולוסיה, עזרו הרבה במשק הבית של נוחם לינדר. עם לוסיה למדתי בבית־הספר התיכון בקולומיה. היא היתה עדינה ונחמדה. כשהייתי כבר בארץ, שמעתי שהיא התחתנה עם יוסי גאסטר; 'יוסי פיסק' (יוסי פה), קראו לו בקוטי. את אחותו לוסיה הכרתי היטב. היא היתה בעלת מרץ רב ומסורה מאוד למשפחתה. הערצתי את אופיה ואת פתיחותה. היא אהבה מאוד את אחיותיה ואחיה, ותמיד דיברה עליהם בגאווה. היא עברה את מוראות הגיהנום במלחמת העולם השנייה ביחד עם אחיה, אורצי, המשפטן. שניהם הצליחו לברוח ולעלות על אנייה בדרכם לארץ, אבל בים השחור השיגו אותם הנאצים, וטיבעו את האנייה.

★

בבית הבא מימין גרו ניסל קרומהולץ וילדיו. ניסל היה בעל זקן בלונדיני, יפה וארוך. יחד אתם גרו מוישה קרומהולץ עם אשתו ושתי בנותיהם, דוניה ופרידה.

קולו של מוישה קרומהולץ היה מעיר אותנו השכם בבוקר. הוא קנה אצל האיכרים שהלכו לשוק גבינה, ברינזה, עופות וכל מה שיכול היה לקנות. Jej Czujesz te Moja Diwko! Chocz Pi Zolotej? Na! Hej Mo ja Czujesz Diwko Majesz Piw Zolotej! Chocz?! (היי, שומעת, נערה! רוצה חצי זלוטי? שומעת! נערה! הא לך חצי זלוטי! רוצה?) קרא אחריהם באוקראינית רצוצה. קולו היה מעיר כנראה לא רק אותנו, אלא גם את כל השכנים, אבל איש לא כעס, כי סוף־סוף, אחרי פרנסה היה רץ, ולא אחרי איזו שיקסע. כשעלה פעם על דעתו של גוי לעבור בשבת ליד הבית, שאל אותו מוישה, שהיה דתי, כהרגלו, אבל בקול שקט: "Czobyste Chotile Za Kohuta Kobyene Bula Sehodnia Sobota" (כמה היית רוצה בשביל התרנגול הזה אלמלא ששבת היום?).

★

מולנו גרה משפחת פופר. יטה פופר היתה קרובת משפחה שלנו, ויענקל פופר, בעלה, היה חבר טוב של אבי. לעתים קרובות היו באים אלינו, בעיקר בלילות החורף. כשגברת פופר לא היתה מרוצה ממעשיו של יענקל, בעלה, ורצתה להעיר לו על כך בארבע עיניים, היה עוזב מיד את החדר, כי לא אהב ויכוחים, ועשה הכול כדי להימנע מהם. לגברת פופר לא נותרה ברירה, אלא להמתין לערב. כשיענקל כיבה את האור ושכב במיטה, היתה מתחילה להטיף לו מוסר, שכן צריך היה פעם לברר את העניינים. ערב אחד עשתה כך, ולפתע גילתה שמיטתו ריקה. "ביים ערשטען ווארט האב איך מיר אונגעטין די הויזען אין בין אוועק. וואס טיט מען נישט פאר שלם בית" (עם המלה הראשונה, לבשתי מכנסי והסתלקתי. מה לא עושים בשביל שלום בית), סיפר בצחוק.

הבת, דוניה פופר, היתה צעירה יפהפייה, ובעלת טמפרמנט סוער. לאחר נישואיה עקרה לעיר אחרת, ובבית נשארה רק אנדז'ה פופר, ילדונת קטנה ומתוקה, בעלת פנים מנומשים.

משפחת גרבלר, הרש גרבלר, אשתו ובתם הקטנה, מינה, נהגו לבוא לעתים קרובות אל הפופרים. היתה להם גם בת מבוגרת, בקה. מינה, בתם בת החמש, היתה גדולת ממדים כבת שבע.

יום אחד, באה מינה אל אנדז'ה פופר עם צמיד, שאחותה בקה עשתה לה מחרוזי זכוכית צבעוניים קטנים. הצמיד כל־כך מצא חן בעיני אנדז'ה, שהיא החליטה מיד להכין לעצמה צמיד כזה. מרוב התלהבות, שכחה מה גילה של

מינה, ושאלה אותה אם היא יודעת איך עושים צמיד כזה. ״יא״ (כן), השיבה מינה בביטחון, ״מה נעמט א גרויס בענקעל אין א קליין בענקאלה אין מה זעצט זיך א נידער אין מה מאכט עס״ (לוקחים כיסא גדול וכיסא קטן, מתיישבים ועושים את זה).

★

ליד הפופרים גרה משפחת ברגמן. אליהם הייתי באה יום־יום. גברת ברגמן היתה אשה פיקחית וזריזה. ביתה היה מבריק ומסודר תמיד. היא גידלה פרחי אמנון ותמר יפים, צבעונים גדולים וכריזנטמות. היא היתה גאה מאוד בפרחים, ודיברה עליהם כפי שמדברת אם על ילדיה. בעלה, זיידה, מת מוות טבעי. היא ובתה הצעירה נספו בשואה.

★

כמו שגברת ברגמן התגאתה בפרחיה, כך היה מר שטיינברכר גאה בגן הפרי המוצלח שלו. הענבים שגידל וטיפח במו ידיו היו תמיד גדולים במיוחד. השקפת העולם הפילוסופית שלו היתה ידועה לכול: ״כשהרכבת שלי עוברת בדרך של פחד וחרדה, בבהלה ובזוועה, אז מוטב לי לרדת כמה תחנות קודם. האם אני מוכרח לסבול הכול?״ הוא העדיף להתאבד, ולא להיהרג בידי אנשים שהפכו לחיות טרף.

★

בתים אחדים משם, גרו הרש לייבניו קלינגר, אשתו ושני ילדיהם. הוא היה חביב וחברותי, ותמיד נזקק לכסף. ״סי ביטער דעם געמיינעם״ (מר לו, לאיש הפשוט), היתה האימרה החביבה עליו.

★

מולנו, באלכסון, גרו מוישה גוטליב ומשפחתו. מר גוטליב היה בא אלינו כמעט מדי ערב, כולם כיבדו אותו, וכשאבא שלי אמר עליו: Moische Gottlieb ist ein besserer Mensch (מוישה גוטליב הוא מן האנשים הטובים), ידעתי שזה אדם שיש לכבדו. הוא קיים קשרים עם האקסקוטיבה (ההנהגה) הציונית בלבוב, וכשהיה מקבל מהם מכתב, היה מעיין בו יחד עם אבא. אחר־כך היה מראה לאבא את מכתב התשובה שניסח. כנראה שאלה היו מכתבים חשובים,

ותוכנם לא נודע לי מעולם. כשאבא וגוטליב דיברו ביניהם על אנשים, היה ברור שה'הוא' – "אדם מכובד", ו'האחר' – "אדם הגון במיוחד". הגדרות אלה נאמרו בשכנוע כה רב, עד שאני, שהכרתי אנשים אלה רק בכך שראיתי אותם לפעמים, הערכתי וכיבדתי אותם.

★

אנשים מכובדים רבים היו לנו בקוטי, למשל, ד"ר הארטנשטיין ואשתו. גברת הארטנשטיין היתה באה אלינו לפעמים עם בתה הצעירה, פלה, כשגרנו ברחוב סניאטניר. לעולם לא אשכח את פלה הארטנשטיין, שהתבגרה ונעשתה עלמה בעלת רגליים ארוכות ועיניים יפות, מלאת חיים וצחוק. "וודונושקה" (שואב מים), אמרה פעם לרוקח רמר כשהתרגזה עליו. אבל את מלת הגנאי הזו הטיחה בו בחן כה רב, שהוא לא יכול היה להתרגז עליה, וצחק יחד אתנו.

★

עורך־הדין, ד"ר אולסקר, היה בין ה"אנשים ההגונים ביותר", ורק הודות לעזרתו החשובה יכול היה בית היתומים בקוטי להתקיים. בתו רות נהגה לשחק עם הילדים היתומים, והיתה רגישה לסבלם. רות היתה הבת היחידה, שבגיל עשרים, אמהּ עוד אמרה לה "רוצ'קו, מאמאס טויערע סיאצ'קו" (רותינקה, אוצרהּ היקר של אמא).

הייתי בת ארבע עשרה כששמעתי לראשונה הרצאה מפי ד"ר אולסקר. הוא דיבר על קרן היסוד, ואני קיוויתי לשמוע סוף סוף, מה זה בעצם קרן היסוד. ובאמת, לשמחתי הרבה, התחיל במשפט: "קרן היסוד זה..." ולדאבוני הגדול לא תפסתי את פירוש המלים, אבל הנה התחיל במשפט חדש, ואני הקשבתי: "קרן היסוד זה..." הקשבתי בסקרנות והוא אינו נוגע בעניין, ואינו מסביר מה זה קרן היסוד, אבל הנה התחיל שוב: "קרן היסוד זה..." וכך זה נמשך שעתיים, ואני עזבתי את האולם חכמה כפי שנכנסתי.

★

ידידתי חנצ'ל גוטליב, בתם היחידה של מוישה ובאבאלה גוטליב, היתה רוקחת, ובאה הביתה לקוטי רק בזמן חופשתהּ. ערב אחד, כשבחוץ השתוללה סערה, החלטנו שתינו ללכת לתיאטרון. את הרחוב החשוך האיר מדי פעם ברק בהיר. פנסי הרחוב לא דלקו, ייתכן שקוצ'יה 'דער פוליציי' (השוטר), התעצל במזג האוויר הסוער להדליקם. למרות זאת, צעדנו שמחות ועליזות עד לסוקול.

באולם הכניסה פגשנו את ד״ר מנשה מנדל עם אשתו טורצ׳יה ועם שני הגיסים, מר שטיינקול וד״ר בארון. נשותיהם, פרידה שטיינקול ורוזה בארון, שהיו אחיות, נשארו בבית עם הילדים המבוהלים ממזג האוויר הסוער.

כשראו אותנו הגיסים, הציעו לנו את שני הכרטיסים המיותרים. לקחנו את הכרטיסים ברצון, ונכנסנו לאולם. כמובן שפנינו למקומות הטובים ביותר (׳מקום ראשון׳), למרות שהכרטיסים שהיו לנו היו למקומות פחות טובים (׳מקום שלישי׳). האולם היה ריק ברובו, למרות זאת, לא העז ד״ר בארון להתיישב, ועמד ליד הכיסא, מוכן להסתלק בכל רגע, בטרם ידרוש ממנו הסדרן לעבור למקומו. בושה כזו לא היה מוכן לסבול. ההצגה היתה צריכה להתחיל בשעה שמונה. הזמן עבר, השעה היתה כבר שמונה ארבעים וחמש, ואין סימן לכך שההצגה תתחיל. הקהל בשורות האחרונות איבד את סבלנותו, והחל רוקע ברגליו. ד״ר בארון התעייף מעמידה, הסתכל שוב סביב, והתיישב בכסאו, כיושב על גחלים. כשראה זאת ד״ר מנדל, העיר לו בארשת פנים רצינית: ״אם גם אתה תאבד את הסבלנות כמו האחרים, אני מציע שלא תרקע ברגליים, אחרת ידעו מיד להיכן אתה שייך...״

*

את ארנה דרוק, השכנה משמאל, בתו הצעירה של מוישה דרוק, חיבבתי מאוד. היא היתה נערה פיקחית ומוכשרת. למדה פיזיקה ומתמטיקה בלבוב. ארנה התחתנה עם חבר מהאוניברסיטה זמן קצר לפני נסיעתנו לפלסטינה. כשנפרדנו, הייתי כל־כך נרגשת, שלא יכולתי להוציא הגה מפי. הושטנו זו לזו ידיים, וארנה, בבלבול האופייני לה אמרה: ״נקווה שלא נתראה לעולם״. פתאום הרגשנו שתינו שמשהו כאן לא מתאים. המומות הסתכלנו זו בזו בעיניים מלאות הבנה, ועם כל הצער, חייכנו. מה כבר חשובות המלים, לחיצת יד חמה ולבבית היא אמיתית ובעלת משמעות הרבה יותר. אבל ארנה צדקה... אנו כבר לא התראינו שוב.

*

ברחוב טודיובר לא נשמע רחש העצים כמו ברחוב סניאטינר, אלא צלצול פעמונים שאי־אפשר היה להתעלם ממנו. אהבתי צלצולים אלה, שבאו מפעמוני הכנסייה האוקראינית. ברחוב שמאחורי הכנסייה התגוררו יהודים בלבד.

יום אחד עברתי במקום עם אחותי מינקה. ראינו שני בחורים רודפים אחרי איכרה אוקראינית וצועקים בפראות: “Ty Budysz Krasty?” (את תגנבי?). כששמעתי את הצעקות הרמתי את צווארון מעילי, והחשתי את צעדי. מינקה

הגיבה אחרת. כשאחד הבחורים השיג את האיכרה, ורצה להכותה, ניגשה אליו וגערה בו. חיוורת לגמרי, השיגה אותי. "תארי לך, בגלל שׂק ריק עושים מהומה כזו. ראי עד כמה הם עניים", אמרה. "עניים בכסף ובנשמה", השבתי. "ואת חושבת שלך יש לב טוב, כשאת בורחת במקום לעזור?! ומה שנוגע לנשמה – *היכן היתה הנשמה שלך?*" – "מעולם לא היתה לי", עניתי באירוניה מהולה באי נעימות. "בוודאי שלא", ענתה מינקה, "לא נשמה ולא לב. לך יש רק שתי אוזניים, שבהישמע הרשרוש הקל ביותר, מפעילות פעמון אזעקה שמכניס אותך לפניקה ואַת נמלטת. ממתי קוראים לפעמון־אזעקה לב?!" ואז נזכרתי בפעמון של חיים פייסי רויזעס... מינקה התרגשה תכופות מתגובותי הפסיביות־חולמניות, היא הרי היתה אחותי הגדולה. "הפעמון של חיים פייסי רויזעס", אמרה, "מזעיק אנשים לעזרה, והפעמון שלך רק מבהיל אותך, ללא סיבה נראית לעין, כאילו כל עולמך עומד לטבוע".

⋆

הפעמון של חיים פייסי רויזעס היה פרק בפני עצמו. בפורים היה חיים פייסי רויזעס גיבור היום. הוא נסע מחופש בכרכרה, כשהוא צועק ומצלצל בפעמון. כל אחד בקוטי נתן לו בחפץ לב דמי פורים, איש־איש לפי יכולתו. את הכספים האלה חילק אחר־כך בין עניים נסתרים. כשאמי ואני היינו שומעות את קריאותיו היה לבנו דופק בחוזקה, ואבא היה יוצא לרחוב כדי שלא ייכנס הביתה. "נארישע קעץ" (חתולות פתיות), היה אבא אומר לנו בחיוך, "חיים פייסי רויזעס הוא אדם הגון מאוד, ומחובתנו להזמינו אלינו ולכבדו, כפי שמגיע לו". "כן, כן", הסכימה אמא, "אבל לא בפורים". פעם אחת, בפורים, הייתי לבדי בבית. אבא לא היה בקוטי, אמא כבר לא היתה בחיים. כששמעתי את צעקותיו, נעלתי את הדלת, כשידי רועדות מפחד, כמו בחלום בלהות. אמנם התכוונתי לתת לו את הכסף שהכנתי מראש, אבל, לרוע מזלי, הוא צעק ויילל כל־כך מעבר לדלת, עד שאיבדתי את השליטה בעצמי. הוא דפק על הדלת, ניסה את הידית, והמשיך לדפוק, כשאני מתרחקת מהדלת על קצות האצבעות, מה שבטוח־בטוח... בשתי ידי לחצתי על לבי, שהלם בפראות, עד שהתרחק והלך. כשאבא חיפש אותו מספר ימים לאחר מכן, ונתן לו סכום כסף גדול, כפיצוי, הוא טרם נרגע מן העלבון, והשתומם: "אצל פייסי ויינר סוגרים בפני את הדלת?!"

*

לעתים קרובות היה בא אלינו אלתרקה גרינברג. גם הוא, כאבא, היה מבוקובינה והם הכירו זה את זה מילדות. הוא היה מובטל והתלונן בפני אבא במר נפשו: "מה אתה יודע פייסלי, זה באמת לא טוב, בכלל לא טוב, וצריך שיהיה. הילדה הולכת לבית־הספר, ואין לה מה ללבוש. ושרה בוכה. ומה אומַר לך, אחי הטוב, פייסילי, זה באמת לא טוב". אבא עשה כל שהיה ביכולתו, והצליח "להבריג" אותו כשומר בחצר העצים של אברהמ'ל פרנקל. שם, למרבה הצער, נשאר לא יותר מחצי שנה, שכן, גרם למר פרנקל הפסד כבד. לאבא גרם העניין אי נעימות וצער רב. אלתרקה הגיע אלינו שוב, ובא בטענות מרות אל עצמו: "ומה חסר לי, ידידי הטוב, פייסלי? חייתי וצחקתי, והיה לי החודשי בזמן, ונתתי לשרה כמה שהצטרכה, ועוד יכולתי לשים בצד כמה גרושים. וחייתי כמו רוזן ולא היו לי דאגות. ובא כזה אסון! כזה אסון!"

"אלתרקה, לא ראית שאתה גורם לפרנקל נזק של מאות זלוטי בחודש?" שאל אותו אבא. "ומי ידע, פייסלי, שזה יתגלה?", שאל בתמימות. בפורים נהג לבוא אלינו, וכאשר אכל את הפלודן* ושתה את התה, סיפר לאבי: "לא הייתי בשום מקום. אני לא הולך לאיש. רק הייתי אצל שמיל קרנר, וגם אצל שלוימה גרבלר ואצל הילדים. חוץ מזה לא הלכתי לשום מקום אחר. רק נכנסתי קצת למוישה לינצר, אבל לא לאף אחד אחר. באמת, פייסלי, אני בא רק אליך". ממה התקיים? שאלתי את עצמי לעתים קרובות. ממתן בסתר. לצערנו היו הרבה כאלה בעיירתנו.

*

בקיץ היה אבי מעסיק מדי פעם את זיידאלע גראו בהעברת עצים כרותים בנהר. לפעמים, בזמן המתנתו לאבי, היה מספר לי חדשות מקוטי. "מ... מ... מ...רעדט אויף מיידעלעך" (מ... מ... מספרים על בחורות), סיפר לי באחד הימים, "אובר אויף אך, חלילה, אויף אך רעדט מען ניט, מ... מ... מ'האט נור געזוגט אז איר ג... ג... געהט מיט שקוצים, אובר אויף רעדט מ'ניט, חלילה". (אבל עלייך, חלילה, עלייך מספרים רק שאת הו... הו.... הולכת עם גויים, אבל עלייך לא מדברים, חלילה). נזכרתי בדז'ונק דרווניצקי. יום קודם לכן פגשתי אותו בבית הדואר. הכרתי אותו מן התזמורת. הוא ליווה אותי הביתה. כששמעתי את דבריו המגומגמים של זיידאלע הבנתי שטעיתי.

* מאכל עממי.

*

שבוע לפני חתונתה של מינקה אפתה אצלנו ריינה 'די בעקערין' (האופה), שהיתה אופה מעולה. זה היה באמצע פברואר. אילקה ואני התבוננו בריינה שלשה בצק בזריזות, ולעתים זמזמנו שיר. אני הייתי רגילה לשרוק, אבל ריינה ביקשה שלא אשרוק, ואמרה: "אין א יידישער שטוב טור מה ניט פייפן, ווייל מ'ריפט צינויף די שדים" (בבית יהודי אסור לשרוק, כי על־ידי כך קוראים לשדים). אך כוחו של הרגל גבר עלי, שכחתי את עצמי, והתחלתי לשרוק. בדיוק באותו רגע קפצה אילקה מכיסאה. ריינה כמעט שהתעלפה, כי היתה בטוחה שהשד, ששמע את השריקה, עומד לנגד עיניה.

הבן הבכור של ריינה, יוסל, היה מביא לנו מדי יום שישי בבוקר חלות לשבת. יוסל לא יכול היה להסתיר את הסימפטיה שחש כלפי מינקה. בכל פעם כשראיתי את הפנים הילדותיות והמיובשות של האדם הגבוה והמבוגר בשנים אך הילדותי בשׂכלו, חשתי כאב; במה חטא, שאלתי את עצמי, שגופו התפתח ושכלו נשאר מפגר? הוא היה ילד מגודל וחסר אונים. הוא היה, אמנם הבן הבכור במשפחתו, אלא שתמיד אמר: "די מאמע זאגט אז ערשט דארפען אלע קינדר חתונה האבען אין נאכדעם איט זיך פאר מיר אויך עפעס טרעפן". (אמא אומרת שקודם צריכים כל הילדים להתחתן, אחר־כך כבר ימצאו מישהי גם בשבילי).

מינקה שלנו התחתנה ב־17 בפברואר, ועברה לגור בקטוביץ. בסוף יוני שבה הביתה לחודשיים. יוסל היה מאושר כשראה אותה שוב. מאחר שהיא היתה כבר נשואה, הרשה לעצמו, בכל יום שישי, כשהביא לנו את החלות, לתת לה פרח. מינקה קיבלה את הפרח מידיו בחֵן המיוחד שלהּ. היא היתה שמחה ומאושרת על שיכלה לשמח את יוסל.

בתחילת אוגוסט בא גיסי, אלו, לחופשה. יוסל בא אלינו, כהרגלו ביום שישי בבוקר, הוא מסר את החלות לאמא, והלך עם הפרח למינקה. פתאום ראה את אלו, שנכנס במקרה למטבח. הוא קפא על מקומו. "ער איסט דו" (הוא ישנו), לחש לעצמו, ויצא מהמטבח. מינקה ואני החלפנו מבטים. על פניה של מינקה הופיע חיוך של צער. את עוגמת הנפש של יוסל חשנו שתינו. כשראה אלו את הפרצופים שלנו, צחק ואמר לאמא: "אמא, הבנות שלך צריכות להיות בחיל הישע*".

"שׂימי לב כמה הם שמחים כשמישהו מתעניין ומשתתף בשמחתם או בצערם. הרי במלה טובה אפשר לעזור כל־כך הרבה".

כשבלומצ'ה קלינגר עברה לקטוביץ לגור אצל בנהּ היחיד, חיים, היה ברור

* ארגון נוצרי שעוסק בסיוע לנזקקים.

למינקה שצריך להקל על האישה הזו את בדידותה בעיר הגדולה, ולעזור לה בעצה ובמעשה. כולנו הכרנו את בלומצ'ה קלינגר ואת חוש ההומור שלה. היא עשתה הכול למען בנה יחידה. הבן, קורט (חיים), קיבל תעודת בגרות, אחר־כך עשה את הדוקטורט בפקולטה למדע המדינה, באוניברסיטת וינה. ד"ר קורט קלינגר קיבל משרה בקטוביץ, וכשהחל להרוויח יותר, הביא את אמו לעיר הגדולה ודאג לכל מחסורה. בכל זאת היא לא נשארה זמן רב בקטוביץ, וחזרה לביתה לרחוב החייטים.

★

רחוב החייטים, ה'שנאדרגאס', כיתר הרחובות במרכז העיר, היה מאוכלס בצפיפות ביהודים. בשבת היו, כמובן, כל החנויות סגורות. ביום ראשון, לעומת זאת, היו הסוחרים מוכרחים לסגור את החנויות, כי לודי וורשובסקי, בורך הרש, או שלוימה אנצ'לס, שלושת השוטרים, עמדו וחיכו להזדמנות לתפוס קונה היוצא מן החנות, ולהעניש את בעל החנות. לכן עמדו הסוחרים, בדרך כלל, לפני חנויותיהם, כשתריסי החנויות מורדים למחצה, כדי לשרת בסתר את הלקוחות.

כך היתה עומדת גברת אטל מלצר בימי ראשון, במשך כל שעות היום, לפני החנות, ומשגיחה על לודי וורשובסקי. ברגע הנכון, כשהוא הסתכל לכיוון אחר, היתה מכניסה את הקונה לחנות. שם היה בנה, יוסקה, משרת את הקונה. כאשר רצה הקונה רק מצרך אחד, היתה גברת מלצר דופקת על התריס ולוחשת לבנה "יוסקה, גיב מיר א..." (יוסקה, תן לי...).

יום אחד התרחקה מהדלת לכמה דקות. לודי וורשובסקי ניגש לחנות, דפק על התריס ולחש, כשהוא מחקה בדיוק את קולה של גברת מלצר: "יוסקה, גיב מיר א קילו צוקער" (יוסקה, תן לי קילו סוכר). במהירות הושיט יוסקה את ידו עם הסוכר, ובאותה מהירות נתפסה היד והוחזקה עם הסוכר. יוסקה קיבל דו"ח, וחויב לשלם קנס. פעם אחרת, ביום ראשון, היתה החנות מלאה קונים, ולודי וורשובסקי הסתובב לפני החנות הלוך ושוב, כנראה שתפס את העניין. גברת מלצר הבינה "ס'איז ביטער" (זה מר), נתנה סימן "סכנה" על תריס החנות, והקונים יצאו בדלת האחורית. עכשיו היתה רגועה, ורק הסתכלה איך לודי וורשובסקי נרטב בגשם, ועוד איך נרטב, עד לשד עצמותיו. "אויסגעוועקט איז ער געווערן" (ספוג מים נעשה). אבל הרי היה לה לב יהודי חם, והיא החלה מרחמת עליו. היא התגברה על פחדה, ופנתה אליו בקול אמהי חם באוקראינית רצוצה, כי פולנית לא ידעה: "Sczo We Moczejete? Umene Nema Nechto, Szkoda Szczobysty Moczely" (למה אתה נרטב? אצלי אין אף אחד, חבל שתרטב)...

★

את חופשת הקיץ בילינו תמיד בחברה עליזה. אחותי מינקה ואחי מייצה היו באים הביתה, ובאו גם ידידים מהעיר הגדולה. טיילנו, הלכנו להתרחץ בצ׳רמוש, שם פגשנו מכּרים רבים. חוף הרחצה בקוטי היה האטרקציה העיקרית בקיץ. כאשר היו יושבים בתוך הנהר, רעש המים הזורמים היה כה חזק עד שהיושבים שם נאלצו לצעוק כדי שיישמעו דבריהם, אבל היושבים על החוף שמעו כל מלה שנאמרה על־ידי הרוחצים בנהר. כך, יום אחד, נשאה אלינו הרוח, שיחה מן המים: ״די ויינר״, אמרה הסטודנטית הצעירה לבית אלתר הוטרר, ״איסט שיין דיק״ (הווינרית השמינה יפה). ״אין די יינגערע האט זיך אויך אויסגעריבן״ (והצעירה גם כן התפתחה), העירה חברתה ללימודים, הניה גסטר. ״אין דער מאן איז מאגער ווי א שטעקאלע״ (והבעל רזה כמו מקלון), קבעה רוזה בולר.

את מינה, אחותה של רוזה בולר, הכרתי היטב. גרנו יחד כשלמדתי בלמברג. גרנו שלוש בנות בחדר אחד: מינה, פפי לנדר ואני. אחר־כך, כשהכרנו זו את זו טוב יותר, סיפרה לי מינה, שחששה לגור אתי, מפני שחשבה שאני גאוותנית.

מינקה אחותי התענינה בכל אחד. לעתים קרובות היינו מוזמנים ל׳קפה של חמש׳, לרוקח רמר. הוא היה ידיד טוב של אלו, אני הייתי מיודדת עם אשתו ועם האסיסטנטית שלו, גניה. כאשר מינקה היתה מצטרפת אלינו, היינו יוצאות מהבית מוקדם, כי מינקה הכירה כל אחד בקוטי, והיתה צריכה להחליף כמה מלים עם כל אחד. ״למה אנשים לא מעניינים אותך?״, שאלה אותי בתמיהה.

★

בימים גשומים היינו נוהגות לנגן דואטים – מינקה בפסנתר ואני בכינור. נהגנו לסגור את החלונות, כי לא רצינו לנגן בתחושה שמישהו מקשיב לנגינה הלא מושלמת שלנו. יום אחד נכנסה השכנה, גברת וייס, אשתו של לייזר וייס, וכלתה של גברת אדל וייס, וביקשה שלא נסגור את החלונות, כי נגינתנו ערבה לאוזנה.

★

בדרך כלל בילינו יפה בערבי הקיץ. בשנים הראשונות בילינו אצל מוני סויחר, הצעיר הנצחי. בשנים האחרונות לשהותנו בקוטי הלכנו לרקוד בבית הקפה ״סניר״. ברל גלסברג היה מצטרף אלינו לעתים קרובות, וכשהיה בחברתנו, לא פסקנו מלצחוק. כשאחותו ריבצ׳י התחתנה, לא היה גבול לאושרו. כשהתחתן אחיו הצעיר, טוניה, עם רוחל הוטרר, העיר ברל: ״השורות בבית מידלדלות, הבאה בתור היא אחותי קוקה״. כל מלה שהוציא מפיו היתה בדיחה. אבל חייו של הצעיר הזה לא היו קלים. הוא היה מוכשר מאוד ורק בגלל התנאים הכלכליים בביתו, נאלץ לוותר על המשך לימודיו אחרי בחינות הבגרות.

*

כשנסתיימה חופשת הקיץ, נעשה בביתנו עצוב ושקט. עד לחגים עוד הלכנו לצ׳רמוש, טיילנו לקמניץ או לסוקולסקי, ההרים הגבוהים שבקרפטים. בובוצ׳ו וייס, שלמד משפטים בוילנה, נשאר בקוטי עד חג הסוכות, ונהג לבוא אלינו מדי יום. נפגשנו עם מכרים אצל בוצ׳ו טילינגר, או בבית המרקחת, לשם באו גם מאנק פרידמן, מניו העסעל, בעל בית המרקחת בקוסוב, ורופאת השיניים נמוכת הקומה, ד״ר לולה רוזנגרט, שעברה לקוטי זמן קצר קודם לכן. כשהיתה עוקרת בבוקר שן לפציינט, היתה עייפה עד הערב. היא היתה מתרגזת על זורגער, שרק בשבת, יום המנוחה היחיד שלה, היה סובל מכאבי שיניים. ביום ראשון וביתר ימות השבוע היה שוכח לבוא לטיפול.

*

כשעברו חגי הסתיו, והחלה תקופת הגשמים, נאלצנו להישאר בבית. גשם סתוִי דק ומטריד יכול היה לרדת במשך ימים רצופים, ולגרום למצב רוח איום. רק על מוישה שער לא השפיע מזג האוויר. הוא היה בא אלינו מדי יום ראשון ורביעי אחר הצהריים, למרות הרוחות והגשמים. כבר מרחוק זיהיתי את צעדיו הארוכים והמהירים במרפסת הארוכה שלנו, שהיתה סגורה בזכוכית. כשהיה נכנס, היה לבי מתמלא בתחושת תודה. הוא הביא אתו עולם ומלואו. אתו יכולתי לדבר על הכול, מבלי לחשוש לאי הבנה. אתו יכולתי לפתח כיווני מחשבה חדשים. נהגנו לשוחח, במשך שעות ארוכות, מבלי להרגיש שהזמן חולף. אמי היתה משתוממת: ״מעניין, עם מוישה שער לא משעמם לך אף פעם כמו עם האחרים״. שער היה אדם מעניין ומעמיק. הוא לא היה מקובל על הצעירים, כי איש לא הכיר אותו באמת. אבל אני אזכור אותו תמיד באהבה ובהערכה.

הוא לא היה מאושר. מתוך אהבה לאמו הישישה נכנע למערכת החוקים שאינם כתובים, ויתר על נישואים עם נערה שאהב, רק משום שלא היתה מן ה׳חוג החברתי׳ שלו. אמו של שער, בוצ׳ה, דאגה לו ולאחותו איפקה. הם נשארו בקוטי. כשנפטרה אמם לא יכלו להגיע להלווייתה. כולם נידונו למוות. הם ידעו זאת, לכן חיו בפחד. כולם מתו מוות נורא.

*

בשכנות למשפחת שער התגוררה משפחת לוקר, שאת בתם, פרומצ׳ה, הכרתי היטב. משפחת גליקשטרן התגוררה באותה סביבה. דוניה גליקשטרן היתה נשואה לשפינר והיו לה עיניים יפות להפליא.

★

אברום ואטקה גרבלר השתייכו לחוג הידידים שלנו. אטקה היתה קטנטונת ואברום היה ארוך ודק. כשהלכו יחד נראו כמו "א לוקש מיט פארפעל" (אטרייה ופתית). שני בניהם נראו כמו ההורים, האחד גבוה ורזה והשני, כאילו ויתר על הצמיחה לגובה, אבל היה כאמו – ער ופיקח מן הממוצע. "אברום שלי מביא לי בכל נסיעה שמלה", סיפרה פעם. "בד לשמלה", תיקן אברום את דבריה בצחוק עליז. "אני נכנס לחנות ומבקש שארית... שארית בשביל אשתי הפצפונת".

סיפרו שכאשר באו הגרמנים ולקחו את שני הילדים, היא התהלכה כמטורפת. הם גרו בדולינה, שהיתה החלק הנמוך של העיירה.

★

כשהייתי קטנה, גרנו בדולינה זמן קצר. גרנו אצל יעקב הרש הלפר. את בתו חייקה הכרתי היטב, אצלה הכרתי את בת דודתה, אטל הלפר, שנישאה אחר־כך לאברום טאו. גם את מוישה נוימן ואת אחותו הכרתי היטב. את שניהם, שהיו יתומים, הכרתי אצל משפחת פויער ברחוב סניאטינר. דודי פויער, בנו הערשל ובתו הצעירה, פריווה, נהרגו בגטו קולומיה.

★

חברתי הטובה ביותר באותה תקופה היתה ייטה צ'רנר, בתו של מוישה צ'רנר. היה לה אח מבוגר יותר, לייבלה, ואח צעיר, שמשלה, שאמו פינקה אותו במיוחד. הם גרו אחר־כך בקרבת בית הכנסת הגדול, שם קנו בית קטן, ואנו עברנו לגעריכטסגאסה, וגרנו אצל מיכעלה הורנר.

★

אסתר הורנר היתה הבכורה וגיטלה צעירה ממנה, קטנה, רזה ומוכשרת. היא היתה מורה בתיכון ותלמידיה נראו כענקים לידה. "האם ראיתם את המורה שלנו באיזשהו מקום?", שאל פעם בצחוק אחד מתלמידיה הגבוהים, כשהוא מציץ מתחת לשולחן.

★

בבית הסמוך אלינו ביותר התגוררה משפחת לינדר, מוישה לינדר, אשתו חנה והילדים. מר לינדר היה קרוב משפחה וגם בן עיר של אבי. הם נהגו לבוא אלינו לעתים קרובות. את חנה לינדר חיבבתי מאוד. גם אחר־כך, כשהתבגרתי, והם עברו לזלוצ׳ה, לא השתנו רגשותי כלפיה. ילדיה, יוסי, סיומו, פפי ומינה, היו מרכז חייה ונושא השיחה העיקרי שלה. גורלו של יוסי היה מר. הוא נפל בחזית. מינה היפהפייה נהרגה בהפצצה וחנה לינדר נהרגה גם היא, לבדה, רחוק מילדיה.

★

מולנו התגוררה משפחת ריבר ולה שתי בנות. לידה גרה משפחת שניצר, ולה שלוש בנות. הבת האמצעית, חייקה, היתה תופרת טובה במיוחד, בעלת ידי זהב.

★

ברחוב השני התגוררה משפחת אורנשטיין. לאלקה אורנשטיין היה קול סופרן. ידעתי שהיא שרה יפה, אבל כששמעתיה לראשונה, הוקסמתי. גם לאחותה הצעירה יותר, פיי, היה קול ערב, אך ללא השוואה לקולה של אלקה.

★

בגעריכטסגאסה גרה גם גברת מאך ובנה וילי. אחרי מות בעלה, עורך הדין, ד״ר מאך, פתחה גברת מאך חנות לבדים. היא התמצאה בבדים ובאופנה, וניהלה את החנות עם בנה וילי. ״פולגט׳ס דיין דוקטרין״ (שמעי לעצת הדוקטורית), נהגה לומר ללקוחות, כשבחרה בעבורם את הבד המתאים. היא אכן ידעה לבחור את הבד המתאים ללקוחותיה. בנה וילי התאהב בפפי סוכער ונשא אותה לאשה. הגברת מאך נתנה לבנה וילי חינוך טוב. הוא היה עדין ונחמד. חבל רק שהיה עדין מדי לעולם האכזר הזה.

★

קוטי היתה עיירה קטנה. כשאני נזכרת בעבר, אני רואה את כולם. גם אם הכרתי אותם רק בשמם, או במראה פניהם. זו היתה משפחה גדולה, שכולם השתייכו אליה. אי־אפשר למנות את כל אלה שמתו על קידוש השם. איש לא

נשאר שם, ובכל זאת רוחשים שם העצים, הגשם הדק יורד שם בכל פעם מחדש בסתיו. בחורף עמוסים העצים העירומים בשלג, ובאביב שוב מלא האוויר בריחות הפריחה הנהדרת. שוב ושוב פורחות הרקפות, הלילך... אבל אנשים אחרים נושמים את האוויר הנהדר הזה. במאי פורחים עצי הערמונים, והפריחה נראית כמו נרות לבנים דולקים. ביוני מופיעות המוני חיפושיות־מאי, וסובבות במשחק תוך זימזום. העצים הם, אולי, אותם עצים, אבל בכל שנה יש פריחה חדשה.

האם ברחוב טודיובר עדיין מצלצלים הפעמונים? – מי יודע? אבל פרחי אמנון ותמר, רקפות, פעמוני מאי, נרקיסים ואסטרות יפרחו שם תמיד. בכל שנה פרחים חדשים, בכל שנה פרחים אחרים, אבל בעינינו הם תמיד אותם הפרחים.

אולי עוד יושבת לפעמים, ביום קיץ בהיר, נערה בודדה תחת הערבות הזקנות, על גדת הצ׳רמוש, מקשיבה, כמו בחלום, לרעש המים הזורמים, לרשרוש הנעים של הרוח בעלים, וחולמת לסובב את גלגל הזמן לאחור. עסוקים בעצמם, כשהם לוחשים סודות, ממהרים הגלים, מבלי לשים לב לנערה, בדרכם אל הפרוט ואתו לים השחור, ואף גל אינו חוזר על עקבותיו, אבל הצ׳רמוש, הנהר הזורם הזה, בזרימתו המהירה יזרום לעד.

אריה הזנפרץ

זכרונות ילדות

ה'חדר'

הייתי כבן שלוש כשבא לביתנו רבי צ'ורני נאבילה (שחור־לבן באוקראינית) שמו, להרביץ תורה. הוא שם לפני סידור, ובו אותיות א"ב גדולות, וב'טאטל' (ידית מחודדת של מברשת שיניים) שהחזיק בידו, הראה לי כל אות ואות שבסידור. אני זוכר שלא רציתי ללמוד, ובכיתי. כדי להרגיע אותי, הוציא ה'רבי' מכיסו חרוב, ואמר שזה מארץ הקודש. החרוב הרגיע אותי, והסכמתי ללמוד. הרבי השני היה משה חנס. גם הוא היה בא אלינו הביתה כדי ללמדני. שני ה'רבים' היו מרביצים תורה בבתיהם של הדרדקים, מכיוון שלא היו להם 'חדרים' משלהם.

אברהם לילקה היה הרבי הראשון שלי, שהיה בעל 'חדר' משלו. ה'חדר', שימש גם למגורים, והיו בו מיטה, ארון ותנור עם 'פריפצ'יק'*, שעליו היתה מלכה אשתו מכינה את הארוחות ואופה לחם וחלות לשבת. הילדים ישבו סביב השולחן. בזמן הארוחות של הרבי, היינו יוצאים החוצה לשחק או לעשות את הצרכים על הביוב (אויף דער פאסע). בנקישת הטאטל בחלון היה הרבי מחזיר אותנו לספסל הלימודים. היינו באים בבוקר, הולכים הביתה לאכול ארוחת צהריים וחוזרים שנית. אצלו למדנו לקרוא ולכתוב בעברית, וכן חומש שתורגם לאידיש. שם למדנו יחד עם בנות.

בגיל עשר עברתי למלמד בשם איציקל. קראנו לו 'הער לעהרער' (אדוני

* כיריים, תנור. ישנו שיר ידוע על הפריפצ'יק:
אויפן פריפצ'יק ברענט א פייערל און אין שטוב איז הייס, און דער רבי לערנט ציע קליינע קינדערלעך דעם אלף־ביס... (בכיריים דולקת אש ובחדר חם. שם הרבי את תלמידיו מלמד אלף־בית...)

המורה). איציקל היה מורה יותר מודרני. הילדים כבר ידעו עברית, וקצת חומש. אצל איציקל למדנו גם פירוש רש״י. הוא היה עושה לנו הכתבות, ומספר סיפורים. הסיפורים היו מספר הישר, מהספרות החדשה, מהאגדה, ממעשיות אלף לילה ולילה וכן סיפורים ואגדות הקשורים לחגים ולמועדים. כל זאת היה משמיע ב׳אחד קריאה׳, שהיתה בעברית בהברה אשכנזית, וב׳אחד תרגום׳ באידיש. גם בשבתות למדנו. בקיץ למדנו פרקי אבות, ובחורף – פרקי תהילים. היינו עסוקים בימי חול וגם בשבתות. למשחקים, שכל־כך אהבנו, לא היה זמן. הלימודים אצל המלמדים חולקו ל״זמנים״ (סימסטרים), שהתחילו פעמיים בשנה, אחרי סוכות ואחרי פסח.

בגיל בר־מצוה עברתי ללמוד אצל יוסל יופיטר. אצלו למדתי סיפורי נ״כ מקוצר, דקדוק, נביאים וגמרא. לפי שיטתו נלמדו כל המקצועות בעל־פה. שיטתו היתה פשוטה: היית משנן את החומר בבית עד שהוא היה נכנס לראשך. למחרת היה הרבי בוחן אותך. אם לא ידעת את החומר בעל־פה, היית חוזר ומשנן, עד שידעת אותו על בוריו. בסופו של דבר ידענו את תלמודנו בעל־פה, אך לא הבנו כלום.

ה׳חדר׳ היה ביתי השני. ביליתי בו חלק גדול מהילדות שלי. הרגעים השמחים במיוחד היו קשורים לחגים. לקראת החגים למדנו את התפילות המתאימות, ועסקנו בפעילויות מיוחדות. כך, לדוגמא, לפני פסח למדנו את ההגדה, לקראת שבועות – את מגילת רות ואקדמות. ל״ג בעומר היה החג היחיד שעשינו בטבע. זה היה חג אהוב במיוחד, כי יצאנו בו משגרת חיי ה׳חדר׳ האפורים. מספר שבועות לפני החג כבר התחלנו בהכנות. למדנו את כל הברכות הקשורות במזון, ברכות הקשורות בטבע, ברכה שאומרים כשעוברים על יד כנסייה או בית קברות נוצרי ועוד. ביום החג הבאנו דברי מתיקה. ביצים ושתייה, לפעמים גם חץ וקשת, ויצאנו לטייל ל״הר סיני״. מסודרים בזוגות, כשהרבי משגיח על הסדר, עלינו על איזו גבעה. שם, למעלה, היינו אוכלים ומברכים. אחרי האוכל היינו ״הופכים״ לחייליו של בר כוכבא.

חג שמח אחר היה דווקא תשעה באב. בחדר למדנו את מגילת איכה. את המגילה היו קוראים בבית הכנסת. התפילה היתה בסימן אבל, אבל הילדים היו קוטפים ערמות של קוצים (באזערס – באידיש) וזורקים על המתפללים, כדי להצחיקם ולרומם את רוחם.

בהגיע סוכות, התחילה עונת האגוזים. ב׳חדר׳ חזר הרב על תפילות החג, ובהפסקות שיחקנו באגוזים. בהושענא־רבה ירדנו אל גדת הצ׳רמוש לקטוף ענפים להושענות. משהתקרב החורף, הגיע תורו של חג החנוכה. הקטנים שׂיחקו בסביבון, הגדולים – במשחקי קלפים. משחק הסביבון היה כרוך ברווח והפסד. לא פעם התעשרתי, אבל לפעמים הייתי מפסיד את דמי החנוכה. החג היה חביב עלי במיוחד בגלל הסופגניות והלביבות, שאהבתי לזלול.

יש לי גם זכרונות עצובים מ'החדר'. הייתי כבן חמש, כשהרבי אמר להודיע להורים שנאחר, כי מכניסים את הילד פרואים (אפרים) לפינה (באידיש – אין דער קונע). את העונש קיבל ילד שסירב לבוא לחדר. נוהג זה היה, לדעתי, פסול מיסודו. ובכן, בהפסקת הצהריים הביא הרבי את הילד מביתו, והעמידו בפינה. כשחזרנו אחרי הצהריים, הילד היה עצוב ומדוכדך. הוא היה לבוש במעיל ישן שצבעו דהה, חגור באבנט, בידו מקל ועל ראשו מגבעת עם נוצות. כשסיימנו את הלימודים, הרבי ציווה להתיישב על הספסלים, שהיו מסודרים בצורת האות ח'. הוא קרא לילד להתקרב אליו, ואז התחילה ההצגה. "זאג פרואים נאך מיר" (אפרים חזור אחרי). "איך שווער ביי א ספר חופה תורה – ווער זאגט ליגען דער שטערבט" (משמע: אני נשבע בספר התורה שהמשקר ימות). "חזור אחרי", מצווה הרבי. והילד חוזר אחריו: "איך שווער אז איך וועל נישט גיין אין חדר אריין" (משמע: אני נשבע שלא אלך לחדר) והרבי ממשיך: "די גוי־איינער, די שווערסט מער נישט צו גיין אין חדר" (משמע: גוי, אתה נשבע לא ללכת יותר לחדר?!). והרבי מרביץ לילד בשוט מכות נאמנות. הילד בוכה, והרבי חוזר מספר פעמים על השבועה: "איבר ספר חופה תורה..." (משמע: אני נשבע בספר התורה...) וכן הלאה עד שהאבנט נפתח, המקל נופל מידי הילד, והנוצות מהמגבעת עפות לכל עבר. בהמשך מבין הילד את משמעות השבועה, ומבטיח ללכת ל'חדר'. הרבי מחזיר את הילד לפינה, ואותנו, הילדים, משלח הביתה. לפני שהוא משלח אותנו הוא אומר שאת אפרים ישלח למצרים.

קריאת שמע (קרישמע ליינעכץ)

ערב ברית המילה, לפנות ערב, היה נהוג להזמין ילדים לבית היולדת לקריאת שמע. וזאת למה? כדי שבזכותם, ובזכות תפילתם הזכה, יגורשו המזיקים האורבים לילד ולאמו. הרבי סידר את הילדים בזוגות. כשהוא צועד בראש, הוליך אותנו אל בית היולדת. בכניסה לחדר היולדת היו כולם מברכים: "א גוט אוינט דער קימפעטור בין" (משמע: ערב טוב ליולדת) ובהמשך: "וויפל נעגל סאיז דא אויפן דאך, אזויפיל מלאכים זאלן קומען אויף דער ואך". (משמע: כמספר המסמרים הנמצאים על הגג כך מספר המלאכים שיבואו למשמר). חוזרים ואומרים זאת שלוש פעמים. אחר־כך חזרנו וקראנו שבע פעמים את הקריאה: "שדי קרע שטן". אחרי הקריאות האלה חזרו הילדים אחרי הרבי: "שמע ישראל ד' אלוקינו ד' אחד" וגו'.

המנהג של קריאת שמע לפני ברית המילה נבע מן האמונה שהשטן אורב לכל ילוד מרגע כניסתו בבריתו של אברהם אבינו. את השטן, כפי שהאמנו אז, אפשר לגרש על־ידי תפילות וברכות מפי הטף.

ייסוד בית ספר "תרבות" בקוטי

מאז ומתמיד היו קיימים בתי לימוד בעיירה. בני עמנו למדו בבתי ספר ממשלתיים. הם למדו פולנית, אוקראינית, ועד 1935 – גם גרמנית. הלימודים היו חובה. מגיל שש הלכו הילדים והילדות, במשך שבע שנים, לבית ספר עממי. הלימודים התחילו בשעה שמונה בבוקר, ונמשכו עד לשעה שתים עשרה. בצהריים הלכו הילדים היהודים לבתי ספר יהודיים, בהם למדו לימודי קודש. החינוך היהודי התחיל כבר בגיל 3. ההורים שלחו את ילדיהם ל'חדרים', שהמורים בהם נקראו 'מלמדים'. שעות הלימוד היו רבות, למן הבוקר ועד לשעות אחר הצהריים המאוחרות, וגם בשבתות. הבנות הלכו לבית ספר עברי פרטי, ושם למדו עברית – בעברית (ולא באידיש), בנוסף לחומש ולרש"י. לאחר מספר שנים, עברו הבנים ללמוד ב'חדר מתקדם'. שם למדו תנ"ך, דקדוק וגמרא. את השיעורים שלמדנו, עם פירוש לאידיש, היינו צריכים לדעת בעל־פה. באותה תקופה למדה אחותי, טובה (גיטל) בסמינר למורים בלבוב. כשחזרה הביתה בחופש הגדול, התעניינה בי ובאחי חיים, ונדהמה לגלות שאנחנו יודעים לדקלם פרקים שלמים אך לא היינו מסוגלים לענות על שאלות פשוטות. היא הגיעה למסקנה, שב'חדר' מלמדים אותנו לדקלם את החומר בעל־פה, מבלי להבין אותו, ומבלי להתייחס לפירושים מודרנים. היא פנתה לאבי, שהיה דתי, והסבירה לו, שכדי לרכוש ידע, כדאי ליסד בית ספר עברי מודרני.

אף שאבי היה דתי ולא רצה לפגוע בפרנסתם של המלמדים, הוא אירגן ועד פעולה יחד עם אברהם טאו. הם זימנו מורה מוסמך, שכרו בית, ופתחו בשנת 1934 בית ספר עברי, שהיה חלק מרשת "תרבות". שנה לאחר פתיחת בית הספר גדל מספר התלמידים. בהתחלה היה לנו מורה אחד, בשם שכטר, מצ'ורטקוב. אחר־כך באו מורים נוספים ובהם גברת שטיין מקוטי. בבית הספר למדו בנים ובנות יחד, והלימודים היו בעברית. עם כניסת הרוסים ב־1939 נסגר בית הספר.

שיעורי דת בבית הספר הפולני

לימודי דת בפולניה היו חובה. כל בוקר התחילו את הלימודים בתפילה הנוצרית במשפט: "בשם האב הבן ורוח הקודש..." בשעת התפילה הנוצרית בכיתה היו התלמידים היהודים מכבדים אותה בעמידה. פעמיים בשבוע קיבלנו שיעורי דת: כומר רומי־קתולי לפולנים, כומר גרקו־קתולי לאוקראינים ומורה יהודי ליהודים.

בבית הספר היו שבע כיתות (מ־א' עד ז'). היו שני בתי ספר ממלכתיים, אחד לבנים ואחד לבנות. ההפרדה נבעה, כנראה, מסיבות דתיות. כדי ללמוד

לימודים תיכוניים נאלצנו לנסוע למקומות מרוחקים כקולומיה, סטניסלבוב או לבוב. בדרך כלל נסעו ילדים ממשפחות אמידות.

הילדים הנוצרים למדו על קדושי הכנסייה, על החגים הנוצריים ואת התפילות הנוצריות. אותנו לימדו קצת היסטוריה יהודית מספרו של ההיסטוריון היהודי בלבן.

בהפסקות שבין השיעורים הרגילים לשיעורי הדת, היו התלמידים הפולנים והאוקראינים מתנפלים עלינו משום מה, והתחילו תגרות, שלא פעם הסתיימו בפציעות קשות. אנחנו לא טמַנו את ידנו בצלחת, והשבנו להם כגמולם. אבל היו גם מקרים שבהם נאלצנו לברוח מהכיתה. האנטישמיות התחילה להשתרש כבר בגיל צעיר, במיוחד כשסיפרו על ישו ומותו האכזרי על הצלב.

מעשה בזנב סוס

הייתי בן עשר או אחת עשרה. זה היה יום אביבי, ערב פסח. אבי כבר שרף את החמץ. לנו היתה חופשה מבית ספר, ושיחקנו בפתח הבית בכדורגל שתפרנו מסמרטוטים ישנים. אותו יום היה 'יום שוק'. הגויים מהכפרים הסמוכים באו לעיירה לקניות ועסקים. גוי כפרי אחד התקרב אל הגדר שלנו, וקשר את סוסו היפה והמטופח. הוא לא ביקש רשות, כיוון שהכיר את אבי. הגוי האביס את סוסו ופנה לשוק.

כשהתעייפנו מהמשחק, התיישבנו על הדשא. דיברנו על עניינים שונים, על בית הספר ועל המורה למלאכה, שהציע לנו לעשות מברשות לשימוש ביתי. ידענו שעלינו להשיג לוחית עץ בוק, ללכת לנגר שינקב בה חור, אחר־כך לגשת לחיים "עושה המברשות", לקנות שערות זנב סוס וחוטים ולהביא לשיעור מלאכה. אז צץ הרעיון לחסוך בהוצאות, לגזור את זנב הסוס, שעמד לו בשקט, ולהתחלק בשערותיו. החלטנו והסכמנו. אחרי ההחלטה התחילו הבעיות: מי יביא את המספרים? ומי יגזור? – הפור נפל עלי.

מבלי לאבד זמן, נכנסתי לביתנו, ניגשתי למכונת התפירה של אמי, הוצאתי משם את המספריים ופוזמק ישן, וחזרתי לחבר'ה בחוץ. החבר'ה עמדו על־יד הסוס הקשור לגדר, והוא, הסוס, היה עסוק בלעיסת שיבולת שועל שהשאיר בעליו הגוי.

מאחר והעבודה העיקרית, דהיינו גזירת השיער נפלה עלי, הוריתי לחברי להתרחק. רק בן דודי, משה'לה, החזיק את הסוס ברתמה, ואני התחלתי במלאכה. גזרתי את השערות קווצה אחר קווצה. מדי פעם בפעם הרמתי את ראשי לכיוון בית הקברות הנוצרי, שמשם צריך היה הגוי לחזור.

הספקתי לבצע את תפקידי כמעט בשלמות, למעט את "המדרגות" שהשארתי על הזנב. לפתע ראה אחד מהחבר'ה שהגוי חוזר. אחוז פחד, ארזנו

את השערות לתוך הפוזמק הישן, וברחנו כל עוד רוחנו בנו. אני התחבאתי במרתף, משם ראיתי את הגוי, קטוע הרגל, מתקרב לסוסו, מסתכל עליו, פולט קללה, ורץ בכעס אל אבי. אחרי ויכוח, שבו איים על אבי, עזב הגוי את המקום. כולי פחד ורעדה, חיכיתי במחבואי לבאות.

אחרי כשעה, חזר הגוי עם שוטר. לשוטר היה רובה ותיק צד, שבו היו פנקסי הרפורטים. הגוי הראה לשוטר את הסוס, אחר־כך נכנסו לחצר שלנו, ופנו לאבי. אבי קרא לי. מפוחד יצאתי ממחבואי, וכולנו התיישבנו סביב השולחן בביתנו. אמי הגישה כיבוד קל ואז התחילו הקושיות. יום קשה היה לי וגם להורי, כשליל הסדר בפתח. אינני יכול לתאר מה שעבר עלי, כי הייתי מדוכא ומפוחד עד כדי כך, שבלילה, ליד שולחן הסדר, לא הצלחתי לשאול את הקושיות.

מעשה בשלושה זוגות מכנסיים

יום שישי אחר הצהריים היה מוקדש למשחקים. גרנו בקצה העיירה, כשמאחורי הבית היה לנו שדה מגודר בתיל דוקרני. גידלנו בו ירקות כמו תירס ותפוחי אדמה, אספסת לפרות וגם עצי פרי היו לנו. כידוע, העבודה החקלאית התחילה באביב והאסיף היה בסתיו. בחורף היתה האדמה מכוסה בשלג. באנו לשחק בשלג ולהחליק במגלשות סקי.

ומעשה שהיה כך היה. בסתיו, אחרי שאספנו את היבול, הרשו לנו ההורים לשחק בשדה, בתנאי שנוציא את הפרות למרעה. הזמנו, כמובן, את החברה, שבאו ברצון, במיוחד משום שהבטחנו לעשות מדורה. תכנַנו לצלות תפוחי אדמה שנשארו אחרי האסיף, ושהוצאנו אותם מהגומות. בקבוצה היה ילד בשם יולי (יואל). הוא לבש שלושה זוגות מכנסיים מחמת הקור. אספנו גבעולים יבשים של תפוחי אדמה וערמנו אותם לערמה גדולה אחת כמלאי למדורה. הרוח הסתווית הקרה לא הפריעה לנו להתפשט. גם יולי הוריד את כל שלושת זוגות מכנסיו, והניח אותם על ערמת השחת. הילדים לא שמו לב, הביאו עוד שחת וערמו אותו עד שהמכנסיים התכסו. תפוחי האדמה ניצלו. היינו עליזים ושמחים. בקיצור – היה כייף, למרות שהפכנו שחורים כמנקי ארובות. פתאום קופץ יולי ושואל על מכנסיו. התחלנו לחפש, כשלבסוף נזכר ששם אותם על הערמה, שהיתה כבר בתוך המדורה. מישהו הביא מקל, והוציא את שלושת זוגות המכנסיים השרופים.

ניסינו לעזור ליולי, אבל בגלל ממַדי גופו, לא מצאנו זוג שיתאים לו. כך, כשעל גופו רק זוג תחתונים קרועים, עשה יולי את מסעו המפואר לביתו.

יולי עוזר לחיים אחי

ליולי היה לב טוב. הוא היה עוזר לחבריו. באחד מימי השישי חזר חיים אחי – שהיה אז בכיתה א' – עליז וטוב לב. הוא פנה לאמא, הראה לה את מחברתו ואמר בשמחה: "אמא! איני חייב כבר להכין שיעורים ליום ראשון". "למה?" שאלה אמא בתמיהה. "אמא, יול יכין לי את השיעורים". חיים פתח את המחברת, והראה את האותיות, כשהן מועתקות בנייר קופי.

ועוד סיפור על יולי

אבא של יולי ישב בשוק ליד בניין העירייה. יום אחד עבר יולי עם חברים. "יולי געה היים" (יולי, לך הביתה), אמר לו אביו. "טאטע, וויל איך נישט" (אבא, אינני רוצה) ואביו: "יולי געה היים!" (יולי, לך הביתה), ויולי – בשלו. האב התעקש, ויולי – גם הוא התעקש. לבסוף נמאס לו ליולי, והוא אמר לאביו: "אבא, אתה חושב שאינני יודע לצעוק?" יולי מרים את קולו בכל השוק: "טאטע, וויל איך נישט" (אבא, אינני רוצה!).

אמונות תפלות

על אמונות תפלות, שהיו רווחות בימים ההם, אפשר לספר הרבה. הנה כמה מהן: כשאדם פגש בדרכו חתול שחור נחשב הדבר כאות לאסון קרב.

ועוד אחת: 'עברו אותי בריק'. כידוע, את המים היו שואבים מהבאר או מהנחל. שואב המים היה הולך עם שני דליים ריקים וחוזר עם שני דליים מלאים. אם קרה ששואב המים חצה את דרכך, כשהוא נושא דליים ריקים או סל ריק, נחשב הדבר כסימן למזל ביש.

עין הרע: כל ביטוי של שמחה או שבח היה מסתיים באמרה "בלי עין הרע", מחשש לאסון. הרבה אנשים החזיקו בכיסים שן של שום כנגד עין הרע. נגד עין הרע היו גם יוצקים דונג בליווי אמרות תפילות שידעו ה'סבתות'. הדתיים היו הולכים לבית הקברות ומשתטחים על קברות צדיקים.

רפואה

הרפואה העממית היתה נתונה בידי נשים, 'סבתות', שהשתמשו בצמחי מרפא או בלחשים. כמו כן, היא היתה מסורה בידי הספרים. הספר נקרא, בפי העם, רופא (באידיש – א רופא). ה'רופאים' היו מניחים עלוקות שהיו מוצצות את הדם, וכן התמחו בהנחת כוסות רוח נגד התקררות. היתה גם רפואה פרטית מדופלמת וגם קופת חולים לעובדים. בעיירה לא היה בית חולים, ובמקרים קשים היו נוסעים לקוסוב או לקולומיה.

רכילות

רכילויות לא חסרו בעיירה קטנה כמו שלנו, שכמעט ולא היו בה אפשרויות לבילוי. לגברים היה בית מרחץ אדים או מקוה לדתיים, לרוב בימי שישי. לנשים היה בית המרחץ פתוח רק פעמיים בשבוע. את הרכילות היו מספרים לרוב בבית המרחץ או בבית הכנסת. הנשים ריכלו ברחובות הצרים, בין הבתים, או בתוך הבתים פנימה, כשהיו מבקרות זו במטבחה של זו. אשה היתה מספרת לחברתה מה אשה שלישית מבשלת או מי יוצא עם מי. כל אירוע – קטן כגדול – היה עובר מפה לאוזן, או נכון יותר לומר, מפה לפה. אחד מהסיפורים שהיה נפוץ, היה הסיפור על זיידע טוטקעס*: ערב אחד בא קונה שרצה לקנות מזוודה. "בוא מחר", ביקש זיידה. הקונה שהיה צריך לעזוב את העיירה בבוקר, הפציר במוכר. זיידה לקח פנס רוח, הכניס לתוכו נר, הדליקו ועלה למעלה, אל הבוידים, שם היו המזוודות. הוא הזיז את הפתח המרובע שבתקרה, עלה והתחיל לחפש את הסחורה. הרוח החורפית התחזקה, וכיבתה את הנר. באטיות רבה ובחושך מוחלט, התקרב זיידה לפתח, כשהוא ממלמל לעצמו בקול רם: "בוידם, בוידם, בוידם אויס בוידם" (נגמר הבוידם), ונפל מהפתח לרצפה.

בריש (דב) הנחתום

בריש הנחתום היה אופה לחם, חלות ולחמניות טעימות. פעם אחת, מספרים, מצאה אחת הקונות מקק בכיכר הלחם שקנתה. היא פנתה לבריש ודרשה שיחזיר לה את הכסף, או יתן לה כיכר לחם אחת. בריש סירב. הם החליטו ללכת לפקיד העירייה, העוסק בענייני בריאות. אחרי שהאשה הציגה את טענותיה לפני הפקיד, הוא פנה לבריש ושאל אותו מה יש לו להגיד.

בריש פנה למתלוננת, וביקש את ה"דבר" שהחזיקה בידה. האשה, כמובן, נתנה לו את ה"דבר" ובריש הכניסו לפיו, לעסו ובלעו.

"מה עשית, בריש, עם הג'וק?" שאלה בתדהמה, ובריש ענה: "מה? זה היה ג'וק? לא נכון! זה היה צימוק!"

* הערת העורך: הסיפור מופיע בספר בגרסאות שונות. הדבר מלמד על כך שהוא, אכן, היה ידוע. האם הוא גם אמיתי? – לאלוהים פתרונים.

עזריאל הירש

מורנו יוסל יופיטר

ה'חדר' של יוסל יופיטר היה ניכר בשני דברים, שהבדילוהו מיתר בתי רחוב בזורבה – רחוב השוק. מחזיתו השקיפו שני חלונות גבוהים צבועים בצבע חום, כצבע הלבנים שמעולם לא העלו עליהם טיח; ובצעקות שבקעו דרכם לחלל הרחוב. ואם ברחוב עסקינן, הרי לא היה רחוב זה שונה מיתר רחובות העיר. בעונת החורף היה מכוסה בשלג סמיך, שהגיע עד למותניים של אדם, או עד לראשו של ילד קטן. באביב זרמו בתוכו מי השלגים שהפשירו. בתקופת הקיץ יבש למהדרין ובסוף הסתיו נקרשו מסילות הבוץ וקפאו, עד שנתכסו שנית בשלג החדש. זה היה רחוב ארוך יחסית. תחילתו בחומת האבן של הכנסייה הארמנית ה'תמחית'. בכל שנה, באמצע חודש מאי, התקיים בחסותה ה'אודפוסט' – חגיגה לכבוד הקדוש הנוצרי, אנטוני מפדובה. סוחרים נודדים היו מזדרזים ומקימים דוכני עץ. מוכרים למאמינים צעצועים, תמונות קדושים, שפופרות דמויות נחשים, מיני מתיקה ומאפה צבועים בכל צבעי הקשת. רחוב זה היה מחולק לארבעה קטעים, כמניין הרחובות שחצו אותו לרוחבו. האחד מהכנסייה ה'תמחית', עד לפינת רחוב קושיקרסקה ('הסלים'). השני מקושיקרסקה עד לפינת בילה סקורניצה ('הפרוות הלבנות). השלישי, מבילה־סקורניצה עד לפינת סטרו זקונינה ('הברית הישנה'). הקטע הרביעי מסטרו זקונינה עד לרחוב הפוסה; משמע: פעם זרם בו פלג מים צר שירד מהר האובידיוש, ולאחר שהכניסוהו לתוך צינורות בטון, וכיסו אותם באלפי טונות אדמה נוצר מהפוסה רחוב נובה ('החדש'), אך בפי היהודים נשאר השם 'פוסה'.

ה'חדר' של מורנו יוסל יופיטר היה בקטע השלישי – זה שבין פינת בילה סקורניצה לפינת סטרו זקונינה. לא נכנסו אליו מחזית הרחוב, כנהוג ביתר הבתים, אלא השתחלו לתוכו דרך חצר צרה וארוכה. בדירתו היו שני חדרים.

הגדול שימש כ׳חדר׳, והשני, שנקרא ׳אלקיר׳, שימש למגורי אמו החורגת של מורנו, אלמנה כבת שבעים, ולבתה גיטל, בתולה מזדקנת, שהיתה כבר לאחר שנות הארבעים לחייה. חיבה יתירה לא שׂררה בין שלושתם. לא עבר יום שבו לא בקעו קולות המריבות ביניהם, דרך החלונות הפתוחים, לרחוב. האחד קילל את השתיים, ואלה – גידפוהו בשמות, שאף בתוכחות של פרשיות ׳בחוקתי׳ ו׳כי תבוא׳ נפקד זכרן. מורנו שהיה נסער על נקלה, לא נשאר חייב. פותח את דלת חדרו, אך מהסס לעבור את מפתנו, היה צועק לעבר אחותו החורגת: ״בתולה זקנה, קופסא עתיקה, המים בצ׳רמוש יתייבשו ואת לא תראי חתן״; לזקנה צעק: ״זו קרובה כבר לאדמה, ועדיין רוצה לשלוט בי״. השתיים היו פותחות את הדלת, אינן מעיזות לחצות את המפתן, וצועקות בקול מחריש אוזניים: ״אהה וגבונד, אשתך ברחה ממך עם אחר״. זאת לדעת: מורנו, שהיה כבן שלושים וחמש, היה גרוש. כשנשתתקו הקולות, השתררה דממה מעיקה בבית. אך לבסוף נכמרו רחמיהן עליו, ודרך הדלת נשמע קולה המאנפף של אחת מהן: ״שמא, יוסל׳ה, תאכל משהו? מה נביא לך?״ והוא כהרגלו מתרצה, ומזמין קערת חרס עמוקה, מלאה בחלב חם עם פתיתי לחם צפים. ״עוד רגע, יוסל׳ה, החלב כבר רותח על הכיריים״. לא עברה דקה, ואחת מהן נושאת את הקערה בדחילו ורחימו, ומעמידה אותה בראש השולחן שמסביבו יושבים תלמידיו. מורנו יוסל עושה אתנחתא, מפסיק את הלימודים, לוגם כף אחר כף, לועס בשיני הזהב שלו את הלחם שנספג בחלב, והקערה מתרוקנת. ״להוסיף לך עוד קצת יוסל׳ה?״ שואלת הזקנה שבאה להוציא את הקערה הריקה. ״נו באמת, השאירי קצת לערב, מומע״ (אמא), הוא משיב, ועובר לדרבן את התלמידים, המדקלמים את השיעורים ששיננו אתמול.

התלמידים, בני טובים הם. בקושי יימצא בהם בנו של סתם יהודי. כולם בני סוחרים ובעלי מלאכה אמידים, מי פחות מי יותר. מכולם יגבה עבור ה״זמן״ סכום השווה לחמישה דולר, טבין ותקילין כמובן, בכסף המדינה העובר לסוחר. חלק מהכספים היה מבזבז על משחקי מפעל הפיס הפולני בשם ׳דולרובקה׳. אלה נתנו לו אמתלא לקפוץ בכל יום חמישי בשבוע אל חנותו של אדון נויברגר, ולעיין בעיתונים שהגיעו מוַרשה, לראות אם זכה או הפסיד. לפעמים כאשר זכה, היה חוזר בפנים שמחות ובשורה טובה בפיו. ״מומע, גיטל״, היה פותח את הדלת וצועק אל האלקיר פנימה, ״השבוע זכיתי בחמישה זלוטי״. אחר־כך נסוג, וטורק אחריו את הדלת. אך לא כל שבוע ראה רווח בהגרלותיו. לשוא רץ לאדון נויברגר לראות את ה׳היינטיגע נייעס׳ (ידיעות היום), עיין בו הלוך וחזור. ״אין?״ שואלו האדון נויברגר בגרמנית, ״פיללייכט די אנדערע וואכע״ (אולי בשבוע הבא?) משלים בציניות האדון בעל חנות הטבק הסיטונאית. וכך הלך שבוע ובא שבוע.

יום קשה היה לו למורנו, בכל יום חמישי. גם את טבק ההרחה עליו להכין

לשבת. הוא פורר באצבעותיו את האבקה, לש במי קולון כדי שתריח וש'בעלי הבתים' בבית הכנסת ישבחוהו על מעשה ידיו. בכל החדר נדפו ריחות מי הקולון, התלמידים מתעטשים ומקנחים אפם, חלק במטפחות וחלק בשרוולי מעיליהם. אך לא אלמן ישראל: את מה שהפסידו התלמידים בשיעורים, ישלימו בהפסקות. בערב הושיב את כולם עד לשעה עשר, ולא הניחם עד שגמרו את כל פרשת השבוע ורש"י עד שלישי לפחות. לבסוף כשהם יגעים ועייפים, ולעתים גם מוכים ברגליהם ברצועה, התפזרו התלמידים לבתיהם, מי למעלה בעיר ומי למטה ב'דולינה'. רק סמוך לחצות שכבו על יצועיהם, כי איך ילכו לישון, בלי להכין את שיעורי הבית שניתנו על־ידי המורה בבית הספר הפולני לקראת יום שישי?

היה לו למורנו טבע מושרש להגדיר את תלמידיו, כרבי יוחנן בשעתו שהיה מונה את שבחם של חמשת תלמידיו. אך הוא, בדרכו שלו, סיווג אותם לשלושה סוגים: "הידענים, או ראשים פתוחים; הבינוניים, או ראשים סתומים, שאין לבוא אליהם בטרוניה, מי אשם כי כך נולדו; והאחרונים, עמי הארצות, שחבל להשקיע בהם כל מאמץ". נכנס באוזן אחת ומיד יוצא מהשנייה. "מה אני יכול לעשות?" חשב בקול חרישי. "אביו רוצה בכל מאודו שבנו יהיה בן אדם, וחוץ מזה: אם אזרוק אותו, יתרוקן החדר ולא אוכל להוציא את פרנסתי".

מן הידענים רווה נחת. מה לא לימד אותם?! כשגמרו את חמישה חומשי התורה, הכתיב להם ממחברתו את קיצור הנביאים, יהושע, שופטים ומלכים, ישעיהו, ירמיהו, יחזקאל ותרי עשר ממחברותיו האחרות הכתיב להם את כללי הדקדוק, את שבעת הבניינים על גזרותיהם השונות. שיעורים מספר "שפת עמנו" בגרמנית, ספרות תקופת ההשכלה ממאפו עד לברדיצ'בסקי. למקצתם הנחיל קצת 'הנהלת חשבונות' בגרמנית. כדגם שימש לו בית מסחר גדול למוצרי טבק בגרמניה. וכך לימד אותם לנהל ספרים בשיטה הכפולה. לאחדים הקנה את הקריאה בתורה. הוא עצמו היה בעל קורא, והחליף לעתים את ר' זיידה סרול פריליך, שהיה בעל קורא קבוע בבית הכנסת הגדול. "הגד בבית שיקנו לך אצל אדון שכטר, בחנות הספרים שמול בית הספר הפולני, את 'תיקון תורה', ואלמד אותך להיות בעל קורא", היה מורה לילד שרצה ביקרו. במשפחת הילד שמחו. מישהו רץ לחנות הספרים, והביא את 'תיקון תורה'. הילד התחיל ללמוד את טעמי המקרא, ולהכין את עצמו לתפקיד הקשה והתובעני; תפקיד הדורש לזכור את טעמי המקרא של כל פרשיות השבוע. כמובן, שאת כולם, ללא יוצא מן הכלל הכין לבר מצוה. הוא לימד להניח תפילין ולקרוא את ההפטרה. את השיעורים שהכתיב למדו התלמידים בעל־פה, ולמחרת בחן אותם. את מחברותיהם אסף, והילדים הסתובבו סביב השולחן סחור סחור, וחזרו על כל הידע שזכרו. ידע הילד – מה טוב, וקיבל

הכתבה חדשה. לא ידע – נאלץ לחזור על השיעורים עד שידע אותם על בוריים.

עם ה"בינוניים" התעסק שעות רבות, ואף הכריח את ה"ידענים" לשנן אתם את הנלמד ולבאר להם את הלא ברור.

גורלם של "עמי הארצות" היה קשה במיוחד. גידופים, קללות ומכות היו מנת חלקם. הוא קראם בשמות של ערלים 'סמנקו', 'הריצקו', 'לופובן' ואחרים. "מקומכם בהרינבה, אצל ההוצולים ולא אצל יהודים", היה מתריס כלפיהם, "חבל לי על אביך שהוליד עם־הארץ וגס־רוח כמוך", ומיד שפך לתוך גרונו 'אבקת תרנגולת', אבקה לשיכוך כאבי ראש שתקפו אותו מרוב התרגשות וכעס.

הילדים בגרו ועזבו כנערים. דמעות עמדו בעיניו כאשר נפרד מאלה וגם מאלה; בכל זאת היו עמו שלוש־ארבע שנים. הוא התרגל אליהם, והם התרגלו אליו. ילדים חדשים באו במקומם, וכשפגש את בוגריו לא היסס לגשת אליהם, לשאול ולהתעניין בשלומם, אם כי בעיר קטנה ידע האחד על השני, ודבר לא נעלם מאיש.

בשנים ת"ש–תש"א (1940–1941), בימי שלטון הסובייטים, ניתדלדל ה'חדר' וכמעט שלא היו בו תלמידים. בלית ברירה התחיל מורנו יוסל לעבוד כעוזר למנהל חשבונות באחד ממשרדי האספקה בעיר.

באחרון של פסח תש"ב, יחד עם רוב יהודי העיר, נלכד באקציה, והבית שבו עמד ה'חדר' נהרס בפצצת תבערה שזרקו הנאצים לתוכו. מורנו, יוסל יופיטר, אמו החורגת ואחותו גיטל הושמדו. יש אומרים שהתפחמו מהשרפה במחבוא שחפרו לעצמם מתחת לרצפת הקרשים של ה'חדר'. ויש אומרים שהובלו להשמדה במחנה בלזץ ביחד עם אלה שברחו מתוך הבתים הבוערים.

יהי זכרם ברוך.

עזריאל הירש

שלושה חיים

א. השם חיים

השם חיים, שנתן אב לבנו בעת הכנסתו בבריתו של אברהם אבינו ע"ה, היה נפוץ בעירנו יותר מן היוספים והאלתרים, ואלמלא שני השמות, יצחק ומשה, שרבים מבני עמנו נקראו בהם, ודחקו את החיימים לפינה, היה השם חיים צועד בראש. לשם זה היה יתרון קטן על האחרים, בהיוָוספו לאיש בישראל, שכיב מרע שהתעורר לתחייה, או לחולה אנוש שקם ממיטת חוליו. בכל זאת לא הדביק את היצחקים והמשעס שעירנו הקטנה נתברכה בהם. השם חיים צעד לו אם כן, בגאווה יתרה. היו כאלה שהוריהם המפונקים, או הרבי'ס ב'חדרים', לא הסתפקו בשם היבש והקצר ומשכו לו סיומת חיבה, "חיימל" או "חיימקו". ברחובות ובבתי המדרשיות, בהם שם המשפחה אינו "משחק כל תפקיד", זיהו את החיימים בצירוף שמות נשותיהם. אם זה לא הספיק, תרמה גם חותנתם את שמה היא, כחיים 'פסיע־רויזס', הוה אומר: חיים של פסיע זוגתו, ורויזע חותנתו. לא חסרו גם חיימים שהדביקו להם את מקצועם, כחיים 'השען', חיים מנדל 'החייט', חיים 'הסבל' וחיים־הירש 'הסנדלר'. לחיימים אשר לרוע מזלם מעדו אי פעם בחייהם, הדביקו תויות היתוליות: 'חיים ויפעל האלט דער זייגער?' – ('חיים, מה השעה'), או חיים 'קעצעליס' (חיים חתולי). חיים זה – כאשר בא בויכוח עם יהודי אחר, ובן פלוגתו הרגיזו, הדגים לו בלעג את יללת חתולו. אחרים נודעו ברבים בגלל צבע שערותיהם או מומיהם, כחיים 'האדמוני', חיים 'הצולע' וחיים 'המגמגם'. ידועי שם שהיו מעורבים בקהל בהיותם שליחי ציבור, גבאים, שמשים או קברנים, לא נעלבו אף פעם כשהצמידו להם את שמות מלאכתם, כחיים הנגר וחיים הפחח.

שלושת החיימים עליהם אספר כאן – חיים הנגר, חיים הפחח וחברם, חיים פסיע־רויזעס – היו כל־כך שונים במראם, באופיים ובהתנהגותם היומיומית. אך שלושת האנשים התמימים וישרי הלב האלה היו דומים בשתי תכונות: אהבת

הכלל ועזרה לזולת. הם עצמם עניים היו. אבל אם מי מהם יזדקק פעם לעזרת הקהל תיחשב הזדקקות זו כפגיעה בכבודו. כל בטחונם היה באלוהי ישראל, ככתוב בהלל הגדול: "ישראל בטח בה' עזרם ומגינם הוא".

ב. חיים הנגר (חיים דער סטוליער)

שם משפחתו – לויב, כפי שהשתקף בספרי המטריקה, שניהל האדון מרקוס פרמינגר מרחוב 'הכבשים הלבנים'. חיים לויב נולד בשנות השמונים של המאה הקודמת. הוא היה כחוש, גבה קומה, אולי מטר שבעים או שמונים, פניו מאורכים, פאות לחייו קצרות, בעל זקנקן תיש חום כהה. הוא לבש קפוטת משי קצרה, חבש מגבעת שחורה בקיץ וכובע מפרוות כבשים בחורף. תמיד נעל מגפיים שחורים לרגליו. נגר היה בכל רמ"ח אבריו ושס"ה גידיו. דייקן וחוסך כל סנטימטר קרש, שלא ילך חס וחלילה לאיבוד. לא פעם בשעת הטמנת המת, הרגיש ר' חיים העומד בשתי רגליו בקבר, שהקרש, שהוגש לו לתמיכת הדפנות, לא מתאים, כנראה קצר היה במקצת. הוא לא התעצל, הוציא ממעילו את מטר המידה המתקפל שלו ובדק את אורכו. אם התברר כי אכן צדק, לא היסס לעלות מהקבר הפתוח, להצמיד לברכו השמאלית קרש חדש ולנסרו לפי המידה המקובלת, כמנהג המקום. "הלא לא נגנוב מהמת מאומה, מה שמגיע לנפטר – מגיע לו!", אמר, וירד עם הקרש החדש לתוך הקבר ותחבו למקום המיועד לו. את שאריות העצים ארז והצפין בתוך ארון המתים, ויחד עם חברו, חיים פסיע־רויזס, שעסק אף הוא בקבורה, נשא את הארון והחזירו למשמרת בית המדרש, שמחסנו שימש לו מקום מנוחה עד ללוויה הבאה.

אי־אפשר להגיד כי חיים הנגר התנזר משתיית ליקר דובדבנים חמוצים, שהכינו לו שתי בנותיו, ומלגימת יי"ש, שהביאו עמם האבלים לסיום אמירת קדיש – בתום אחד עשר החודשים של האמירה. כל שכן לא התנזר משתייה מבקבוק היי"ש שהביאו בבוקר למניין שבבית הכנסת של החייטים, אלה הם שציינו את יום השנה (יארצייט) לנפטריהם. בשבת היה מצטרף לשולחן שלוש הסעודות שערכו זקני בית המדרש הסמוך, שולחן משופע דגים מלוחים, חלות וכמובן יי"ש. כטוב לבו של הנגר במאכל ובמשקה, פתח פיו והשמיע את הזמירות של הסעודה השלישית. הזקנים ובעלי יום השנה האחרים מחזיקים אחריו בניגון ובקצב, כשהם עדיין טוחנים בשיניהם פירורי חלה שנשארו לפליטה על הסדין הפרוש על השולחן. "חידוותא צילנא קדישא – אתקינו סעודתא דמלכא", פצחו בקולי קולות צורמים ובכיינים, וחיים הנגר מנצח על כולם בקולו החד, הדומה יותר לתקיעה הגדולה בשופר בראש השנה.

ר' חיים היה אחד מהגבאים של ה'חייטים', וכמעט תמיד נפלה בחלקו הזכות לעבור לפני התיבה. הוא היה לבר סמכא כאשר ניגש לקריאת התורה, ורק הגבאי השני, ר' נפתלי פלכנר, בעל הסנדלרייה מרחוב 'הכבשים הלבנים', יכול

היה להטיל וטו, לשנות את שם הנקרא לעלייה לתורה ולקבוע איזה 'גברא' יקבל שלישי, רביעי או אחרון (וזאת כש'גברא' חמישי ושישי תפוסים היו בידי הגבאים ובעלי השמחות, חתונה וברית מילה).

בית הכנסת נקרא, אמנם, 'חייטים', אך רק חייט אחד זקן היה שם, והוא ר' חיים מנדל דער שניידר. כנראה שהחייטים ראו כי הנגרים והסנדלרים תפסו את המזרח, והם נשארו במיעוט. הם עזבו, ועברו לבית הכנסת שמעבר לפינה, הנקרא 'הקצבים', שרוב מתפלליו היו קצבים ובעלי עגלות.

ביום ראשון בשבוע, התייצב עם אור ראשון במחסן הקרשים של ר' אפרים דרוק, בחצר ביתו ברחוב הטודיובי. הוא עשה סיבוב בין ערמות הקרשים הנערמים לגובה, התחיל להפכם, חיפש ובדק. וכשמצא סוף סוף קרש מתאים, הוציא את מטר המידה המתקפל שלו, מדד וחישב אורך, רוחב ועובי, ושם אותו בצד. הוא חיפש קרשים יבשים, ללא סדקים וללא עיניים רבות. את הטובים – שופרא דשופרא – חיפש, ושמח מאוד כאשר מצא. חיים תמיד היה חרד שמא ייפגע שמו הטוב. נגר בניין היה. הוא עשה משקופים, דלתות, חלונות, קורות, והכל – סוג א״א'. לבדו התאמץ בהוצאת הקרש מתוך הערמה. מצא את הקרש לא מתאים, התאכזב ונעצב אל לבו. "עבודה לבטלה", אמר. כעת נשאר לו לעמול כדי להחזיר את הקרש למקומו בערמה, כדי שר' אפרים לא ירגיש שהנגר עשה לו שַמות בערמות. עיף ויגע ניגש לבית שממול לקרוא לבעל המחסן שזה עתה קם משנתו. "ר' פרוים, בוא ועשה לי את החשבון. כמה עלי לשלם?" שאל ברכות לשון. ר' אפרים הכיר היטב את לקוחו, וידע כי זה הפך חצי מחסן, והוציא את הטוב שבטוב, הוא מדד את הסחורה, ערך את החישוב ונקב את המחיר.

פה התחיל ר' חיים הנגר לבקש רחמים. "יבין, ר' פרוים, כמה קשה להרוויח גרוש מהעבודה. בעלי הבתים המזמינים עושים לי צרות, משלמים כאשר יש להם, ואני תקוע בכסף שלוויתי. אני כבר חייב לשמש ולירח", אמר בהתרפסות רבה ובקול ענות חלושה. "שמא יואיל, ר' פרוים, להוריד משהו מהחשבון, הרי קונה ותיק אצלכם אני. הכרתי את ר' משה אביכם, זכרונו לברכה, ואת כל בני משפחתכם. הכרתי את אחיכם שלמה ואת אחיכם מנדל", הפטיר הנגר בנימה בכיינית. "יודע אני, ר' חיים, את מצבכם, וגם יודע אני כי אין הפרוטה מצויה בכיסכם. למה שלא תקחו אצל הלקוחות קצת דמי קדימה לקנות עצים? האם אין אני משלם עבור העצים במזומנים? ועבור ניסור העצים אצל האדון יקל ולפועליו במנסרה? ולעובדים כאן במחסן אני לא משלם במזומן? אבל מה אעשה אתך, ר' חיים ידידי, שבסופו של דבר אפול לידך ואתה תביאני לקבר אחרי מאה ועשרים שנים? עלה בבקשה לעטיל, אשתי, שתרשום את חובכם במחברת החובות. אני מקווה שאת הגרוש הראשון שתקבל מהלקוחות, לא תשכח להכניס לעטיל, שתמחוק את המגיע מכם". סיים ר' אפרים את

תשובתו, ופטר את הנגר, שמיהר לצאת מהמחסן וצרור הקרשים על שכמו.

לא רק מנגרות הוציא ר' חיים הנגר את פרנסתו. שעתו הטובה הגיעה ערב הימים הנוראים, כאשר באו אליו יהודים הרריים, מכפרי הצ'רמוש, רוסטוקו ובילובריז'קה, לשכור את שירותיו כשליח ציבור וכבעל קורא. הוא נקב את שכרו, שישולם לו בשני תשלומים; האחד – בעשרת ימי תשובה, והשני – באסרו חג שמחת תורה.

כבר בשבוע פרשת 'נצבים–וילך', סגר את הנגרייה, ארז את בגדי השבת, הוציא ספר תורה מארון הקודש שבבית כנסת 'החייטים', עטף אותו בטלית, יחד עם שופר, אתרוג ולולב מיובש משנה קודמת, עלה על עגלה ששלחו לו הכפריים, ונסע להביא ליהודים נידחים אלה את שמחת הימים הנוראים.

כחודש ימים שהה ברוסטוקי או בבילובריז'קה, כשהוא מתאכסן אצל אחד הכפריים, שבביתו התאסף המניין. אחד החדרים שימש בית כנסת ארעי, שם עבר לפני התיבה. את השחריות, המוספים והמנחות קרא בעצמו. הוא תקע בשופר, והוליך את התמימים האלה לנהר הצ'רמוש, לאמירת תשליך. למחרת שמחת תורה קיבל את יתרת שכרו, בתוספת מספר סלי ביצים, כמה ספלי חמאה, ספלי שמנת וספלי גבינה. העמידו לרשותו עגלה, והוא חזר לביתו.

עוד באותו היום נכנס לנגרייתו. ריח חריף של פסולת קרשים ודבק נגרים עמד באוויר, ריח מהול בריחות תבשילים שחדרו ממטבח אשתו הסמוך. הוא חזר לעבודת הנגרות האפורה, והשתלב מחדש בצרכי הציבור, הגבאות והקברנות, שהקנו טעם לחייו.

ג. חיים הפחח (חיים דער בלעכער)

אלמלא נלכד באקציה באחרון של פסח תש"ב, בעת שנמלט מביתו הבוער יחד עם שלושת בני משפחתו, והובל בקרון רכבת סגור למחנה ההשמדה בלזץ, ולא מת בדרך, או נחנק למוות בתא הגזים כיתר בני עירנו, ואלמלא היתה הישועה מתמהמהת, ועירנו היתה נשארת כשהיתה, היה ר' חיים הפחח מגיע לזיקנה. לפיכך יש להניח כי בנו יחידו, איצילה, היה מעמיד על קברו בבית העלמין בקוטי, מצבת אבן. ובשורה השנייה, לאחר "איש תם וישר", כמנהג המקום, היה מוסיף "אוהב את הבריות ואוהב את המלאכה". "אוהב את הבריות" – מידת אהרן הכהן, שהשכין שלום וקרב את הבריות לתורה.

"אוהב את המלאכה" – מידת התנאים והאמוראים, שבנוסף לעיסוקם בתורה ומצוות, עסקו במלאכות שונות, כפי שלמדנו בפרקי אבות, שהיינו קוראים בשבתות הקיציים שבין פסח לראש השנה.

אך האיש וכל משפחתו נספו בשואה. אפרם ועצמותיהם מפוזרים אי שם בין העיר קולומיה ומחנה בלזץ. מקום קבורתם נותר ללא מצבה, ונשמותיהם הטהורות מחכות להתגשמות נבואתו של הנביא יחזקאל בחזון העצמות

היבשות: "כה אמר ה' אלקים, הנה אני פותח את קברותיכם והעליתי אתכם מקברותיכם עמי, והבאתי אתכם אל אדמת ישראל".

ר' חיים הפחח לא היה למדן גדול. בבית הכנסת היה עוקב אחר קריאת פרשת השבוע, שזכר עוד מימי לימודיו בחדר. בין הלחמת סיר אחד למשנהו היה נוהג למלמל פרקי תהילים, מתוך ספר תפילות קטן שהחזיק בנפחייה שלו, ומדי פעם היה נוהג לצטט מפרקי אבות. אך אין לערער על ידענותו בשירה ותפילה. במיוחד אהב את זמירות ליל השבת וזמירות הסעודה השלישית, ומדי שבת בשבתו היה מתייצב בבית המדרש הגבוה ומסלסל בגרונו.

אולם גדולתו וחשיבותו – כשליח ציבור לעת מצוא. בתפילתו הזכה היה טעם מיוחד, טעם של רכות ועדינות, תפילה היוצאת מן הלב וחודרת ללבות כל שומעיה המתפללים, המבוגרים והנערים כאחד. יש להניח כי תפילתו עלתה גם למרומים, ובאה עד לכיסא הכבוד של מלך מלכי המלכים.

ר' חיים היה שליח ציבור לעת מצוא. לא באו שליחי הציבור הקבועים מפאת מחלה או מסיבה אחרת, מיד ניגש אליו הגבאי משה 'הארוך' ואמר לו: "נו ר' חיים, מה תגיד? אולי תבוא אל העמוד ותגמור את התפילה היום במקומו של החסר?" ור' חיים נזדרז למלא את המצווה, בטרם יפנה המבקש לאחר. תמיד קיבל עליו עול מלכות שמים ברצון. מיניה וביה העלה את הטלית מעל ראשו המסופר למשעי, והתחיל להגיד בקול רם "הודו לה' כי טוב", והקהל מחרה מחזיק אחריו. לתפילות מנחה של שבת ושני ימי ראש השנה, היה נוהג לעמוד בלי בקשה מוקדמת, בדבקות, כאילו התפילה נוצרה עבורו, ואין עוררין על זכותו וחזקתו עליה. למתפללי בית הכנסת הגדול היה ברור כי תפילת מנחה של ראש השנה נועדה לר' חיים הפחח מקדמת דנא. הוא היה פותח את התפילה בניגון המסורת ואומר בשטף את הפרקים "ובכן תן פחדך ה' אלוקינו על מעשיך... ובכן תן כבוד לעמך"... וגו' והפרקים הבאים אחריהם בחזרת שליח הציבור, בניגונם שפשט בכל אברי הגוף.

הפחח ובני משפחתו חיו חיי עוני. לא שהיו חס וחלילה רעבים ללחם. עוף לסעודת שבת דשנה או בגד ללבוש, לא חסר להם; אלא שתנאי הדיור היו דלים. ייתכן שמכל שנות עבודתו כפחח ועבודת שני ילדיו, בתו ינטה ובנו איצילה, לא יכול היה להגיע להחלפת דירתו שברחוב 'הקהל', וייתכן גם כי הסיבה נעוצה בכך שהבית עמד כמעט במרכז העיר והיה נוח לגישה ללקוחות. בדירה חדר אחד ולו רצפת אדמה מרוחה בטיט חום. קירותיו מסוידים ירוק בהיר, ונדף מהם ריח טחב. חלון אחד פונה לעבר הרחוב ונפתח לעתים רחוקות. החדר הוביל לפרוזדור צר ואפל, שבקצהו, מעבר לוילון כבד, עמד דלי שופכין ששימש בית שימוש ארעי, כי כיצד יבנה בית שימוש, וחצר לבית אין. הכול סביב סגור ומסוגר. משמאל, בדירה השנייה, גרים ה'שוסטקים', בעלי העגלות. מימינה חצר מוקפת גדר גבוהה, המגיעה עד חלון הסנדלרייה של ר' נפתלי

פלכנר. הוא ועוזרו נאלצים היו, בלית ברירה, להשקיף דרך החלון האחורי שלהם, אל גג ביתו של ר' חיים הפחח.

דירה צפופה. מה עוד אפשר היה להכניס לתוכה ולא הכניסו? שולחן עבודה ארוך וצר עומד לצד החלון, עליו מונחים כלי עבודה: מלחמים, מלחציים, פטישי עץ ופלדה, סדן פלדה עגול וארוך. אצבעות בדיל מונחים בארגזון פח קטן. לידו עומדת צנצנת חומצת מלח קטנה, וסמוך לה צנצנת קטנה ובה איזה מינרל, ששימש לטבילת המלחים החמים לפני כל הלחמה. בקצה השולחן נשענים כלים שכבר תיקן, מטולאים באיי בדיל נוצץ בו הטליא את חוריהם, עומדים מוכנים עד שיגיעו בעליהם ויפדו אותם בעד מספר גרושים, בנתח חמאה או בצרור בצלים ושום. פומפיות שכבו על אצטבה תלויה על הקיר. לרגלי השולחן עמד בודד גזע עץ קצר ורחב, ובו תקוע סדן, שעליו תיקן ויישר את הפחים העשויים להחליף על הגגות את הפחים הישנים שאכל בהם הרקב. מול שולחן עבודתו, בפינה הימנית, עמד תנור עם כיריים ואשתו מלציה מכינה עליהם איזה תבשיל חם. מאחורי התנור עמדה ספת עץ, שהיתה יותר דרגש מאשר ספה, ועליה ישנה הבת, ינטה. ינטה היתה בחורה מזדקנת, וטרם מצאה לה חתן. אם כי, כבר מזמן היא עומדת ברשות עצמה וחוסכת זלוטי לזלוטי. נראה, כי אביה, ר' חיים הפחח, שכח, מרוב עיסוקיו, להכין לה נדוניה מכובדת; נדוניה שקונה באלפיים דולר חתן שהוא גם בריא, גם יפה וגם מרויח קצת ויכול לעמוד ברשות עצמו.

ינטה המזדקנת היתה נערה יפה ועדינה. כרבות מחברותיה, נערות העיר, היתה עומדת יחד עם אחיה, איצילה הצעיר ממנה בשבע שנים, מאחורי נול עץ, ושניהם אורגים שטיחים הנקראים 'קילימים'. עבודתם הכניסה פרנסה שאפשרה מחיה צנועה וקניית מלבושים צנועים. הנול עומד לו מול התנור, כמו מודבק לקיר, והשניים מתקשים להידחף מאחוריו כדי להעביר את חוטי הצמר שבשתי דרך חוטי החבלים הדקים בערב, ולסגור במכת המארג. אם עוד נשארה פינה ריקה בחדר, היא נתפסה על-ידי שתי מיטות אכולות תולעים, בהן ישנו בנפרד ר' חיים הפחח וזוגתו מלציה בלילות. ביום ינוחו על שתי מיטות עץ אלה כל הכרים והכריות של המשפחה, מכוסים בוילון שצבעו דהה מיד לאחר קנייתו, לפני עשרות שנים. הספה השנייה היתה של ינטה. ואם תשאלו, דרך אגב, היכן ישן איצילה בצפיפות הזאת? היש עוד מקום בחדר זה בו יניח את ראשו בלילה? בלי כל ספק, יש ויש. בלילה תציע לו אמו מלציה, את משכבו על רצפת האדמה הפנויה, שבין התנור ובין נול העץ. מיטה לא נוחה אך אין ברירה. זה מה שיש. כאשר היה תינוק ישן בעריסת נצרים בגודל חבית חצויה לאורך. וכעת מנוחתה עדן היא מונחת על ה'בוידעם', בין כל הסמרטוטים שר' חיים לא העז אף פעם להוציא מביתו ולזרוק אותם אחת ולתמיד. ה'בוידעם', היה המחסן. כשהיה חסר לו איזה דבר, ניגש לסולם שעמד בפרוזדור האפל,

טיפס עליו, בהגיעו ל'בוידעם' חיפש את מבוקשו, והורידו לשימוש חוזר. האם היה זה מחמת קמצנות, או שלבו לא נתנו להיפרד מחפצים אהובים? שמא מעוני או מחוסר זמן לקנות חדשים? זאת לעולם לא נדע. אם תשאלו איפה שמרו כולם את בגדי השבת שלהם? יש תשובה פשוטה: קצת בארגז שמתחת לדרגש העץ של הבת, והיתר תלויים במרוכז על מסמרים בקיר מאחורי הנול, מכוסים בסדין, שלא יעלו אבק.

את הרחוב אהב, ואת הבריות שהלכו בו, אהב לעכב. את הלקוחות עיכב אצלו בשעת עבודתו, כאשר אלה הביאו לו איזה ספל או משפך לתיקון. לפעמים עשה את התיקון במקום. "חבל שתבוא שנית, חכה קצת, שב לידי", אמר ללקוח, והצביע על הכיסא היחיד שהיה בבית. יתר הכיסאות עמדו בפרוזדור, נשענים על הקיר החוצה את דירת השוסטקים, דיבר ופטפט, עד שהוציא את אשתו מכליה. ואז מלציה מתערבת ואינה מרסנת את לשונה: "חיים הפסק כבר! די! מה אתה רוצה מהאיש? תן לו ללכת! אם יש לך דבֶּרת בבטן תוציא אותה בין מנחה למעריב בבית המדרש". דברים אלה קנטרו אותו, אך הוא שתק. העדיף שלא להתווכח עם אשתו בנוכחות לקוחות, פן יוציאו את דיבתו רעה. העדיף להצטייר בעיני לקוחותיו כבעל טוב וממושמע. "מלציה, תנוח דעתך, כיצד אוכל לסתום פיו של לקוח?" אמר תוך שהוא מבליט את שיניו הקצרות והצהובות, ומושך את שפמו האדמוני בחיוך ממזרי סמוי. "כיצד אסתום דברי איש נכבד שמביא פרנסה לביתי", הוסיף, "האיש ישאל ואני לא אענה?" ולפני הלקוח התנצל: "אשתי עסוקה בבישול, ורעש המכות והדיבורים מפריעים לה, בוא נקצר". בינתיים סיים את מלאכתו, ומסר את הכלי ללקוח. זה זרק עשרים־שלושים גרושים והסתלק לדרכו. באצבעותיו המיובלות והמפויחות אסף את הפרוטות, וזרקם לספל פח שהיה תלוי על קצה משקוף החלון. באו מספר אנשים בבת אחת, והביאו עמם חפצים לתיקון, ברור שלא יכלו להידחס לחדר, ונאלצו לחכות בחוץ.

בשעת בין הערביים, היה חיים מסיים בדחיפות את עבודתו. מסרק את זקנקנו האדמוני, מוריד את כיפתו המוכתמת, חובש את המגבעת השחורה וכפתנו השחור, מנשק את המזוזה ויוצא בצעדים דחופים לבית המדרש הצ'רטקובי. לאחר התפילה הוא חוזר לביתו. עששית כהה דולקת בפנים. אשתו, מלציה, מכבדת אותו בדייסה סמיכה. הוא קורא קריאת שמע על המיטה, נרדם; וישן כדי לאגור כוח ליום המחרת, בו יקום, ויתחיל יום חדש של מלאכה ודאגות טריות.

בעת שלטון הנאצים, ראיתי אשה זקנה, פניה פני יהודייה, אך לבושה אוקראינית. היתה זאת משומדת יהודייה מכפר קובקי. היא השתמדה והתחתנה עם אוקראיני הרבה שנים קודם לכן. כאשר הוטלו בכפר גזרות הגרמנים נגד היהודים, ולא פסחו על המשומדים, נזרקה לרחוב על־ידי בעלה ובניה. בצר לה,

חזרה העירה לחפש את מכריה היהודים. נעמדה תחת חלונו של ר' חיים הפחח, וביקשה ממנו עזרה. הוא הכירהּ וריחם עליה. באמצעים הדלים שהיו לו, סידר לה מקום לינה אצל אחד השכנים, וגם אסף עבורה נדבות וקנה לה בגדים, כדי שתחליף את לבושה.

ד. חיים פסיע־רויזעס

בפרוזדור הכניסה לבית נשמע קול פעמון בכייני ומסולסל כנהי כלב עזוב. מספר נקישות – שתיים או שלוש ולעתים אף יותר – בבוקרו של פורים בישרו: הוא כאן. ידעו הגברים, שזה עתה חזרו מתפילת השחרית, וידעו גם הנשים, העוסקות באריזת משלוחי המנות לשכנים ולקרובים, כי הנה הוא בא. מה גם שממעמקי הפרוזדור הדהד קולו המחוספס של הבא, האורח המוכר: "ר' (וכאן נקב בשמו של בעל הבית), האם הכנת כבר את הצעטיל (פתק – באידיש)? אין לי זמן, בעל הכרכרה מסרב לחכות בחוץ זמן רב". הוא מתקרב לדלת ומוסיף: "נו, הוציאו מה שיש לכם להוציא ושלום עליכם". בעל הבית פתח לרווחה את דלת הכניסה, ור' חיים, שהיה ידוע יותר בכינויו 'חיים פסיע־רויזעס', נכנס. אחריו משתרך נער מחופש, ובידו מקל עם פעמון. חיים גבה הקומה ורחב הכתפיים, גבו מקומר קמעה, לבוש מלבושי אוקראינים מהכפר קוטיב הישן, וחגור תרמיל צד מעור שעיר של בהמה. פניו עטורי זקנקן שחור קצר, אשר שערות לבנות בצבצו בתוכו, מרוחים היו בשמן שחור וסמיך הנקרא 'טר', אותו ערבב בקצת פיח ארובה שחור. פניו דמו לפני כושי אפריקני. עיניו החומות יוקדות, וכובע פרווה הפוך תקוע על ראשו הקירח. ר' חיים ניגש ישר לעניין, קיבל לידיו את ה'צעטיל' עליו רשם בעל הבית מה תהיה מתנת ידו, כעין התחייבות ל'קמחא דפסחא' לעניי העיר: ככה וככה זלוטים, כמה קילוגרמים תפוחי אדמה וכמה קילוגרמים קמח פסח שהוא, בעזרת השם, תורם. והיה ולא הכין בעל הבית 'צעטיל' כזה, בגלל סיבות השמורות אתו, הכין במקום זה מעטפה ובה חמישה שטרות של עשרה זלוטי, בצירוף שקית המכילה את מיטב מעדני החג: שלושה־ארבעה אוזני המן ממולאים בפרג, או במרקחת תותים שחורים, שתי חתיכות 'פלאדען'* מעלי בצק, סוכר, אגוזים, צימוקים וכמובן מרקחת תותים אדומים, וגם לא שכח להוסיף רקיקים מצופים סוכר. ר' חיים לוקח את משלוח המנות ודוחפו לתוך תרמילו. "שתזכו לשנה הבאה ושיהיה ביכולתכם לתת הרבה יותר", אמר בסיפוק וניגש לדלת. הוא נשק למזוזה, והנער מקדימו, יוצא לפניו, ומובילו בנקישות המקל על הרצפה. שניהם עלו על הכרכרה, והוא, ר' חיים, מורה לעגלון "סע לפלוני ברחוב הסניאטיני". כך סבב

* עוגייה מתוקה.

את העיר במשך כל יום הפורים, עד לעת ערב, בו הסבו כולם לסעודת החג. כאשר סיים את הסעודה, הוציא את ה'צעטליך' והכספים מכיסו, ספר ומנה: ככה וככה קילוגרמים תפוחי אדמה, ככה וככה קילוגרמים קמח, מאות ביצים ועשרות צנצנות שומן אווז לטיגון לביבות הפסח, ולמריחת תבניות הפח לאפיית תפוחי האדמה המבושלים ביחד עם נתחי ריאה וכבד. באותו יום העייפות היתה ממנו והלאה.

הוא היה רענן ומלא שביעות רצון על שעלה בידיו להשיג הרבה כסף ומצרכים רבים לפסח. חלוקתם אינה בעיה, שהרי, יש לו רשימות נזקקים. עם ישראל כידוע, משופע בעניים. לא מכבר באו כמה אנשים חדשים לעיירה, ומיד הלכו לוועד הקהילה, השוכן ברחוב בית המשפט, נרשמו כדת וכדין, והלבלר דאג לשלוח את שמותיהם לר' חיים פסיע־רויזעס, שיכניסם לרשימת הנצרכים ל'קמחא דפסחא'.

למחרת, בשושן פורים, חצה את רחוב הברית הישנה בו גר, איגף את בית המרחץ העירוני, והתייצב אצל האלמנה, מרת לאה צ'ארנעס, שבתנורה יתחילו לאפות מצות בתחילת השבוע הבא. היא הכירה אותו היטב, ולא היה צורך להסביר לה לשם מה בא. "ובכן מרת לאה", אמר לה, "השנה אני צריך בשבילי ארבעה ימים שלמים לאפייה, התוכלי להקציב לי את התנור? אני אעבוד ליד התנור, ואשלח את פסיע, אשתי, לעזרה בלישת הבצק". "בודאי, ר' חיים", הסכימה האלמנה והוסיפה, "כיצד אוכל שלא להיות שותפה במצווה הגדולה הזאת, ר' חיים, הלא תדע כי לעולם הבא אינני מתכוונת ללכת בידיים ריקות. לכן אני מצטיידת כל הזמן במצוות ובמעשים טובים, משתדלת שלא להחמיץ את טהרת הנפטרות, אפיית המצות לעניים, ביקורי חולים או את מצוות הכנסת כלה. אלה הם הקרן הקיימת שלי, שאת פירותיה בוודאי אוכל בעולם הבא, כאשר יבוא זמני ללכת אליו, הלא כן ר' חיים?" אמרה האלמנה וספגה את דמעותיה בסינרה הלבן. גמר ר' חיים את העיסקה עם האלמנה, היטיב את כובע הפרווה של שבת שחבש בשושן פורים, "הרי היום שושן פורים, ועדיין לא עשיתי דבר", אמר, הושיט את ידו הימנית למשקוף, נשק המזוזה בכף ידו ויצא.

בצעדים מהירים הגיע לשוק, אל רחבת האיטליזים בה התקבצו העגלונים עם עגלותיהם. חיפש וחיפש עד שמצא את מבוקשו, וכשמצאו ניגש אליו בצעדים בוטחים, הוציא מכיסו רשימה מקומטת ובה שמות התורמים. "קח את הרשימה, ר' דוגיע, וסע! הרי אינני צריך ללמד אותך כיצד לנסוע, ודרך אילו רחובות. סע כטוב בעיניך לבעלי בתים אלה", אמר, ודחף לידי בעל העגלה, ר' דוגיע, את הרשימה, נזכר והוסיף להגיד לו: "העמס על העגלה מה שכתוב, ואל תעז לחזור בידיים ריקות. אם לא יהיו בבתים, סע שנית ושלישית, גם אם זה ימשך עד חצות. את העגלה המלאה תפרוק בחצר הקדמית של ועד הקהילה, אצל הלבלר, ואם הוא לא יהיה, אל תתבייש והיכנס לרב יצ'יס והוא כבר יפתח

לך את הדלת". העגלון, ר' דוגיע בעל העגלה, לא שאל שאלות נוספות, הכול היה לו ברור, כמדי שנה בשנה. הוא תחב את הרשימה לכיס חזייתו, לצד השעון דמוי הבצל שלו, ויצא לדרך. את חלוקת המצרכים, שהביא ר' דוגיע בעגלתו לוועד הקהילה, עשה הלבלר במשך מספר ימים.

בבית הכנסת הגדול שימש ר' חיים פסיע־רויזעס כשמש ללא כל תשלום. ידו היתה בכול, קפדן ללא תקנה. לבדו טיאטא את רצפת השיש, ניגב את האבק מהשטנדרים ומהשולחנות, רק בשבתות עמד לרשותו האוקראיני אונופרי 'השבס־גוי' (גוי של שבת). הוא הדליק את המנורות שדלקו מכניסת השבת ועד צאתה. ר' חיים חי בשלום עם אונופרי. מדי פעם היה ניגש אליו ומדבר אתו בשבחו. לעומת זאת, עם הילדים והנערים היו לו בעיות. ר' חיים לא סבל כאשר אלו הזיזו שטנדר ממקומו, קפצו ממקום למקום כדי לדבר או כשהתחרו ביניהם בימים הנוראים, מי יעלה ראשונה במדרגות העץ לעבר ארון הקודש. לא סבל את העליות והירידות במדרגות, כאשר הם מנסים להקדים זה את זה בפתיחה או בסגירה של הארון. מדי פעם תפס אחד מהם, צבט בלחיו וייסר אותו בדברים קשים. גם לא ויתר אף פעם על ה'חזקה' להרים את החזן שנפל ב'כורעים' במוסף יום הכיפורים. לעתים כשהרגיש בחולשה או כשהיה חולה, התיישב מאחורי החזן, והשגיח שאף אחד לא יגש לחזן להרימו, ועל־ידי כך ינשלו מה'חזקה' שלו.

פרנסה מהגבאות ומהקברנות לא היתה לו. פרנסתו באה לו ממקום אחר. בקיץ מכר בשוק מיץ תפוחי עץ הנקרא 'קוואס', וכן תפוחי עץ צלויים על גחלים לוחשות. בימי רביעי בשבוע היה עסוק במכירת ביצים שהגיעו אליו בארגזים מסוחרים מזבלוטוב. אך בימי חמישי היה מלך השוק, כאשר הוא ואשתו הרזה והשברירית, מרת פסיע רויזס, עמדו ליד גיגיות עץ מלאות מים, שקרפיונים שחו בהן. הקונה מגישה לו דג שבחרה באופן מקרי, והוא ממיתו במכת פטיש עץ בראשו. ממיתו, מוריד קשקשיו וסנפיריו, חותכו לגזרים כדרישת הקונה ושופך את החלקים לתוך סלה. בינתיים סופרת אשתו את הכסף שקיבלה תמורת הסחורה. פרנסה ברוך השם, לא חסרה, לא בקיץ ולא בחורף. בימי חמישי קרים, היה מכין שני סירי גחלים לוחשות להתחמם. ביד אחת הפיח רוח שיבערו הגחלים וילחשו, ואת ידו השנייה חימם. מדי פעם החליף את הידיים. הסיר השני היה בשימוש אשתו, אשר כיתר הגויות בשוק, החזיקו את סירי הגחלים מתחת לשמלותיהן וחיממו את רגליהן הקפואות. באה קונה וביקשה לקנות קרפיון חי לשבת, שיהיה "לא שמן, רק גדול ומשקלו מועט", הכניס ר' חיים את שתי ידיו לתוך גיגית המים והתחיל לחפש ולצוד דג מתאים. הדגים התרוצצו במים מתחת לשכבת קרח דקה. התרוצצו הלוך וחזור בגיגית, הקור היה גדול וידיו של ר' חיים כמעט קפאו. לתפוס דג היתה משימה לא קלה, אך הוא, ר' חיים, לא ויתר. בעקשנות רדף אחרי הדגים עד שתפס

אחד מהם באצבעותיו הכחולות, הוציאו מהמים, וזרקו על צלחת המאזניים לשקילה. אם היה הדג עקשן, סירב להישקל, קפץ מהמאזניים על האדמה המושלגת, פרפר בשלג וניסה להתחמק, מיד נזדרזו ר' חיים או אשתו פסיע להחזירו למאזניים.

בימי הקיץ החמים היה גם מעמיד לצד חבית ה'קוואס' שלו דוד לבישול פלחי תירס צעירים ורכים לחיך. לפעמים היה עובר לידו ילד, שנפשו חושקת בפלח תירס ובכיסו אין פרוטה, עוצר ליד התנור, לוטש עיניו אל הפלחים המתבשלים, לשונו יוצאת מפיו, ועיניו יוצאות מחוריהן מרוב תשוקה; קרא לו ר' חיים בלשון אבהית: "גש הנה נערי, קח אחד. מכיר אני את אביך, הוא ישלם לי את החוב", ודחף לידי הנער את מבוקשו. הנער התחיל לכרסם את שיני התירס, והסתלק לדרכו.

בימי שישי ישב בבית הכנסת הגדול, ניקה, טיאטא את אולם הגברים ועזרת הנשים לקראת שבת. כיבס, יבש והחליף את מפות השולחנות. וה'גוי של שבת', אונופרי, עזר לו. אם ביום חמישי התקיימה לוויה, נאלץ היה לעזוב את מכירת הדגים, ולהשאירם בידי אשתו. הוא יצא לפאתי הכפר, קרא לאונופרי, ושניהם ירדו לבית העלמין והתחילו לחפור את הקבר. לעולם לא נדע מי היה אחראי לקבורה: ר' חיים הנגר או חברו חיים פסיע־רויזעס? שניהם היו באותו מעמד, ושניהם ראו בקבורה מצווה גדולה, חסד של אמת למתים.

בעת שלטון הסובייטים בעיר – ממחצית ספטמבר 1939 ועד תחילת יולי 1941 – כאשר מוסדות הקהילה התמוטטו, נשארו שניהם על כנם, ויצאו לכל קריאה שנקראו לעריכת הקבורות.

בתחילת חודש אוגוסט 1941 ריכזו הגרמנים את כל הגברים החייבים בעבודות כפייה. הם הובאו לנהר הצ'רמוש שעלה על גדותיו, כדי להוציא מהמים שברי דוברות, שאיימו להרוס את גשר הרכבת, שחיבר את קוטי עם ויזניץ שמעבר לנהר. מתוך ערמות העצים הוציאו העובדים עשרות גופות של יהודים כפריים מכפרי הצ'רמוש, אשר מעבר לנהר בבוקובינה. יהודים אלה עונו ונהרגו בידי אוקראינים וחיילי הצבא הרומני שחזרו וכבשו את בוקובינה. ישב ר' חיים פסיע־רויזעס על גדת הנהר, וקיבל לידיו כל גופה וגופה. רבים מהיהודים האלה הכיר, ורבים לא זיהה, אך דאג אישית להביא אותם לבית העלמין, ולקברם בקבר ישראל.

הוא עצמו ובני ביתו לא זכו להגיע לקבר ישראל. כשני חבריו, ר' חיים הנגר ור' חיים הפחח, עצמותיהם ואפרם זרועים אי שם במחנה ההשמדה בלזץ או ליד פסי מסילת הברזל המובילים למחנה אכזרי זה. כולם יחד מחכים להתעורר בקץ הימים. רק האלוהים חי העולמים והכול יכול ידע מתי זה יקרה.

עזריאל הירש

"שמיל דער יונג"

כאשר עדיין שהה ברווקותו, ועגלתו וסוסו תפסו מקום כבוד בכיכר השוק, כבר יצא שמו לתהילה ושם סוסו לתפארת. רק לאלוהים פתרון חידת זהותו של האיש שהדביק ל'בעל עגלה', ר' שמואל קליגר, את הכינוי 'שמיל דער יונג' (שמיל הצעיר). בחור גבה קומה, זקוף ורחב כתפיים, אשר ראשו מכוסה בלורית שחורה, שמוטה מתחת לכובעו ונוחתת תמיד על אוזנו הימנית. כינוי מוזר, לבחור בעל פנים אדומות ומלאות חיים. שתי לחייו תמיד תפוחות, דומה אוכל אגס ולא קל לו להחליט אם הגיע הזמן להוריד את הלעיסה "שאולה", או לעצרה בחלל הפה, לשחק עמה קצת, להעלות גרה ואחר כך לבולעה. להבדיל, כמובן, ממנהגי סוסו, שהיה מעלה גרה כפולה ומכופלת אפילו בהשוואה ליתר סוסי העגלונים.

ר' שמיל היה מעמיד את סוסו, שזכה לכינוי 'זדוחלק', היינו 'הפגר', ביחד עם שאר סוסי העגלונים חבריו. הסוסים עמדו צפופים ברחבה מאחורי צריפי האיטליזים. עשרות עכברושים התגודדו בין רגליהם. הם היו רתומים לעגלות שסודרו יום יום על אדמת החימר בשוק בשני טורים, בדומה למחלקה להובלת מזון של צבא כלשהו.

כינו את הסוס 'זדוחלק' ('הפגר') על שום מה? פשוט מאוד! כשמו כן הוא. רזה וכחוש עצמות, צלעותיו הזדקרו כחישוקים מתחת לעורו השחום, והוא מטולא פצעים שנמרחו במשחה שחורה, שנרקחה בידיו הזריזות של הצוועני זייצ'וק. עורו דקור מזבובי סוסים שרחשו על גבו, על בטנו ובשורש זנבו. זבובים אלה שלא נתנו לו מנוח עמדו להם מתחת לעיניו, וליקקו ללא רחמים את הנוזל הסמיך שטיפטף מהן. גם דקור צוואר היה הסוס, מרוב דקירות הסכינים שחטף בהקזת הדם. רק ניסה להתעלף או להשמיט ראשו הצידה, כאשר לא הרגיש

בטוב, ניגש אליו ר' שמיל, ובאולר שדחף בקצה צווארו, נתן פורקן ליציאת כוס דם שחור מגופו של מפרנסו. סוסים במעמדו מזמן התפגרו, ומנבלתם נשאר רק העור, שפשט תופס הכלבים השוטים במעבדתו שעל הזרינק, סמוך לבית המטבחיים, בקרבת הרוסטוקה.

אך לא כך ה'זדוחלק', משענתו היחידה של ר' שמיל. סוס אצילי היה, חזק ובעל כושר הסתגלות לכול. בגאווה, ולא בחינם, התפאר העגלון על יחוס סוסו. ב"ספר הסוס", שהיה כרוך בקרטון שחור דק, ושהחזיקו תמיד בכיס מעילו, היה כתוב שחור על גבי לבן כי הסוס 'זדו' נולד לאביו 'האוגר (סוס מרביע – באוקראינית) המרביע צ'יפולה' מכפר סמודנה, ולאמו 'הקובילה' (סוסה – באוקראינית) מגזע ההוצולים, מכפר הורוד, שניהם ליד העיר הסטרוסטה קוסוב. הרך הנולד ראה בראשונה את עולמו של האדון בעשרים בחודש יולי, בשנת אלף תשע מאות שלושים ואחת. על החתום היה הסולטיס של הכפר הורוד. תעודה לא רעה – ה'זדוחלק' שלו רק בן שנתיים ועוד עתידו לפניו.

וכעת נחזור לכינויו של ר' שמיל 'דער יונג'. נניח שהיה גברתן בעל אגרוף המשליט את חיתתו על יתר חבריו, בעלי העגלות, העומדים יום יום ברחבה ומצפים לקצת פרנסה ורבה התחרות ביניהם. נניח שהיה גס רוח ובעל לשון שלוחת רסן שלא חסך שבטו מאף עגלון או מבעל הבית שלו. נניח שהיה עם הארץ ולא ידע להבדיל בין קריאת שמע שלפני השינה לבין "מודה אני לפניך", שאומר יהודי שעה שהוא קם בבוקר ממיטתו בריא ושלם ועוד קודם לנטילת ידיו. נניח שחוצפן היה, שהרגיז, הכעיס והעליב את הזקנים, שוכני המדרגות העליונות בבית מרחץ ההזעה, בו ביקר בקביעות בכל ערב שבת, כאשר הוא מנסה לתפוס לעצמו מקום של כבוד על מדרגות העץ הרחבות שהיו 'בחזקה' רק לנגרים בעלי 'השברים' במפשעותיהם. אלה היו שוכבים מתענגים וחובטים בגבותיהם השפופים במטאטאי־ערבות.

לא מיניה ולא מביה, לא גס רוח היה, ולא בעל מענה לשון חד, אף לא חוצפן או איש מדנים להכעיס. מה עוד שידע קצת 'אותיות קטנות', הוה אומר, שהיטיב להתפלל, הבין את פרשת השבוע והפטרתה. מדי פעם היה מעמיד את מועמדותו לגבאות בבית המדרש של החסידים. אלא שלא עלה בידו להיבחר בתואנה כי בחור רווק הוא. גם כאשר לקח לו סוף סוף אשה מבית הגון, החליף את עגלתו לכרכרת קפיצים, והוסיף ל'זדוחלק' שלו עוד סוס, לא עמדו לו כל אלה; גם לא זכות אשתו, ומשפחתה ההגונה, וגם לא ההסבה 'מבעל עגלה' ל'פייקרמן' (בעל כרכרה). כינויו 'שמיל דער יונג', שם שבעלי הבתים מבית המדרש 'החסידים' בעיר קוטיב פירשוהו לכאן ולכאן, וכן שלא גידל זקן, היו בעוכריו.

בגיל שלושים ומשהו התחתן לבסוף, קיבל קצת נדוניה והחליט: חסל סדר 'בעל עגלה', לא עוד עבד לעגלה. הוא לא יעמיס יותר סחורות: שקי תבואה

וקמח, שקי תפוחי אדמה, ארגזי ברזילים, מסמרים ווים, עצים וקרשים. לא יסיע יותר איזה קבצן או כילי לקוסוב. לפרנסתו יקנה כרכרת קפיצים, יוסיף ל'פגר' שלו עוד סוס חזק, והנה הוא כבר בעל כרכרה. אמנם, את המקצוע לא החליף, באופיו נשאר עגלון, אך את כבודו הצליח קצת להרים.

באחד הבקרים שינס מותניו, הלך אצל ר' סרול מנדל בעל הכרכרות, שבקצה רחוב 'בעלי העגלות', המתחיל בבקתתו של ה'שגיץ' רודולף מייר, ומסתיים בביתו של ר' איצקל ברגרין המלמד. קנה אצל סרול מנדל ארון כרכרה "לא כל־כך ישן, אבל גם לא כל־כך חדש"; זאת אומרת – כרכרה באמצע שנותיה. כרכרה שעתידים לה הרבה שנים של נסיעות ברחבי פוביאט קוסוב (נפת קוסוב).

באחד מימי רביעי בשבוע יצא לירִיד הבהמות בקוסוב, ולפנות ערב חזר רכוב על סוס לבן מנומר בכתמים, ספק שחורים ספק חומים. "דווקא חיפשתי סוס כזה", השיב לשואליו לפשר הקנייה המוזרה הזאת. "הזה סוסך? 'הזדוחלק' שחום הינו ומן הראוי הוא ששני הסוסים יהיו דומים בצבע עורם", הקשו עליו שכניו החדשים, בעלי הכרכרות, שהתגודדו לפני כרכרתו בנתנם חוות דעת על טיבה וייחוסה. "למה תשאלו?" השיב ר' שמיל בשאלה, ומיד ענה: "פשוט מאוד, שני סוסים דומים עלולים למשוך אליהם 'עין טובה'. רק משום שהאחד שחום וחברו מנומר אף 'עין טובה' לא תיגרר אחריהם, ולא תדבק בהם כל רעה", פסק כבר סמכא ובקיא בכל מיני לחשים, רחשים, כישופים ושאר מיני מזיקין.

מעגלתו הישנה התפטר כשמכרהּ למרבה במחיר בכפר קובקי הסמוך. את סוסו השחום השאיר על כנו, רתם לצדו את ה'צ'יק' המנומר, והצטרף לטור הכרכרות הארוך. הטור השתרך ברחבה המרוצפת שתחילתה בביתה של גברת שכטר האלמנה, וסיומה ליד באר השאיבה שממול בית משפחת צייגר. כשתים עשרה כרכרות עמדו בתור. האם היתה בין העגלונים תחרות? התשובה היא לא! תחרות בין בעלי הכרכרות לא היתה ולא תהיה. לשם מה תחרות? כולם חברים. כולם מתפללים באותו בית מדרש, 'החסידים'. כולם גמרו את החדר אצל ר' 'צ'ורני נא בילע' או אצל חיים זאב המלמד. נוסעים רבים לא השתמשו בכרכרות. באמת לשם מה יתקוטטו וילבינו איש את פני רעהו?! לפיכך התחזק החוק הבלתי כתוב בספר החוקים של בעלי הכרכרות של קהילה קדושה קוטיב והסביבה: "לא תזוז כרכרה ממקומה עד שהקודמת תתמלא".

חמישה נוסעים היו דרושים כדי למלא כרכרה. ארבעה נוסעים בפנים, ונוסע אחד לצד העגלון על הדוכן. לעתים חיכו שעות על גבי שעות עד שהתמלאה הכרכרה התורנית. כל תחנוני הנוסעים החפצים לצאת ליעדם, כי יש להם דברים דחופים לסדר, היו לריק. הסכים אחד מהם לשלם את מלוא מחיר הנסיעה, יצאה הכרכרה לדרכה, ומיד הזיזה עצמה הכרכרה שאחריה ותפסה את

מקומה בראש הטור. גם הנסיעות היו מוגבלות. לכל היותר הגיעו לקולומיה, או לסניאטין. הנסיעה לקוסוב נחשבה לקצרה, בסך הכול עשרה קילומטר; נסיעה של שלושת רבעי השעה בלבד. אך הנסיעה לגשר הגבול לויז'ניץ, היתה הקצרה ביותר. שניים וחצי קילומטר אורכה. ממש מתחת לאף. כמובן שלנסיעה כזו לא היו קופצים רבים. היהודים, הלכו ברגל כדי לחסוך כסף, והפולנים והאוקראינים, שגרו ב'דולינה', לא השתמשו בכרכרות, כי הגשר היה מתחת לאפם. בכל זאת, מדי פעם היו נוסעים לויז'ניץ. היו אלה בני בוקובינה (רומניה) שבאו לביקור, וחזרו לארצם בכרכרה עמוסה בחבילות וסחורות. כרכרה יצאה לדרכה, אחרת, שחזרה מן המרחקים, סובבה בנסיעה אטית את כיכר השוק, כשרגלי הסוסים והאופנים מכים על אבני המרצפות בקול מהדהד. חזרה כרכרה, עצרה בסוף הטור, וחיכתה לתורה לנסיעה נוספת.

בכל ימות השבוע הנסיעות היו מעטות. בשבת קודש שבתו מכל מלאכה. בימי ראשון בשבוע היתה לכרכרות עדנה. ביום חמישי פעלו משעות הבוקר המוקדמות ועד חצות הלילה. לרוב היו אלה רווקים נוצרים, שרצו להרשים את כלותיהם לעתיד בייחוסם, בממונם ובאהבתם. מה עשו? שכרו כרכרה ליום שלם. הצעיר היה מתיישב בדוכן לצד העגלון, ומגיע לבית הנערה. הנערה חיכתה לו בבית בקוצר רוח. היא היתה לבושה בהידור, עטויה במיטב בגדי החג שלה, לחייה ושפתיה אדומות מניר ה'ציקוריה' שמרחה עליהם. בינתיים יצאו הוריה לקבל את פני חתנם לעתיד. הנער, ברוב נדיבות ובהפגנה של רוחב לב, הזמין את נערתו לעלות אל הכרכרה. הם יצאו לביקור אצל בני משפחתו, או לסתם טיול של יום ראשון, שיסתיים, מן הסתם, בשתייה במסבאה של משפחת זיידמן־שרצר בכיכר השוק.

כשהגיע תורו של ר' שמיל לנסיעה, הוא קשר את המושכות, ירד בקפיצה מהדוכן, וקיבל את פני נוסעיו. הוא העלה לכרכרתו חמישה נוסעים, שפניהם מועדות לקוסוב, ויצא לדרך. בהגיעו לקוסוב הוריד את נוסעיו ברחבת הכרכרות שמתחת ל'הר הצהוב', והתייצב בתור להעלות נוסעים בחזרה לקוטיב. כך עשה דרכו שנה אחר שנה. ככל שהתבגר התחיל לגדל זקנקן קצוץ, תערובת של זיפים שחורים וכסופים. ברבות השנים לא נשאר מבלוריתו השחורה זכר. מרבית שערותיו נשרו, מלבד פרסת שערות שיבה קצוצות סביב ראשו. היה ברור לכולם כי האיש התקרח. מיד נכלל בעמותת ה'פארעכעס' – בעלי הקרחות הבהירות האצילות, אשר בשבת הגדול, היה עליהם להיות נוכחים אצל פרעה, מלך מצרים, ואתו להכין את הפסח הקרב ובא. האגדה שרווחה בעירנו סיפרה שהמלך פרעה קירח היה. וכי לא יבואו ה'פארעכעס' של קוטיב לבקר בשבת הגדול את "מלך מלכי הפארעכעס במצרים"?! לכן כבר בליל שבת, לאחר ששמיל 'דער יונג' גמר את סעודת השבת, שאכל עם אשתו, בנו זליג ובתו הקטנה, ורק נרדם קצת, התייצבו מתחת לחלונות ביתו חבורת

'הפלגרים'. 'הפלגרים' היו בחורים יהודים, שעמדו לפני גיוסם לצבא הפולני. הם התרוצצו בלילות ברחובות העיר, רעשו וצעקו, הרימו משקולות וחפצים כבדים, בתקוה שיצליחו להפחית ממשקלם, ועל־ידי כך להתחמק משירות צבאי, או לפחות לקבל דחייה לשנה שנתיים. ועד אז, אלוהים גדול, אולי יתחתנו בינתיים. מתחת לחלונות ביתו של ר' שמיל, התייצבו בליל שבת הגדול, השמיעו קללות וצעקו לבעל הדבר, 'הפארעך': "נו ר' שמיל, עוד לא קמת משנתך? התלבש במיטב בגדיך וצא עמנו לדרך, פן נאחר את הרכבת למצרים, ואתה, ר' שמיל, תישאר הפארעך היחידי בעיר". האיש, כמובן, ביקש רחמים. ביקש שיעזבוהו לנפשו, הוציא להם מיני מאפה, עוגיות מפרג, אגוזים וגרעינים. אלה זללו וסבאו. לבסוף נסתלקו לדרכם, ל'פארעך' הבא, וכאלה לא חסרו בעירנו.

אגדה נוספת התהלכה בעירנו, כי שמיל דער יונג היה מסור מאוד לסוסיו. האכיל והשקה אותם לבד, ולא נתן לאיש לגשת אליהם. הוא טיפח, ניקה אותם, והיה חרד מאוד לשלומם. במיוחד פחד שמא ייכשלו ויכרעו תחת משא הנוסעים שבכרכרה. השמועה עברה מפה לאוזן, שבאחת הנסיעות ביקשו בעל בית אחד להסיעו לקוסוב. "יש לי דין תורה אצל הדיין בקוסוב", הסביר לו היהודי. "ובכן, מה הבעיה? עלה לכרכרה ומיד נצא לדרך. טוב שאתה החמישי ולא נצטרך לחכות", השיב לו ר' שמיל בשביעות רצון. הכרכרה יצאה לדרך. הנוסעים היו טרודים במחשבותיהם. היום רק התחיל. הגיעו עד להר 'יאן הקדוש', שהוא משופע למדי, אך לא תלול. "אנא במטותא מכם רבותי", הפציר בנוסעיו, "הואילו נא לרדת וללכת אחר הכרכרה. לסוסים קשה למשוך בעליית ההר עגלה עמוסה בחמישה אנשים", הצטדק. בלית ברירה ירדו הנוסעים מן הכרכרה, וטיפסו במעלה ההר. כאשר הגיעו לפסגה, שם עמדה מצבת אבן בדמות הקדוש, ביקשו הנוסעים לעלות לכרכרה. כאן ציפתה להם הפתעה. "משא של חמישה אנשים הוא כבד מדי לסוסים היורדים בירידה תלולה. הכרכרה עלולה להידרדר לתעלה ואתם, חס וחלילה, תינזקו", פסק ר' שמיל חד משמעית. "צועדים גם בירידה, צרות אני לא צריך. אתם רוצים להגיע מרוסקי אברים?! – לא אצלי". כשהגיעו סוף סוף לעמק שבו הדרך כבר ישרה ושטוחה, ניסו הנוסעים לעלות למקומותיהם בכרכרה, אך ר' שמיל עיכב בהם בשלישית בטענה: "חבל שתפסידו מראה נוף נהדר ויפה כזה, יער ירוק, עצים גבוהים ופרחים. כדאי שתשמעו את הציפורים המצייצות ואת צרצורי הפרפרים. צעדו נא עוד קצת. בינתים ינוחו הסוסים המסכנים". אמר, והורה לסוסים להמשיך בדרכם. אז פקעה סבלנותו של היהודי. התרגז על ר' שמיל, פלט איזו קללה קצרה לא מובנת, ושאל בכעס: "ר' שמיל, מבין אני כי אני נוסע לקוסוב לשם קיום דין תורה, אני גם מבין כי אתה ר' שמיל נוסע אתנו לצרכי פרנסה. אבל אינני יכול בכלל להבין לשם מה ולאיזה תועלת סחבת אתך את

הסוסים שלך?״

עוד אגדות התהלכו בעיר. סיפרו כי ר׳ שמיל דער יונג לא תיעב את הטיפה המרה, ולעתים אף פזל לעבר נוסעות יפות שהסיע בכרכרתו. בשבתות ובחגים לבש קפוטה שחורה, חבש מגבעת שחורה, נטל שק טליתו מתחת לבית שחיו, והלך ביחד עם בנו זליג לבית המדרש של החסידים, המרוחק במקצת. אף־על־פי, שבית המדרש של חסידי צ׳ורטקוב שכן מספר צעדים מביתו, ביכר להתפלל יחד עם בעלי הכרכרות, שעמם הרגיש בטוב, וביניהם הרגיש כבעל בית.

אך יומו הגדול הגיע דווקא בערב פסח. הוא – כבן בכור – ובנו בכורו זליג רתמו לפנות בוקר את הכרכרה והגיעו לרחבת בית המדרש הגבוה עתיק היומין. שניהם עלו במדרגות העץ הרקובות והחורקות, הגיעו לעזרת הנשים, והצטרפו ליתר הבנים הבכורים שבאו מכל בתי המדרש לשמוע סיום מסכתא של משניות, כמנהג המקובל, כדי להיות פטורים מצום בכורות. ר׳ חיים זאב המלמד קרא את סיום המסכתא, וביאר משהו בעברית עילגת. היתומים אמרו קדיש דרבנן. נשלפו בקבוקי יי״ש. מישהו הגיש תקרובות מאפה ועוגיות דבש. כולם אכלו ושתו לחיים ואיחלו איש לרעהו ״א כשרן פריילכען פסח״ (חג פסח כשר ושמח). אחר־כך עלו השניים לכרכרה, וחזרו לביתם כדי לאכול מן החמץ שעדיין מותר היה באכילה. ר׳ שמיל לקח עמו את כף העץ מבדיקת החמץ שהכיל כמה פירורי לחם, נר וכנף תרנגולת קשורים ועטופים באריג לבן. בידו השנייה אחז חבילת לבנים נקיים להחלפה, לו ולבנו. הבן זליג מצא שניים שלושה גזרי עץ יבשים, תחבם מתחת לבית השחי, ושניהם צעדו לבית המרחץ העירוני. ברחבה שלפני בית המרחץ הדליקו מדורה לשריפת החמץ ופיקחו על תקינותה. בעלי הבתים הגיעו, הטילו את החמץ לתוכה, ואמרו תפילת ביעור חמץ: ״כל חמירא וחמיעא דאיכא ברשותי״ וגו׳. והוא, ר׳ שמיל דער יונג, מסתובב לצד המדורה בחשיבות רבה, כתרנגולת המפקחת על אפרוחיה, פוקד ומצווה, מתרה ומאיים, משגיח שלשונות האש לא יתפשטו לעבר בית המרחץ והבתים מסביב הבנויים מעץ. בשעה תשע בדק כי המדורה הפכה לגחלים לוחשות, לאחר ששפך דלי מים עכורים ששאב מנחל ׳המרשקיס׳, שזרם מתחת לבית המרחץ. כשלבו טוב עליו, נכנס עם בנו זליג לבית המרחץ פנימה. הם התרחצו, טבלו בשתי המקוואות, החמה והקרה, ועלו על מדרגות העץ עד לעליונה. שניהם הזיעו ובשעת מעשה, דחפו ראשיהם לתוך דלי עץ מלא מים קרים, וחבטו במטאטאי ערבות, איש בגב רעהו. ברור שבאותו יום, לאחר שהכין את עצמו לליל הסדר, היה בטל ממלאכה, לא נסע לשום מקום, הכניס את שני סוסיו לאורווה, שינוחו וישבתו אף הם ככתוב: ״לא תעשה כל מלאכה אתה ובנך ובתך עבדך ואמתך ובהמתך וגרך אשר בשעריך״. כך נהג מדי שנה, כל עוד שרר השלום.

בספטמבר 1939 פרצה המלחמה. פולין נכבשה. באמצע החודש הגיעו לעיר צבאות הסובייטים. אט אט דעכו חיי הקהילה. בתי המדרשות קיימו בקושי מניינים לתפילה באמצע השבוע. גם מנהג ביעור החמץ ברחבת בית המרחץ עבר מן העולם. בעלי הבתים שרפו את חמצם בתוך החצרות של בתיהם. בית המרחץ נתפס על־ידי הסובייטים ושימש את חיילי הצבא האדום לרחצה. בלילות באו למקום פקידי משטרה, קציני 'אנ.ק.וו.ד.'*, ראשי המפלגה ובני משפחותיהם. גם הנסיעות מחוץ לעיר נתמעטו. בגלל היות קוטיב עיר גבול, הגבילו השלטונות את התנועה ממנה ואליה. המסחר הפרטי פסק לגמרי, ולאן יסעו כאשר אין על מה ולמי לנסוע? מתוך הכרכרות הרבות נשארו על כנן רק שלוש או ארבע מיוחסות ששימשו את הפקידים הסובייטים. העגלונים התבטלו או עברו לעסוק בעבודות שחורות, ככריתת עצים ביער 'קמיניץ'. ביניהם היה גם ר' שמיל, שעבד יום יום כדי להרוויח את לחמו ולהאכיל את שני סוסיו, שעמדו בטלים באורוותו, הצמודה לגנו של ר' רפאל כ"ץ מרחוב 'הקהל'.

עברה עוד שנה ועוד שנה, פרצה מלחמת גרמניה נגד הסובייטים. השמועות שהגיעו היו קשות. הצבא האדום נסוג לאורך כל החזית מאימת הגרמנים. בעיר השׂתררה מועקה וחוסר ביטחון מפחד הגרמנים העלולים לכבוש בכל יום את העיר ולעשות שפטים ביהודים התמימים. אך לפני פינוי העיר דאגו אנשי 'הוויינקומט'** לאסוף את כל כלי התעבורה – עגלות וכרכרות על סוסיהם – מידי התושבים ולהחרימם לטובת המאמץ המלחמתי. כך הגיע קצין 'הוויינקומט' אל ר' שמיל, ודרש ממנו את כרכרתו רתומה בשני סוסיו. ברור שר' שמיל לא עמד על המקח. הוא הבין היטב שאין מוצא, ושום בקשה לא תעזור. מיד הסכים, רתם את שני סוסיו, ה'זדוחלק' וה'צ'יק' המנומר, אל הכרכרה, ומסרם לקצין שהתיישב על הדוכן מוכן לנסיעה. ר' שמיל לא עצר ברגשותיו כשראה איך האיש הגבוה ורחב הכתפיים, בעל זקנקן השיבה בוכה, ומלטף את שני סוסיו האהובים. נכמרו רחמיו. "אין דבר, אזרח, כאשר המדינה בסכנה אין כל ערך לרכוש. כשנחזור מהמלחמה נחזיר לך את סוסיך וכרכרתך או נשלם עבורם. בינתיים קח קבלה", אמר הקצין. הוא כנראה לא הבין שאין ר' שמיל בוכה על רכושו שנלקח ממנו, אלא בוכה על שני סוסיו שהיו חלק מחייו. הקצין הוציא מחברת, תלש ממנה חצי דף, ורשם בעיפרון כימי באותיות של קידוש לבנה:

"אני, לוטנט (וכאן כתב את שמו, שם אביו ושם משפחתו), המשרת

* שירות הביטחון הסובייטי.

** לשכת המינהל הסובייטית.

בוויינקומט קוטי אשר באובלסט (חבל) סטניסלב מאשר כי היום, העשרים ושמונה בחודש יוני אלף תשע מאות ארבעים ואחת, פעלתי לפי התקנות לשעת חירום והוצאתי מרשותו של האזרח שמיל זליקוביץ קליגר מרחוב בית המרחץ בקוטי:

1) כרכרה במצב טוב.

2) שני סוסים הוצולים בריאים וכשירים לעבודה".

הקצין חתם בחתימת ידו ומסר את הקבלה לידי ר' שמיל, שכל אותו זמן עמד ובכה. ר' שמיל עיין בפתק הקבלה, ותחבו לתוך כיס החזייה. הקצין דחק בסוסים ונעלם עם הכרכרה. למחרת נסוגו הסובייטים לעבר בוקובינה ובסרביה. ר' שמיל נשאר בלא כרכרה, בלא סוסים ובלי מעמד. גם קרחתו התרחבה והתבהרה מרוב צרות. אחרוני השערות נשרו מראשו ולא נשאר כל סימן כי פעם היו לו גם שערות. הוא שתה את כוס התרעלה עד תומה "קירח מכאן ומכאן".

לאחר מספר ימים נכנסה לעיר פלוגת פרשים מצבא הונגריה. הם הגיחו מעבר לקרפטים. הם אפשרו ליהודים לחיות בשקט. אם כי האוקראינים מהסביבה פשטו מדי פעם על העיר ברצותם לנקום ביהודים ששיתפו פעולה עם השלטון הסובייטי. הפורעים ניסו לשבור חלונות ולהכות כל יהודי שהעז לצאת מפתח ביתו ונקלע בדרכם. לאחר חודש ושבוע, בתחילת אוגוסט 1941, הגיעו הגרמנים. הם השתלטו על העיר, וסיפחו אותה לשטח 'הגנרל גוברנמן'*. הגרמנים החילו את חוקי נירנברג**, החרימו רכוש יהודי על ימין ועל שמאל, הטילו כופר נפש ותשלומים שונים, וחייבו גברים עד גיל ארבעים ותשע ונשים עד גיל ארבעים לעבוד בעבודות כפייה. בעד יום עבודה שולם במספר גרמים של לחם דביק, שלא היה ראוי כלל למאכל אדם, אך בגלל הרעב הכבד טעמו היה כצפיחית בדבש. התחיל הרעב ועמו הגיהנום הנאצי. אנשים קשישים וילדים מתו ברעב ברחובות. הגזרות והעונשים על מכירת תבואה ליהודים היו קשים מנשוא. הצעירים, שעדיין היו בכושר, יצאו לעבודות קשות, כי מי יחלה כאשר הסכין מונחת על צוארו. גם ר' שמיל – אם כי היה כבר מעבר לגיל החמישים – השכיר את עצמו, בהחליפו צעירים שלא יכלו לצאת לעבודה ובמקומם קיבל את המנה היומית – הלחם הדביק – כדי להביאה לאשתו ולבתו הגוועות ברעב. פתאום האיר לו המזל. כסייס מומחה נשלח לעבוד בתחנת הגבול שבכפר סלובודקה. שם טיפל בעשרות סוסי התחנה. הוא קיבל יחס קורקטי מצד הקצין הגרמני שפיקד על התחנה ומחיילי המשמר האחרים.

* שטח הכיבוש הגרמני של פולין, להוציא שטחים שסופחו לגרמניה.

** חוקים גזעניים ואנטי יהודיים.

הטבחיות האוקראיניות נצטוו להפריש לו את שיירי האוכל במקום לזרקם לזבל. הוא אסף את שיירי הלחם וחילקם ליתר עובדי הכפייה שהגיעו מדי פעם למקום. רק לעתים רחוקות קפץ בחשאי העירה, והביא לבני ביתו קצת לחם יבש וקליפות תפוחי אדמה שאסף מהדיר. מפחד שמא יתגלה היעדרו, חזר במהרה לתחנה והמשיך כאילו לא קרה דבר. לרוע מזלו נתקבל בתחנה סייס מחליף, והמפקד איפשר לו לצאת לחופשת ימי הפסח. הוא יצא, אך לא חזר יותר לעולם. ביום האקציה, באחרון של פסח, לא הוצת ביתו, מכיוון שהרחוב בו גר, גבל בבתי אוקראינים ומול ביתו גרה משפחת האלמנה נוביצקי. היה לו סיכוי להינצל, אך הפורעים הוציאו אותו ואת אשתו ושני ילדיו מביתו. כולם הוכו מכות קשות בידי האוקראינים ואנשי הגסטפו. הם הועמסו על משאיות ונשלחו לקולומיה. משם הובלו ברכבת למחנה השמדה בלזץ, בו נפחו כולם את נשמותיהם הקדושות והטהורות בתאי הגזים. ממשפחתו של ר' שמיל וממשפחת אשתו לא נשאר זכר, לכן בעל הרחמים יסתירם בסתר כנפיו לעולמים וינקום את דם עבדיו השפוך.

יהי זכרם ברוך לעולמי עד.

דורה הלפר

זכרונות מבית הספר

בשנת 1939 סיימתי את בית הספר העממי, שהיה בן שבע כיתות. בקוטי היו שני בתי ספר עממיים, אחד לבנים והשני לבנות. מבנה יפה היה לבית הספר לבנות. הכיתות היו מרווחות ובהפסקות היינו משחקות בחצר. אסרו עלינו לדבר באידיש והצטרכנו לדבר רק בפולנית. האנטישמיות היתה מורגשת היטב. המנהל, איש שמן ולא סימפטי, היה אנטישמי במיוחד ואנחנו פחדנו ממנו.

הילדים היהודים הלכו גם לבתי ספר יהודיים: "בית יעקב" ו"תרבות". האווירה בבתי הספר היהודיים היתה רגועה, ללא המתח והפחדים שהיו לנו בבית הספר הפולני. אני למדתי בבית הספר הדתי "בית יעקב". ההרגשה היתה נפלאה. בשבתות היינו הולכות לבית הכנסת ולפעמים היינו מטיילות עם המורה מחוץ לעיר. אני זוכרת במיוחד את הטיול לקוסוב. התארחנו שם בבית הספר "בית יעקב". התלמידות קיבלו אותנו יפה, וכיבדו אותנו בעוגות ושתייה. אחר־כך חזרנו הביתה.

יהודית זלצמן (לבית קורן)

זכרונות

קודם שאני מתחילה לכתוב את זכרונות הילדות שלי מהעיירה הזכורה לי לטוב, רצוני להזכיר את בני משפחתי שמתו ונספו בשואה. ההורים, אלתר פסטרנק ופריבה קורן, הקימו משפחה יפה. חמש בנות ושני בנים (האח נפטר בהיותו בחיתוליו). המוות פגע במשפחתנו באכזריות ובגיל צעיר. אבי נפטר כשאני ואחותי פרלה היינו צעירות מאוד. זכור לי ששכנים לקחו אותנו אליהם עד אחרי הלוויה. אז עוד לא הבנו את גודל האסון. האסון השני פקד אותנו עם פטירתה של אחותנו, נחה, בחודש התשיעי להריונה. אני זוכרת אותה בהיותה שוכבת על הרצפה מכוסה בסדין ונרות לראשה. באו אנשים מבית הכנסת, ותקעו בשופר על מנת שהוולד יצא. מובן ששום נס לא התרחש. אמי, מיאנה להינחם, ונפטרה בדיוק ביום השנה למותה. הבן הבכור, הרשל, שהיה נשוי לבילה, ושלושת ילדיו, שמואל, זלמן ופריבה, נספו בשואה. הבת השנייה, יטי, (שכונתה פיציה) עלתה ארצה לאחר נישואיה לברונו הויזמן. שני ילדיה, עודד ופריבה (אירית), העשירו אותם בחמישה נכדים, ארבעה בנים ובת. האחות הרביעית, זלדה, נישאה לדודי פלדהמר. הם נספו בשואה עם שני ילדיהם, סמי וחיימקה. יהי זכרם ברוך. אחרונה – פרלה, בת הזקונים, תיבדל לחיים ארוכים, נשואה לאיסר וולך ולהם בת ושלושה נכדים.

החיים בבית היו מסורתיים מאוד. קמנו בבוקר עם ברכת "מודה אני" ובערב, טרם לכתנו לישון, מלמלו שפתינו את "שמע ישראל". החגים נשמרו בקפדנות רבה. במיוחד אני זוכרת את חג הפסח. התכונה בבית היתה רבה לקראת הגעלת הכלים. את התנור היו מכשירים על־ידי גחלים לוהטות. כל הבית הוכשר ונוקה.

חיי שלי ושל פרלה השתנו עם הצטרפותנו ל"השומר הצעיר". שם גילינו את החיים המתקדמים יותר. זאת היתה התקופה היפה ביותר בחיי. גיליתי עולם

אחר. ה"חזק ואמץ", השיחות המעניינות, הטיולים, ריקודי ההורה. בכל שנה בשמונה ביולי הלכנו לבית הכנסת הגדול (די גרויסע שיל), לשמוע את הרצאתו המעניינת של ד"ר מנשה מנדל ז"ל לזכרו של בנימין זאב הרצל. לבושים היינו במדי "השומר הצעיר", שרנו וחגגנו. זאת היתה חוויה יוצאת דופן. חשבנו שכל זה יימשך לנצח: הטיולים, הריקודים, האהבות הקטנות והגדולות, הפרדות, שהיו לא פעם מלוות בייסורים. הזמן חלף, התחלנו להתבגר. חלק מהחברים הגשימו את חלומם, נסעו להכשרה, ועלו ארצה. חלק פנו ללימודים, ואולי גם חלמו על עלייה. במשך הזמן נטה 'השומר הצעיר' יותר שמאלה. אני יחד עם חברים נוספים עזבנו את התנועה לטובת הקומוניזם, במחשבה צלולה, שרק בדרך זו ייפתרו בעיות העם היהודי; בעיות שהעסיקו אותי תמיד. הקמת המדינה נראתה באותה תקופה כאוטופיה. לא הבנתי אז עד כמה אני שוגה. שילמתי מחיר יקר. ישבתי שנה וחצי בבית הסוהר בשל פעילות קומוניסטית שהיתה בלתי חוקית בפולין העצמאית. גרמתי למשפחתי צער רב, אבל אז עוד האמנתי בצדקת דרכי. האמנתי שהסובייטים יביאו לנו את הישועה. יום כניסתם לקוטי היה היום המאושר בחיי.

האכזבה לא איחרה לבוא, והתעצמה אחרי שברחנו לרוסיה. על פעילותי כקומוניסטית, אפשר היה לכתוב ספר שלם. אספר קוריוז אחד: באחד במאי היתה המשטרה עוצרת את הקומוניסטים המוכרים, על מנת למנוע מהם לארגן הפגנות ולהפיץ חומר מודפס נגד המשטר. נשלחתי פעם ללבוב, להביא חומר תעמולתי מודפס על מנת להפיצו בכפרים ובערים. לא ידעתי שמזוודה מלאה בנייר יכולה להיות כבדה כל־כך. לא יכולתי להרים אותה ולהעלותה לרכבת. האמת היא שהצטערתי על כל העניין, אבל היה כבר מאוחר מדי. ידעתי שאם אני חוזרת עם המזוודה הזאת לקוטי, המשטרה תעצור אותי במקום. ישבתי וחיפשתי פתרון. פתאום מופיע ברכבת המלאך המושיע. שמו היה שטנגל. היה זה בחור מקוטי, שגר לא רחוק ממשפחת הזנפרץ. הוא היה רוויזיוניסט מושבע. ידעתי שרק הוא יוכל להציל את המצב. ביקשתי ממנו לקחת את המזוודה, ולשלוח אותה לאדלה אנגל, שהיתה גם היא בעניינים. הבטחתי לשלם את ההוצאות. אמרתי לו שיש לי קרובים בזבלוטוב ואני לא רוצה להיסחב עם המזוודה. ידעתי שלא יאונה לו כל רע, כי המשטרה לעולם לא תחשוד בו. הוא הסכים, אבל אחרי שהרים את המזוודה, עיקם את פניו, ואמר שהיא כבדה מדי. למזלי ישבו שם כמה פולנים, ואמרו לו שבטח לא יסרב לעשות טובה לעלמה יפה כזאת. בקיצור, הוא לקח את המזוודה בלב כבד, אבל מסר אותה בטעות לגב' אנגלר, שגרה ברחוב שבו גרה שיינדל הייט, במקום לאדלה אנגל. מתוך סקרנות היא פתחה את המזוודה, ראתה את תוכנה ועיניה חשכו. כשהתאוששה הודיעה לשיינדל הייט. בנס הכול נגמר בטוב. את שטנגל פגשתי פעם אחת בארץ. לא הזכרנו את המקרה. היום הוא כבר איננו בחיים. יהי זכרו

ברוך.

ראש הסתדרות "השומר הצעיר" בקוטי היה מאיר טננצפף. הוא היה פעיל מאוד ותרם רבות לתנועה. אף אחד מבני משפחתו לא נשאר בחיים. יהי זכרם ברוך.

בשנת 1941 עזבנו את קוטי ויחד עם רוזה צילה ז"ל ושינציע ברחנו לרוסיה. שם מצאנו את פולה, ויחד עברנו את המלחמה האיומה הזאת. בדרך לא דרך הגענו לצ'רנוביץ בשנת 1944. התארחנו אצל ציפה ואייזיק הוזן וגם אצל חנהלה ומשה קלינגר. מהם נודע לנו על קורות משפחתנו, ועל העיירה שנחרבה לגמרי. רציתי להגיע מהר ככל שניתן לארץ ישראל ולחיות בה לנצח. מעולם לא התלוננתי שקשה לי, למרות שחייתי אז בתנאים לא תנאים, אבל תמיד באמונה חזקה בלב, שהכול יסתדר על הצד הטוב ביותר.

יהודית זלצמן

העיירה: מציאות ופולקלור

עיירתנו קוטי הנמצאת בגליציה היתה ידועה כעיר נופש מוקפת ירק ושדות. פירותיה היו ידועים למרחוק. תעסוקה רבה לא היתה לצעירים. פריחה זמנית היתה לעיירה כשהחלו לארוג שטיחים. המבוגרים התעסקו במסחר, וגם בעלי מלאכה היו בה. היה בעיר אולם אחד גדול, שנקרא 'סוקול'. התקיימו בו הצגות תיאטרון והוקרנו בו סרטי קולנוע. הכרטיסים היו די יקרים, ולא כל אחד יכול היה להרשות לעצמו לבקר בו. אבל איך אומרים: א ייד א למדן גיט זיך א עצה. (יהודי למדן נותן עצה).

⋆

אם קרה ומישהו מבני המשפחה לא חש בטוב, מיד אמרו כולם שזה מ'עין הרע', וכדי לבדוק את הדבר, לקחו כוס עם מים ושמו בתוכה גחלים לוהטות. אם הגחלים שקעו, סימן שאין 'עין רעה', אך אם הגחלים צפו, סימן ש'עין רעה' פגעה במשפחה. ואיך מסלקים את ה'עין הרע'? הולכים להניציצקה, אשה קשישה שגרה ליד משפחת גלר. היא היתה ממלמלת כך: "דרי וויבער זיצען אויף א בארג אין זאגן. אז יענטע בת פריבה האט געהאט א 'נעהארע' די צוויטע זאגט ניין, און די דריטע זאגט פון וואען זי איז געקומען זאל זי געהן, און יענטע בת פריבה האט שוין נישט, האט שוין נישט און דריי מאל אוסשפייען..." (שלוש נשים יושבות על הר ומדברות ביניהן. האחת אומרת שעל ינטה, בת פריבה, שמו עין הרע. השנייה אומרת שזה לא נכון והשלישית אומרת שצריך לירוק שלוש פעמים). מובן מאליו שהשאירו לה כמה גרושים, והלכו הביתה בהקלה.

כיצד היו מסלקים 'עין רעה' מילד שאינו מרגיש טוב, מקיא או סובל כאבים? לוקחים שעווה, מחממים אותה ושופכים על משטח חלק ובודקים איזו דמות התקבלה – חיה או דמות אנושית, והיא זו שגרמה ל'עין הרעה', וכך "הבריא הילד".

★

סיפור אחר שהתהלך בעיירה בקשר לאותה הנציצ'קה: ראש העיר העריך אותה מאוד ואהב את סיפוריה, שיריה, חרוזיה וחלומותיה. פעם סיפרה לו קשישה זו שחלמה חלום. בחלומה הרסו לה את צריפה העלוב. מכיוון שראש העיר כיבד אותה מאוד, הוא דאג לבנות לה צריף חדש.

את השיר הבא של קוטי אהב לשמוע:

"דריי ריידער פאפיר
שיין מיידל קום נאער
צום פרעסן צופ זויפן
צום טייפל מארשיר
איך האב מיט דיר געהייראט
דו ווילסט מיך נישט ליבן
זא האלט דיך דער טייפל
און לאז מיך צופרידן".

גלילי נייר שלושה
נערה יפה בואי בבקשה.
נאכל ונזלול הרבה אוכל
עד שיקח אותך האופל.
איך נפלתי בפח כשהתחתנתי אתך
ואת הרי שונאת אותי כל־כך.
הלואי שתקח אותך הרוח
ולי סוף סוף תהיה נחת רוח.

(בתרגום חופשי)

★

וכיצד היו מודיעים הודעות בעיירה? – על־ידי פראנייה השוטר. הוא היה מתופף בתוף גדול. למשמע התוף התכנסו כולם ליד בית העירייה, ושם הודיעו את כל ההודעות. והיה גם שמעון פוגל (קוז'מה), הגביר של העיירה, בעל תחנת הדלק ובעל הטלפון היחיד בעיירה. בכל פעם שהיה מדבר בטלפון, היה מסיר את כובעו.

★

שעת חצות. מי היה מעז להתקרב לבית הכנסת בשעה זו? היתה לנו שכנה קשישה, שבאה לבקר בביתנו לעתים קרובות. היא היתה נוהגת לאפות כיכרות לחם לכל השבוע. יום אחד הופיע בעלה המנוח, או אמה המנוחה, לקחו חלה ונעלמו. אותה שכנה היתה משוכנעת שרוחם מרחפת ובאה לבקר, עם שאר רוחות מתי העיירה, בבית הכנסת בחצות הלילה.

★

עושה מצוות היה בעיירה, חיים פסיע רויזס. לפני חג הפורים היה צובע את פניו בצבע שחור, רק עיניו האדומות בלטו, לבש בגדים מיוחדים, בידו מקל ארוך, שבקצהו פעמון. כך עבר וסובב בין גבירי העיירה והתרים אותם בכסף או במצרכים; הכול לטובת העניים, כדי שיעברו את חג הפסח בכבוד.

★

והיה גם זיידע שאטנער – בעל חנות רהיטים מקש. דברים רבים היו מאוחסנים ב'בוידעם' שלו. הוא לא היה ידוע כבעל חכמה יתירה. פעם אחת עלה לבוידעם ונר בידו, והנה כבה הנר, חושך מוחלט היה בעליית הגג, ואז, מספרות לשונות הרכילאים, הלך זיידע ומלמל: "בוידעם, בוידעם..." ולפתע מעד, נפל לחנות פנימה, ואמר: "אויס בוידעם" (נגמר הבוידעם).

אניה יזהר (לבית דרוקמן)

בית ספר 'תרבות'

למדתי בבית ספר "תרבות" במשך שבע שנים, מגן הילדים ועד לכניסתם של הרוסים לעיירה. עם כניסת הרוסים חל איסור על קיומו של בית ספר עברי ובית הספר נסגר. את בית הספר הפולני שנאתי עד מוות, ולא בכדי, שהרי כיהודים ידענו יחס מעליב ומשפיל מצד המורות האנטישמיות ובראשן הורדינסקי, המנהל. בשבילי בית הספר העברי היה חגיגה ממש. לימדו בו מספר מורים, אשר באו מחוץ לעיר והתחלפו מדי פעם. גב' שטיין היתה המורה היחידה מקוטי. עד היום עומדת לפני דמותה הנערצת והמקסימה. היא לימדה עברית, תנ"ך וקורות ישראל. לעולם אזכור את חיוניותה, את חיוכה ואת העבודה הרבה אשר השקיעה בארגון חגיגות חנוכה ופורים. היא קירבה אותנו מאוד לאהבת השפה העברית, ובמידה גדולה, לציונות.

כמו כן, ראויים לציון מורים יהודים נוספים בני קוטי, ובהם המורה פלדהמר, המורה זורגר, המורה שטייגמן והמורה שטיינקול. למרות שמורים אלה היו מקצועיים, נמנע מהם בשל יהדותם ללמד בבית הספר הפולני. עם כניסת הרוסים לעיירה, זכו, אם כי לא לזמן רב לצערנו, ללמד גם בבית הספר הכללי.

ברל לוקר

הראשית*

סבי מצד אבי

נולדתי באייר תרמ״ז (27.4.1887) בכפר קריווץ (קשיווייץ) הסמוך לעיירה סולוטבינה, פלך סטאניסלאב, גליציה המזרחית. אמי, חיה בת ר׳ מרדכי הירש לוקר, נפטרה קודם שהגעתי לגיל שלוש שנים. אבי, ר׳ יעקב שאטנר, הביאני לבית סבי, ר׳ יוסי שאטנר, בקיטוב (קוטי) וכאן עשיתי כארבע שנים, ומאותו בית מתחילים זכרונותי.

במאמר מוסגר אוסיף כאן, על שום מה נקראתי על שם משפחת אמי, לוקר, ולא על שם המשפחה של אבי. מעשה שהיה כך היה: לפי החוק האוסטרי של אותם הימים היו אסורים הנישואין לצעירים שלא הגיעו לגיל עשרים וארבע, לאמור, לפני גמר הגיל של חובת הגיוס לצבא. רבים עקפו אפוא את החוק הזה בנישואין לפי דיני דת משה וישראל בלבד, נישואין שחוק המדינה לא הכיר בהם. כך עשו רבים, ובכללם גם אבי. משום כך נרשמתי בספרי הרשות כ״ילד בלתי חוקי״ – על שם משפחת אמי. עד כניסתי לגימנסיה נקראתי בשם אבי שאטנר ולא השתמשתי כלל בשם לוקר. אולם בגימנסיה דרשו תעודת־לידה ונאלצתי להשתמש בשם לוקר, ואבי לא ראה בכך כל פגם. ואילו אני מקווה כי בהיקראי בשם לוקר לא גרמתי בושה למשפחת אמי, ולא צער לאמי, זכרונה לברכה, בעולם האמת.

ביתו של סבי היה בית מסורתי נאור. נשמרו בו בקפדנות כל דיני ישראל ומנהגיו, אך רווחה בו רוחה של העת החדשה. סבי היה תלמיד־חכם ומשכיל ומחונן בזכרון פינומנאלי. תנ״ך ידע כמעט בעל פה. לעתים, כשהיה שב מבית־המסחר שלו (לבדים) ויושב ושותה חמין להנאתו, היה אומר לי: ״ברלי, הבא לי את התנ״כ׳ל״. הבאתי. ״בחר לך פסוק״. בחרתי. ״אמור לי רק את הנקודות״. אמרתי. ואז אמר לי, על יסוד הנקודות בלבד, את הפסוק ואת

* מתוך ספרו מקיטוב עד ירושלים, הספרייה הציונית, ירושלים, תש״ל.

מקומו המדויק. בספרייתו היו ליד תנ"ך עם כל המפרשים וגמרות עם הרי"ף (ר' יצחק אלפסי) גם ספרי חקירה כגון: "אמונות ודעות" לר' סעדיה גאון, "עקידת יצחק" לר' יצחק עראמה, "בחינת עולם" לר' ידעיה הפניני ועוד.

כלפי החסידות היתה לו עמדה משכילית, אבל לא נלחם בה. הוא התייחס אליה בהומור סלחני. חובב־ציון היה, ולאחר הופעתו של הרצל הצטרף לתנועה הציונית. היה בין החותמים על העיתונים העבריים, תחילה על "המליץ" ואחר־כך על "הצפירה" והשבועון "המגיד החדש" וכן על העיתון הגרמני בווינא: "נויא פרייא פראסא". סבתי קריינדל היתה עקרת־בית צנועה. היתה שקודה על קריאת "צאינה וראינה" ו"מנורת המאור", וליד אלה קראה גם את הרומאנים והפיליטונים של "נויאֶ פרייאֶ פראֶסאֶ".

לאחר ששהיתי בצל קורתם של סבא וסבתא כשלוש ומחצה או ארבע שנים הכניסוני ל"חדר" של מלמד דרדקי. לא הספקתי לקנות הרבה דעת בלימוד הזה – בסך הכול הגעתי לידיעת הקריאה ולראשית לימוד החומש. אבל זכיתי וסבי היה מספר לי מדי ערב בערב, לפני השינה, סיפורים מן התורה ומתולדות ישראל בימי הבית הראשון. היו אלה סיפורי נועם, ש"אגב הילוכא" נטעו בי בגיל רך את השתילים הראשונים של אהבת העם והארץ.

בתרנ"ה (1895) הוחזרתי אל ביתו של אבא בסולוטבינה, שבינתיים נשא אשה בשנית. מאשתו השנייה (שבע לבית רינגלבלום) נולדו לו אחי אייזיק ומרדכי ואחותי פרל (פפי) שנפטרה אחרי מלחמת־העולם הראשונה.

אבי

אבי היה פדגוג לפי טבעו, בעל מזג טוב, איש נוח לבריות ומעל לכול בעל הומור, ובכל מאורע ותופעה ידע לגלות את היסוד המגוחך. עמי וכן עם אחי ואחותי נהג תמיד לפנים משורת הדין, מעולם לא גער בנו, וכל־שכן שלא נהג בנו במידת העונש, אלא דרכו היתה תמיד לרמוז על המגוחך שבמעשינו. והרי כמה דוגמאות:

הייתי תלמיד בבית־הספר העממי מיסודה של הרשת החינוכית של הברון הירש. והנה נודע לאבא, שאני מוכר חוברות ומכשירי כתיבה. נכנס אתי בשיחה וכלאחר־יד אמר: "שמעתי שהתחלת לעסוק בעניינים מעשיים; אולי תספר לי, כיצד אתה עושה זאת". השיבותי שאני קונה בסיטונות ומוכר בקמעונות. "כמה אתה משלם, למשל, בעד תריסר עפרונות?" – "שנים־עשר קרייצר" (מטבע זוטר אוסטרי). "ומה אתה מקבל בעד עיפרון אחד?" – "קרייצר אחד". "ומה הריווח שלך?" – "והכבוד, כלום דבר מועט הוא בעיניך?" – "אם כן, ברלי, כבר תהיה סוחר בדיוק כאביך!"

הילדים ראו עניין של כבוד בכך שהם לובשים מכנסיים ארוכים, שהרי בכך דמו לגדולים – "פנטאלון היתה האופנה דאז. וכל המרבה באורך המכנסיים הרי

זה משובח ומודרני יותר. ולפי שהמכנסיים שלי לא היו ארוכים כדי שיעור ה"פנטאלון", השתדלתי "להאריכם" ככל האפשר על-ידי משיכה כלפי מטה. "ברלי", אמר לי, "פנטאלון" חייב באורך גם כלפי מעלה..."

הוא עצמו קיבל חינוך משובח והמשיך בלימודים גם לאחר שעזב את ה"חדר". ידע "לשון קודש" על בוריה והיה מצטט בעל־פה פרקים מכל ספרי התנ"ך ברהיטות יתירה. אף בקי היה בשירי יל"ג וגוטלובר וביצירות ארטר ואחרים, והיה מלווה נאמן של הספרות העברית בהתפתחותה. עודו בבית סבא קרא את "המליץ", "הצפירה" ו"המגיד החדש". משלא הצליח במסחר ניסה מזלו בפקידות בחברת "כרמל" בלבוב, בשלהי שנות התשעים, ואחר־כך כמזכיר הקהילה בקיטוב, היא הקהילה שסבי עמד בראשה. בראשית המאה העשרים עבר להוראה ויסד בקיטוב את בית־הספר "שפה ברורה", וכאן הנהיג את השיטה של "עברית בעברית". לאחר מלחמת־העולם הראשונה עבר לסטאניסלאב וניהל שם את בית־הספר "שפה ברורה" עד פטירתו בשנת 1923, בגיל חמישים ושבע.

חינוכי היהודי והכללי

בסולוטבינה למדתי עד תרנ"ט (1899) אצל מלמדים שונים ולפי השיטה המסורתית, לאמור: חומש עם רש"י, גמרא. אבי, שעמד אז בתקופת־המסחר שלו, מצא פנאי ללמדני את עיקרי הדקדוק העברי ותנ"ך, ובכלל הטעימני טעם הלשון העברית וספרותה. באותם ימים שמעתי לראשונה מפי אבי על הספרות העברית החדשה ועל ספרות יידיש – ומהאחרונה מקריא היה בשבתות ומועדים, ובעיקר מיצירות גולדפאדן, מנדלי ושלום עליכם.

בו בזמן למדתי גם בבית־הספר הכלל־יהודי, שנקרא על שמו של הבארון הירש. בתי־הספר האלה היו חוליה קטנה בשרשרת הגדולה של מפעלים ומוסדות שנוצרו בידי הבארון הירש כדי להקל את סבלות אחינו בארצות אירופה המזרחית, ובראש וראשונה באוסטריה וברוסיה. הירש ביקש להעמיד את החינוך העממי־היהודי על יסודות מודרניים ולהקים בתי־ספר מקצועיים, לייסד קופות־מלווה ולהשריש את היהודים בחקלאות בארצות מושבותיהם. בייחוד בלטה תכניתו הגדולה להתיישבות יהודית חקלאית בארגנטינה ובשאר הארצות של יבשת אמריקה. לא כאן המקום להעריך את התוצאות של כל אותן התכניות. אך ניתנה האמת להיאמר, כי הבארון הירש היה מן הפילאנטרופים הנלהבים ביותר שקמו בתקופתנו, ולא רק בין היהודים, והיה ראוי לכבוד שחלקו לו יהודי גליציה, שעיטרו את בתיהם בתמונתו, ליד דיוקנאותיהם של משה מונטיפיורי ואדמונד רוטשילד.

בבית־הספר הזה של הבארון הירש בסולוטבינה למדו מאות נערים מישראל לימודים כלליים, כמובן בפולנית. רובם ככולם למדו גם ב"חדרים", לפי

שההורים לא סמכו על בתי־הספר האלה בכל הנוגע ללימודים יהודיים, שנלמדו שם "על קצה המזלג": דת ישראל, חומש בעברית ובפולנית, וזה הכול. ולא היה בלימודים אלה סימן וזכר לרוח היהודית ולאווירה יהודית. היתרון העיקרי של המוסד החינוכי הזה היה בכך, שכינס את הילדים היהודיים בבתי־ספר מיוחדים ובזה חסך מהם את האווירה העוינת, שהיתה שורה כמעט בכל בתי־הספר הממשלתיים. בניגוד למגמתו פעל אפוא בית־הספר הזה במגמה "בדלנית", לאמור: יהודית. הילדים מבתי עניים היו מקבלים כאן גם בגדים ונעלי־חורף. אך בדרך כלל היתה האווירה בבית־הספר אסימילאטורית, ספוגה עירוב של פאטריוטיזם אוסטרי ופולני, בדומה לכל בתי־הספר הפולניים בגליציה. על־כן אין פליאה שלא רחשנו חיבה יתירה לבית הספר, וכל־שכן שלא התרפקנו עליו באהבה.

זכורה לי עובדה אופיינית אחת, הנוגעת ללימודים היהודיים בבית־ספר זה. למדנו חומש והגענו לפרשת נח ולפסוק שבו אומר אלוהים לנח: "ולא יהיה עוד המים למבול... והיתה הקשת בענן וראיתיה לזכור ברית עולם בין אלהים ובין כל נפש חיה" וכו'. ב"חדר" למדנו ברכה מיוחדת לקשת: "זוכר הברית", ואילו המורה לעברית בבית־הספר על שם הבארון הירש לא הזכיר כל־עיקר את הברכה, ובמקום זה הסביר לנו, שכל עניין הקשת אינו כלל בגדר תופעה בלתי־רגילה, שכן אם נחזיק כוס מים מול השמש נראה קשת זעירה. סיפרתי את הדבר לאבי, והוא נתיישב וכתב למורה מכתב ארוך בעברית, והעיר לו שהרמב"ן כבר התלבט בעניין הקשת ואף הדגיש כי לפי פשוטו של מקרא ("את קשתי נתתי בענן"), שהקשת כבר היתה קיימת לפני כן ("קשתי" מורה שהיתה לו הקשת תחילה וכו'), ורק "מן היום הזה והלאה תהיה לאות ברית ביני וביניכם" וכו'. ואגב כך אף רמז למורה, שאף לא נאה לו לדבר עם הילדים בנוסח מעין זה על עניינים כגון אלה.

סבי השני, דודי ודודתי ופגישתי עם המלכה

סבי השני, ר' מרדכי הירש לוקר, וסבתי שיינדל לבית ברנר (אחות הדיין ר' ברל ברנר בטשרנוביץ), חיו בכפר הסמוך לסולוטבינה, והייתי שוהה בביתם לעתים קרובות ביותר, ובייחוד בימי חג וחופשה וכיוצא בהם. כאן הייתי מצוי באווירה שונה בתכלית מזו של בית אבא. וסבי היה חסיד נלהב של הרבי מאוטיניה (עיר סמוכה לסטאניסלאב) ומתנגד חריף לציונות, שראה בה ניסיון לדחיקת הקץ. (בתרס"ב, 1902, עלה לארץ ונפטר באותה שנה בירושלים). סבתא אף היא היתה אדוקה ביותר. סבא ניהל את העסקים, שדרשו רק מקצת זמנו, ואילו את יתר הזמן הקדיש ללימוד תורה. סבתא ניהלה את בית־המרזח וזמנה הפנוי שלה היה קודש לאמירת תהילים ולקריאת סיפורי־מעשיות חסידיים וספרי מוסר ביידיש. אף אותי הכניסה לעולמה הרוחני, על־ידי שמסרה לידי ספרים כגון

"קהל חסידים", "שבחי הבעל שם טוב", משלי המגיד מדובנא, ועוד.

כך הייתי נתון להשפעות שונות, ובמידה מסוימת אף נוגדות, וכולן הטביעו חותמן על התפתחותי ודרך חיי. בתרנ"ח (1898) נטש אבי את המסחר, שלא הצליח בו, ועבר ללבוב, לנהל את חברת "כרמל", שהוקמה על־ידי שלום מלצר (אביו של ד"ר נתן מלצר ז"ל), שהיה ממייסדי החברה "אהבת ציון" שיסדה את המושבה מחניים. המשפחה נשארה בסולוטבינה, ושנה לאחר־מכן החליט אבי, לשם יחסי משפחה תקינים, ובייחוד לשם המשך חינוכי העברי, מאחר שבסולוטבינה לא נמצאו לי מלמדים מתאימים, להעבירני שנית לבית סבא בקיטוב. אך באותו זמן חזרה לבית סבי זה גם בתו, שנטשה את בעלה ובאה עם ילדה קטנה. היה אפוא קושי ב"קליטה" שלי. בינתיים עברתי לגור בבית דודתי, אחות אמי, חנה ובעלה ר' יעקב לוקר, ואילו בשבתות ומועדים הייתי יוצא לבית סבא.

אווירה חמה אפפתני בבית דודתי, בין מצדה ובין מצד דודי ר' יעקב. הוא היה סוחר בעורות ובנעליים פשוטות, ונתייגע הרבה לשם פרנסת ביתו. היה יודע ספר וחסידו של הרבי מוויז'ניץ. בנו מאיר היתה בו התעניינות רבה ביותר בענייני ספרות והשכלה. (באותה תקופה החלו להתרקם יחסי אהבה ביני ובין מלכה בתו של ר' יעקב, שהביאו בסופם לידי נישואין בשנת תר"ע, (1910). לאחר זמן־מה עברתי לישיבת־קבע בבית סבא.

המשך חינוכי

נכנסתי ללמוד אצל המלמד ר' מיכל הורנר (אשתו היתה אחותה של סבתא שיינדל), זה המלמד שסבא, יחד עם הורים אחרים, הביאו לקיטוב לשם חינוכם של חמשת בניו, ואבי בכללם. ר' מיכל, שהיה אדוק מאוד, היה בדרך חינוכו מתקדם ביותר לגבי המלמדים האחרים באותם הימים. נוסף ללימודים הרגילים: חומש עם רש"י, גמרא ותוספות, שקד על לימוד התנ"ך עם המפרשים (רמב"ן, אבן עזרא, המלבי"ם ועוד) ולא הדיר עצמו אפילו מן ה"ביאור" של מנדלסון ואסכולתו. הוא גם לימד אותנו תורת הכתיבה העברית על־ידי הכתבה יום־יום של כמה פסוקים ממאורעות הזמן, ובייחוד לימד אותנו את התורה של כתיבת מכתבים. היה פוּריסט גדול בענייני לשוננו ואמן לבטא את הגיגיו בפסוקים או בקטעי פסוקים. דוגמה אחת נשארה חרותה בזכרוני: בעל בית־מרזח יהודי באחד הכפרים יצא עם אשתו העירה לראש־השנה, ואת בתם השאירו בבית. בא בחור לא־יהודי, בן אותו כפר, ונטפל אל הצעירה. משראתה שכלתה אליה הרעה, נטלה פח נוזלים חריפים והטיחה בפניו. הלה נכווה קשה ונמלט על נפשו. כל אותו סיפור הכתיב לנו ר' מיכל וסיים: "הפח נשפך והעלמה נמלטה"...

המשכתי בלימודי בהשגחת אבי, שבינתיים עבר עם המשפחה לקיטוב.

בשנת תרס"ב (1902) התחלתי בלימודים כלליים אצל מורים פרטיים ובתרס"ג עמדתי במבחן לגימנסיה הגרמנית בעיר סרט (בוקובינה) ונכנסתי למחלקה הרביעית. בתרס"ח (1908) קיבלתי תעודת בגרות והתחלתי לומד משפטים באוניברסיטה הגרמנית בטשרנוביץ.

רחל ניר

ראשית ימי קוטי

לפני מאות שנים, היה המקום מכוסה יערות והיה בבעלותו של הגראף פוטוצקי, שהוריש אותו לבתו, הרוזנת פוטוצקה. הרוזנת פוטוצקה, שאהבה לארגן מסעות ציד, ביקשה ממאיר־וולף קלינגר להקים אכסניה ובית מרזח לשימושם של אורחיה ולנוחיותם. מאיר־וולף הסכים, בתנאי שיורשה לו להביא עמו שוחט, רב ובעלי מלאכה יהודים נוספים, שבלעדיהם יהודי לא יכול לקיים מצוות. הרשות ניתנה. כמו כן ניתנו לו גם אדמות. מאיר־וולף הקים לו בית לתפארת. הבית עומד עד היום בסוף רחוב סניאטינסקה בדרך לסלובודקה.

מאיר־וולף עיבד את השדות שקיבל, והוריש אותם לילדיו. הם החזיקו בהם עד מלחמת העולם השנייה. הרוסים החרימו את כל האדמות, והפכו אותן לקולחוז. אחת היורשות היתה שינה־רייזה ז״ל, אמו של אריה הזנפרץ. אני זוכרת את ביקורי אצלה בחגים, ואת ריבת האגסים, ׳בארען איינגעמאכץ׳, שהיתה מגישה לנו עם כוס מים צוננים.

יהודה קלינגר, סבי, אבי אמי (טורצ׳יה מנדל מבית קלינגר), שורשיו בוילנה. לפני מספר דורות, בזמנו של הגאון מוילנה, נהרגו יהודים רבים בפוגרום. קרובת משפחה של הגאון, שינה־רייזה*, נותרה אלמנה עם ילד קטן. היא פנתה לגאון בבקשת עזרה. הגאון שלח אותה לקוטי אל מאיר־וולף קלינגר כדי שיעזור לה. שינה־רייזה עברה דרך ארוכה ומלאת תלאות וילדה עמה, עד שהגיעה למאיר־וולף בקוטי. מאיר־וולף קיבל אותה בזרועות פתוחות, דאג לכל מחסורה, ואימץ אותה כבת משפחה. שינה־רייזה שינתה את שם משפחתה לקלינגר – השם של נותן חסותה.

* השמות מאיר־וולף ושינה־רייזה חוזרים במשפחה מספר דורות, כדרך המנהג היהודי להנציח נפטרים.

רחל ניר

הרבי מקוסוב מחולל נס

לפני כמאה שנים, כשאבי, מנשה מנדל היה תינוק, השתוללה בעיר מגפת סקרלטינה (שנית – בעברית), ושני אחיו הגדולים נפטרו. גם אבי נדבק במחלה. היו לו סיבוכים בכליות והוא התנפח. הסבתא היתה מיואשת, וכששמעה שהרבי מקוסוב עומד לעבור בעיירה בדרכו לוויז'ניץ, לבקר שם את הרבי, לקחה את הילד החולה, ורצה אתו לקראת המרכבה של הרבי. כשראתה את המרכבה מרחוק נשכבה על הכביש, והשיירה נעצרה. החסידים ניסו לגרש אותה, אבל היא סירבה לקום, עד שניגש אליה הרבי ושאל אותה לרצונה. היא פרצה בבכי, סיפרה על מותם של שני הילדים, והצביעה על התינוק החולה. הרבי התקרב אליה, אמר לה לקום ולחזור לביתה, והבטיח שהילד יבריא.

בדרך, כשחזרה סבתי לביתה, היא פגשה בגוי אחד שהכירה. הוא הסתכל על הילד ונתן לה שורשים של עשב כלשהו. הוא אמר לה להרתיח אותם במים ולתת לילד לשתות. היא עשתה כמצוותו ואחרי זמן מה התחילו הכליות לתפקד, הנפיחות ירדה, והילד הבריא.

לי סיפרו את הסיפור כשחליתי בסקרלטינה בהיותי בת שתים עשרה. הייתי מאוד חולה, ואבי היה מאוד מודאג, היה בטוח שלא אצא מזה. אבל כבר היו שיטות אחרות, וד"ר ברטל ריפא אותי בהצלחה רבה. הייתי בהסגר זמן רב, ועד שהרשו לי לצאת, לא נכנס לחדרי איש, מלבד אמא שלי והדודה בלומה קלינגר, שהיתה משחקת אתי בקלפים, ומספרת סיפורים מן העבר; סיפורים שאהבתי לשמוע.

דוניה ראפ

אנשים יקרים

אני שמחה על ההזדמנות שניתנה לי להנציח במספר שורות את זכרם של שני אנשים יקרים, צדיקים במלוא מובן המלה, מקהילת העיר קוטי שנחרבה – שלמה ובלה שרף.

דודי שלמה, היה תלמיד חכם. בנעוריו היה חניך בישיבת ויז'ניץ. ובבגרותו – מתומכיה ובוניה. מדי שבת אירח בביתו תלמידים ועקב אחר התקדמותם בלימודי הקודש.

לצדו פעלה בצניעות ובהסתר דודתי בילה, רעייתו המסורה, שעיקר פעולתה התמקד במתן סעד כלכלי למשפחות הנצרכות. אם קיים המושג "מתן בסתר", הרי הוא התגשם במעשיה במלוא מובן המלה. בלילות היתה יוצאת בלוויתי, שתינו עמוסות חבילות מזון שונות ומחלקות אותן למשפחות הנצרכות. את החבילות שמנו ליד דלת הכניסה, בעילום שם, כדי לא לבייש או לפגוע במקבלים, שביניהם היו גם אנשים מכובדים, אך חסרי כול.

אסתפק בשתי דוגמאות אלה, כדי לתאר את אצילות הנפש של שלמה ובילה ז"ל.

ברצוני גם להוסיף, שסבי דוד שרף, אחיו של שלמה, היה ממייסדי ישיבת ויז'ניץ.

הניה שדה (לבית דרכסלר)

היתה עיירה יהודית

היתה עיירה יהודית
ואיננה עוד
היו חיים יהודיים תוססים
ואינם עוד
נוצר קן משפחתי נהדר
והוא נחרב.

יש אנשים המזכירים את קוטי בגעגועים. יש אנשים שמהללים את הנוף הנפלא, על ההרים והבקעות שבו, על השדות והיערות העשירים, על הנהרות הזורמים והצמחייה הירוקה. יש המזכירים בנוסטלגיה את האקלים הנוח, את שפע גשמי הברכה והאדמה הדשנה. אך לא אני! לא שלי זה היה! לא שלנו האדמות. לא לנו השפע והעושר הטבעי. דיירי משנה שנואים וזרים היינו שם – ובבוא ההזדמנות הרגו בנו.

לא את הנוף שמסביב אני רואה בדמיוני, אלא את האנשים. אני רואה את יהודי עירנו והעיירות השכנות, רוחשים ועמלים, דואגים ומקווים, חיים ונלחמים על קיומם הכלכלי וייחודם הלאומי. חייהם בכל המקומות היו כרוכים בהסתגלות לעולם העוין שבתוכו חיו. תוך כדי כך הם מעצבים ובונים בשקידה רבה את חייהם היהודיים והקהילתיים לפי מסורת ודת. אני רואה אותם לנגד עיני, את החנוונים הזעירים, המתחרים על כל קונה וקונה, את בעלי המלאכה הזעירים, השוקדים על עבודתם, ומוציאים את לחמם בעמל רב. ביניהם תוסס לו נוער ער, פעיל ורגיש, פורץ מוסכמות ומסורות; נוער שמתנתק מחבלי דת, ולוחם על רעיונות נעלים ונשגבים של שוויון ותיקון סדרי חברה.

שם היה ביתי – בית הורי. הכול נמחק מעל פני האדמה בעזרתם הפעילה של

העם שבתוכו חיינו. לכן איני יכולה להתגעגע – רק לחרוק שיניים.

רמת החיים בעיירה באותה עת היתה נמוכה, כן גם רמת השירותים. קשה היה לשמור על הניקיון ועל היגיינה אישית באין מים זורמים, לא בבית ולא בחוץ. את המים שאבו מן הבאר הקרובה במרחק כמה רחובות מהבית. כדי לאפשר לאוכלוסייה היהודית המבוגרת להתרחץ בחורף לקראת שבת, דאגו פרנסי הקהילה היהודית להקים בית מרחץ. היה שם תנור גדול שחומם בקרשי עץ גדולים. הרצפה היתה מרוצפת באבנים. כשהאבנים התחממו היו שופכים עליהן דליי מים רותחים. זה יצר חום ואדים, שגרמו להזעה מרובה. למען הנשים הקימו שם גם מקווה.

ביום שישי היתה מורגשת תכונה מיוחדת. כולם ממהרים. הנשים גומרות את הבישול ואת הניקיון לקראת שבת. הגברים, כבר משעות הבוקר המאוחרות, אצים רצים עם חבילותיהם תחת בית שחיים ומטאטא קטן ביד, אל בית המרחץ, הדוחק שם רב. כולם נחפזים לעלות על הספסלים, כולם פה שווים, אין הבדלי מעמדות. מי שיכול לסבול את החום עולה למעלה. מי שלא – נשאר למטה. על הספסלים עומדים יהודים ומצליפים זה בזה במטאטאים הקטנים. בצד מוכן דלי מים קרים להשיב נפש לעת הצורך. מטוהרים לקראת שבת, היו יוצאים מהמרחץ לביתם.

בהישמע קול פסיעות השמש ודפיקותיו על דלתות החנויות, סימן שהשבת מגיעה. החנויות היו נסגרות, הרחובות מתרוקנים. לאט לאט נדלקים נרות שבת בבתים, ועוד מעט משתפך קול תפילות השבת מבתי הכנסת. אלה הם יהודי העיירה, שפשטו חול ולבשו קודש.

כמה מלים על החינוך בקוטי. הבנים הלכו ל'חדר' מגיל צעיר מאוד. כל הורה ראה לעצמו חובה קדושה לשלוח את הבנים ללמוד ב'חדר' כבר בגיל שלוש. הבנות היו פטורות ממצוה זו. הן הלכו לבית הספר הפולני העממי. יותר מזה לא היה בעיירה שלנו. בית ספר תיכון היה רק בסניאטין או לבוב, ומעטים יכלו להרשות לעצמם את הלוקסוס הזה.

בבית הספר הכרנו את ההיסטוריה של פולין, על מלחמותיה וגיבוריה הלאומיים, ואת הספרות שלה על משורריה המהוללים. הם פיתחו את הגאווה הלאומית שלהם ואני קינאתי בהם. את הרגש הלאומי שלנו פיתחנו בבית הורינו. שמענו מהם סיפורים על גיבורי ישראל, כשהם ספוגים בגעגועים לארץ ישראל. רבים מאתנו הלכו לשיעור פרטי אצל המורה לעברית שפיגל.

באותה תקופה חלה התעוררות לאומית ציונית ברחוב היהודי. הנוער, הן הלומד והן העובד, היו פעילים בכל המפלגות והתנועות הקיימות: בין אם היו אלה הציונים הכלליים, ובין – פועלי ציון, 'דרור', 'השומר הצעיר', הרוויזיוניסטים או הקומוניסטים. כולם שכנעו את הזולת בצדקת דרכם. את כל זמנם הפנוי הקדישו לפעולות למען הכלל. כמעט לא היה בית שלא היה בו

חבר פעיל במפלגה זו או אחרת. יתר על כן, היו מקרים שבאותו בית התנגשו כמה זרמים. כך זה היה בביתנו – 'החלוץ', 'השומר הצעיר', פועלי ציון, קומוניסטים, ושני צעירי האחים שמרו אמונים לדת, כלומר להורים הדתיים. ההתעוררות נבעה מן העובדה שעם גמר מלחמת העולם הראשונה קמו מדינות לאומיות חדשות, ביניהן פולין, ועמים רבים זכו לעצמאות. פולין קמה לתחייה. היהודים שהיו פעילים בהתקוממויות, קיוו שגם להם תזרח שמש החירות. האכזבה היתה מרה. במקום שוויון וחופש, קיבלו גל של פוגרומים, שהציף את ארצות מזרח אירופה ובהן פולין, אוקראינה וסלובקיה. הטרגדיה היהודית נתגלתה בכל אכזריותה. הנוער היהודי לא יכול היה להסתפק יותר בהגנה עצמית. הוא התחיל לחשוב על פתרון יסודי למצוקות של העם היהודי. קמו תנועות נוער מכל גוני הקשת הפוליטית. הראשונה והדומיננטית ביותר היתה תנועת 'השומר הצעיר'. התנועה נוסדה בגליציה המזרחית והצטרף אליה מיטב הנוער. למדנו להכיר השקפת עולם חיונית ומעניינת. ראינו את המטרה הסופית ואת הדרך להשגתה. החיים ב'הסתדרות' (הקבוצה) היו כל־כך רב גוניים. הם היו עשירים בתוכן ובערכים, ואיפשרו פורקן לצרכים הנפשיים של הנוער. לא פלא שחניכי 'השומר הצעיר' ראו בהסתדרות שלהם בית (היים – באידיש).

בהשתייכותי לתנועה זו הרגשתי שחיי לא חולפים לריק. ראיתי לפני מטרה. הדרך היתה סלולה חוויות נעימות אין ספור: הצופיות, הטיולים בחיק הטבע, הריקודים במעגל והרומנטיקה שבשירה בצוותא בשעות הדמדומים. כל אלה יצרו אוירה מיוחדת של קרבה והשתייכות. יחד עם זאת, התנהלה פעולה חינוכית רחבת היקף. זו כללה פיתוח המחשבה והרחבת אופקים. היא נעשתה באמצעות שיחות בקבוצות, קורסים שונים וקריאת ספרים. יש לציין שהיתה לנו ספרייה מאוד עשירה. גם לתנועות אחרות, כמו 'גורדוניה' ו'פועלי ציון', היו ספריות עשירות, והחלפת ספרים היתה לחם חוקנו. מבחינה תרבותית היתה העיירה שלנו מפותחת, למרות שרוב הנוער לא זכה להשכלה פורמלית. רבים היו בעלי ידע רב בתחומים שונים וכושר ביטוי; כל זאת רכשו בעזרת ספרים, לימוד עצמי והשתלמות בתנועה.

בסוף שנות העשרים התחילה להתפתח תעשיית שטיחים. במשך השנים היא התרחבה לכל הסביבה. ייצור השטיחים התבצע בבתיהם הפרטיים של העובדים, על מתקן עץ פרימיטיבי, אותו רכש העובד בכספו. את חומר הגלם לאריגה, חוטים וצמר, סיפק נותן העבודה, הקבלן.

העבודה היתה קשה ופרימיטיבית. הופעלו בה הידיים והרגליים, בזריזות ובמיומנות רבה. העבודה נמשכה שתים עשרה שעות בכל יום, ובעמידה. בעבודה זו עסקו צעירים, מבוגרים ואף ילדים. רוב הנוער שלא למד, מצא פרנסה באריגת שטיחים. גם אני, לאחר שסיימתי את בית הספר העממי, ולא יכולתי להמשיך את לימודי בבית הספר התיכון, פניתי לעיסוק זה.

שנות השלושים המוקדמות. בגרמניה הוימרית עולה היטלר לשלטון. הססמאות האנטי יהודיות, הנישאות מגרמניה נקלטות היטב בפולין. הלאומנים הפולנים יוצאים בפעילות אנטישמית שניכרת היטב בכל שטחי החיים. פעילות זו באה לידי ביטוי הן במוסדות להשכלה גבוהה שהנהיגו נומרוס קלאוזוס (הגבלת מספר הסטודנטים היהודים) וכן באמצעות הטלת הגבלות כלכליות וחרם על הכלכלה היהודית. המדיניות הכלכלית האנטי יהודית גרמה לשיתוק המסחר היהודי. התחיל תהליך של התרוששות המעמד הזעיר בורגני היהודי. הנוער היהודי שלא מצא לעצמו מקום במסחר, נאלץ להתפרנס מעבודת דחק. בדרך כלל היתה העבודה בזויה בעיני המעמד הבינוני, אולם לאור המצב לא היתה ברירה והם פנו לאריגת שטיחים.

לאט לאט מתחיל להתפתח מעמד פועלים יהודי. אמנם לא מדובר בפועלי רכבות, מתכת, מכרות, או תעשייה כבדה, אלא באנשים שעובדים ומתפרנסים מעבודות דחק. בעקבות התפתחות זו, התחילה התארגנות פועלים, הן באיגודים מקצועיים והן במפלגות פוליטיות, כמו מפלגות הפועלים היהודיים י.א.פ*. בו זמנית מעמיקה גם הזיקה הלאומית בקרב הנוער היהודי, שמתבטאת בפעילות ציונית מוגברת.

לאור האירועים בגרמניה הפשיסטית ובפולניה האנטישמית עולה קרנה של ברית המועצות. הנוער היהודי הצמא לשוויון, מתרשם עמוקות, ומוקסם מהרעיונות המהפכניים של צדק חברתי ושוויון לאומי. הוא נפתח לקליטת רעיונות ולפתרונות חדשים. חברי תנועת 'השומר הצעיר' גילו רגישות מיוחדת לכוח המשיכה של רעיונות אלה. מאחר ושוויון חברתי היווה אחד מאבני היסוד באידיאולוגיה של התנועה, היתה הדרך מ'השומר' לקומוניזם קצרה. ההבדל בין שתי התנועות היה נעוץ באופי היהודי של תנועת 'השומר הצעיר' לעומת האופי האוניברסלי של הקומונזים.

מאורעות 1936 ומדיניות הספר הלבן יצרו את התחושה שהדרך הציונית היא אוטופית, בו בזמן שפתרונן של בעיותינו נראה באופק עם התבססותו של המשטר הסובייטי. כשהכריז רשמית על ביטול כל צורה של אפליה נגד מיעוטים, נראה כי בא הקץ לאנטישמיות. שינוי המבנה החברתי של המוני העם ושילובם במשפחת העמים כשווים לכול, נראה עתה כבר השגה. הרחוב היהודי תסס מפעילות תנועתית ומפלגתית. התנהלו ויכוחים סוערים בנושאים חברתיים ופוליטיים. המלחמה על כל נפש היתה בעיצומה. המצב הזה גרם למשבר קשה בתנועה. גם בקן שלנו התחילו ספקות ופקפוקים בצדקת הדרך. היו עזיבות לכיוון הקומוניזם. גם אני הייתי בין העוזבים. לא זנחנו את בעיותינו

* יידישע ארבייטער פארטיי – מפלגת פועלים יהודית.

כיהודים רק האמנו שזו הדרך לפתרון.

באותו זמן היה מצבם של אורגי השטיחים בכי רע. נותני העבודה ניצלו את הנהירה לאריגת השטיחים ואת חוסר ההתארגנות של האורגים, והורידו את שכרם כאוות נפשם. היה צורך דחוף לצאת בשביתה להגנת השכר. לשם כך היה הכרח לצאת למסע הסברה שהקיף אלפי בתי אב של אורגים שהיו פזורים בכל האיזור, ולשכנעם שיצטרפו לשביתה. בסך הכול היה זה אלמנט זעיר בורגני יהודי של עיירות ובני האיכרים מהכפרים שבסביבה, שלא היתה להם שום מודעות מעמדית. פעולת ההסברה נעשתה על־ידי חברי המפלגה הקומוניסטית, בעיקר תחת חסות האיגוד המקצועי של האורגים. היה זה הישג עצום כשפרצה השביתה ("השביתה הגדולה")**, שהקיפה אלפי עובדים בלתי מאורגנים. רק על־ידי התערבות המשטרה ומאסרים, השביתה הופסקה.

עם פרוץ מלחמת העולם השנייה מגיעים הסובייטים ומתבססים בעיר. כל מוסדות הציבור מאוישים על־ידי פעילי המפלגה ואוהדיה, וכן על־ידי האינטליגנציה האוקראינית הלאומנית. אנו ידענו שהם גורם עוין הן למשטר והן ליהודים. בבוא הסובייטים הפכו האוקראינים את עורם ונעשו לחסידי המשטר. הזהרנו את השלטונות מפניהם, אבל הם העדיפו את האוקראינים שהיו מיעוט גדול ובעל כוח. זה היה מאכזב מאוד וגרם להתפכחות ראשונה, אולם האמונה היתה עוד חזקה. כמו כן, לא נדרשתי יותר להסתכן, והתחלתי להתמסד וליהנות מהאפשרויות הרבות ללמוד, ולעבוד לפרנסתי בתנאים נוחים יותר. מוניתי לנהל את הספרייה העירונית שכללה את כל הספריות שהיו קיימות לפני המלחמה, כולל הספרייה הפולנית העירונית.

ארגון הספרייה היה כרוך בעבודה רבה. קהל הקוראים גדל מיום ליום ועמו גדל עומס העבודה שלי. אבל היה לי סיפוק מעבודה זו.

יום אחד הופיע מזכיר המפלגה בספרייה, וקרא לי להתלוות אליו לחנות הספרים של חיים שכטר. היה עלי לבדוק את הספרים שבחנותו, ולפסול כל ספר ריאקציוני. הייתי במצב מאוד לא נוח. בדקתי כמה ספרים, ובסוף הצבעתי על כמה חוברות דקות שלא היה להן כל ערך, כראויות לפסילה. לשמחתי, עלה בידי לצאת ידי חובה במחיר נמוך זה.

חיי התרבות בעיר התנהלו באינטנסיביות רבה. נפתחו גני ילדים, בתי ספר לילדים ובתי ספר ערב למבוגרים. ניתנו הרצאות ונפתחו בתי קולנוע. כל זה היה בחינם ועל חשבון המדינה. כמובן שניצלנו את כל האפשרויות ליהנות מהחיים.

לא ניתן לנו זמן רב לחיות בשקט. בעשרים ושניים ביוני 1941 הגרמנים תקפו

** בשנות השלושים המוקדמות.

את ברית המועצות. בתוך מספר ימים נס הצבא הסובייטי מעירנו. הם העמידו לרשות האוכלוסייה עגלות כדי לברוח. ברחתי. חשבנו לתומנו שרק צעירים נמצאים בסכנה, ושלמבוגרים לא יקרה דבר. ובכלל, לא היה זמן לחשוב, לשקול, הכול נעשה תחת לחץ של זמן מוגבל, בבהילות ובבלבול גמור.

התרחקנו מהעיר, ונסענו דרך הכפרים בכיוון הגבול הרוסי. הכפריים האוקראינים יצאו מבתיהם, קיללו אותנו, זרקו עלינו אבנים, ועמדו לעשות בנו שפטים. בסופו של דבר העגלון האוקראיני נטש אותנו, וחזר עם עגלתו לביתו, ואנו המשכנו ברגל אל הגבול.

עברנו את הגבול. הרס ושממה. אין נפש חיה, אכזבה נוראה. חשכת הלילה כיסתה על המבוכה והדאגה. העייפות גברה והכתיבה מנוחת לילה באיזושהי חורבה, אך לא הצלחתי להירדם. רגע של חשבון נפש – הרגשתי שנסגר עלי מעגל חיים, ונפתחה תהום המפרידה ביני ובין היקרים שנשארו בבית. הכול אבוד ואין מה לעשות. הפעם – הניתוק הוא מוחלט. פתאום הבנתי את המצב ולא היו לי אשליות: הם שם בין כוחות השחור, ואני רדופה מאימת הנאצים בחוסר ודאות ממה שמחכה לי – מתחילה את מלחמתי להישרד. ואז בכיתי מרה לתוך הלילה.

חיה שילד

זכרונות ילדות

עזבתי את קוטי כשהייתי בת עשר. היום כשאני משתדלת לדלות זכרונות מנבכי העבר, אני מוצאת שבעיקר נשארו לי זכרונות של נופים יפים והווי מיוחד. זכרונותי מתרכזים ביופי הטבעי של עיירתי, מוקפת הרים מיוערים ולרגליהם נהר הצ'רמוש, שבו התרחצנו בקיץ וראינו את הדוברות שטות.

בחצר ביתנו גידלנו ירקות ופרחים וגם עצי שזיפים. השזיפים נקטפו בסתיו ובושלו בסיר נחושת גדול וכך היתה לנו ריבת פובידל לחודשי החורף.

מול ביתנו יכולתי לראות איך תלמידי בית הספר מתעמלים כל בוקר לצלילי שיר שעדיין חי בזכרוני.

בכל חודש מאי היה עולה על גג בית העירייה חצוצרן ומנגן המנון לכבוד יום העצמאות של פולין.

אני זוכרת את הרב של עיירתנו ומשפחתו. במיוחד את בתו הקטנה, שהיתה חברה טובה שלי. בחצרו היה מטע עצי פרי וגם שיחים נושאי פרי. בקיץ שימשה החצר כגן ילדים.

אני זוכרת את התהלוכות הדתיות של הפולנים וטקסי הלוויות עם ה"טנדה ורנדיס", שהיו משרים עלינו רגשי פחד וזרות.

ב"ה, עזבנו את המקום בעוד מועד בזכות אבינו ע"ה. כמה חבל שרוב התושבים נלכדו בגיא ההריגה. הי"ד.

אריה שכטר

קן 'השומר הצעיר'

קן 'השומר הצעיר' בקוטי נוסד על־ידי שלושה סטודנטים, גרשון הזנפרץ, שלמה דרכסלר ומאיר טננצפף. היה זה ארגון הנוער הציוני הראשון והגדול ביותר בעיר, שארגן את הנוער מגיל שתים עשרה ואילך, וניהל פעולות רבות וענפות.

ראינו את עצמנו כמחנכי הצעירים, והשתדלנו להשלים לחניכים באמצעות פעולות תרבותיות וחינוכיות, את כל מה שלא קיבלו בבית או בבית הספר.

קודם כל חויב כל חבר לדעת עברית. לשם כך ארגנו קורסים מיוחדים. כמו כן, קיימנו הרצאות בתורת הציונות, בהיסטוריה וגאוגרפיה של ארץ ישראל, בתולדות תנועת הפועלים ועוד. ניהלנו ספרייה עשירה בעברית ובאידיש, וחייבנו את החברים לקרוא את הספרים החשובים.

במשך הזמן התארגן אצלנו חוג דרמטי. החוג נוהל על־ידי מדריך מקצועי שהיה אוהד התנועה. העלינו כמה הצגות. במיוחד זכורה לי הצגת המחזה 'השודדים' של המשורר הידוע פרידריך שילר. ההצגה זכתה להצלחה רבה, מאחר והיא עסקה בצדק חברתי. היא דנה בשודדים ששדדו לא לשם בצע כסף, אלא במטרה לחלק את השלל לעניים. השחקנים הזדהו עם התפקידים שהיו קרובים ללבם. חידוש נוסף, היתה המקהלה המדברת, שהופיעה לראשונה על הבמה בקוטי.

מאחר והנוער שהגיע אלינו היה בגיל ההתבגרות המינית, שוחחנו באופן חופשי על התופעות הפיזיולוגיות הקשורות בגיל זה, בהתבסס על חומר מדעי שמצאנו בספרים המתאימים. דבר זה היה בגדר חידוש מועיל, מאחר שבבית ובבית הספר התעלמו מן הנושא, שהיה בגדר טאבו. אצלנו ניתן הסבר מכלי ראשון ולא ממקור פסול – הרחוב. הודות להסברים אלה היו היחסים בין הבנים

והבנות תקינים ללא דופי וללא כל מקרה חריג.

בנוסף לקורסים בתורת הציונות התקיימו גם הרצאות בנושאים הקשורים לתנועת הפועלים והמרקסיזם. הקורסים נוהלו על־ידי ראשי הקבוצות, אחרי שקיבלו הכנה מדוקדקת. החוזרים הפנימיים שלנו נכתבו בעברית.

עלי לציין, כי הנוער נהר אלינו בהמוניו, מכל שכבות האוכלוסייה. הצלחנו לארגן גם את הנוער משכבת הפועלים, מה'שניידערגאס' (רחוב החייטים), מרכז בעלי המלאכה והעובדים בעירנו.

בכל כ' בתמוז, יום פטירתו של חוזה המדינה, הרצל, קיימנו תהלוכה עם דגלי התנועה והשתתפנו באספת העם שאורגנה על־ידי ההסתדרות הציונית המקומית ובליווי מקהלה. עזרנו לפעילי ההסתדרות הציונית להתרים עבור הקרן הקיימת וקרן היסוד, והחדרנו את הקופסה הכחולה לרוב הבתים בעיר. בשנים המאוחרות יותר, כשנוסדה בעיר הסתדרות 'גורדוניה', גם הם עסקו במלאכה זו. לעתים קרובות טיילנו ביערות ובהרים הגבוהים שמסביב לעיר, במיוחד להר אובידיוש הנהדר ביופיו. בחיק הטבע קיימנו פעולות צופיות ומחנאות.

על מנת להגדיל את מספר ראשי הקבוצות והמדריכים, קיימה ההנהגה הראשית ימי עיון וקורסים קצרים בנושאים אקטואליים וחינוכיים שונים. בין המרצים היו חברי קיבוצים מהארץ, שתיארו את החיים בארץ. הרצאות אלה עוררו התעניינות מרובה ועודדו עלייה.

לפי צו ההנהגה הראשית של התנועה הוטל על כל בוגר ובוגרת, שסיימו את לימודיהם בגימנסיה, להגשים את האידיאל הציוני ולהצטרף לגרעין שהתכונן לעלייה ארצה. לצורך זה קיימנו הכשרות בחוות חקלאיות באיזור. ההכשרות היו במתכונת של קיבוץ, מעין קרש קפיצה לחיים העתידיים בארץ ישראל. הן הבוגרים והן הבוגרות עסקו בכל עבודה חקלאית. בוגרים אחדים שהתמחו במקצוע מסוים בעיר, חזרו לאחר שעות העבודה למסגרת החברתית הזמנית הזו.

בסוף שנת 1932 עליתי עם עוד שני חברים מההסתדרות שלנו. הצטרפנו לגרעין הקיבוץ שלנו, שישב באופן ארעי בשכונת בת גלים בחיפה. עזבנו מאחורינו חברים יקרים, הורים מודאגים והסתדרות נוער גדולה ומאורגנת יפה, בה השקענו את מיטב כוחנו ומאמצינו. עזבנו על מנת להתחיל בחיים חדשים, ולהגשים את האידיאל הציוני בארצנו, ארץ ישראל.

יעקב שכטר

אנקדוטות על דמויות בעיירה

א) יצחק בן לייבקה פיינר. בחנותו היה משרת את לקוחותיו בזריזות רבה. אחר־כך החזיק בחכירה את טחנת הקמח. רק בסמוך לחג הפסח, היה מתקן את מערכת שיניו, כדי שיוכל ללעוס את המצות. בערב פסח היה מתרה באשתו ביילה־פייגה: "אם תרגיזיני, אשליך אותך למרתף ולא תהיי לי מלכה". באסרו חג היה אומר: "נשארו לי מהחג כלים ריקים בלבד, סל המצות, שקים וקליפות של תפוחי אדמה, אך גם נשארה לי המלכה" (אשתו).

⋆

ב) מנדל מושקוביץ' בן חיה דבורה. בצעירותו היה בעל משק כרכרות והעסיק מספר רַכָּבים, אך כאשר היה צריך להסיע אישיות נכבדה, כגון קצין המחוז או שופט, היה רוכב בעצמו. תוך כדי נסיעה היה בא בקשרים עם השלטונות, והצליח להשיג רשיון להקים חברה קדישא רשמית. בעת פטירת עשירים, נהג לדרוש דמי קבורה מופרזים. כאשר נפטר הגביר, ר' אלתר שטנר, לא נתפשרו השארים עם בעל משק הכרכרות על גובה התשלום. נשאר הבר מינן מונח בביתו עד שבטנו נתבקעה. מנדל היה אחר־כך לבעל נכסים, סחר בעצי הסקה, בגני פירות ועוד.

⋆

ג) יעקב מנדל ב"ר אלתר גסטר. היה חסיד ויז'ניץ. כל ימיו לא פסק פומיה מגרסא (לא פסק פיו מלימוד). הוא ממש קיים את הפסוק: "פת מלח תאכל,

מים במשורה תשתה, על הארץ תישן, חיי צער תחיה ובתורה אתה עמל". מקובל שידע סתרי דסתרי (בסודי סודות, בחשאי). אמרו עליו שהוא עזר לחבר את הספר 'צמח צדיק' העוסק בענייני חסידות. ביום מסוים אחד, בשהותו בעיירה פצ'יניז'ין, אצל תלמידיו, אמר להם כי מחר לא יהיה בין החיים. למחרת, כאשר חזר לקוטי, נפטר שם כפי שאמר בלילה הקודם.

★

ד) ר' זכריה שטיין. איש אשכולות, אחד מחוקרי הפילוסופיה. ידע את כל המשנה בעל־פה. היה מחסידי הוסיאטין ומתנגד לר' מנדלי, האדמו"ר מויז'ניץ. כאשר עבר האדמו"ר את קיטוב, זרק אחריו קש, כפי שעשו לכומר, להבדיל. הוא היה אומר: "יותר טוב ללמוד דף גמרא מאשר ללכת אל האדמו"ר". תחילה הוא היה בעל אחוזה ועשיר מופלג. ר' מנדלי האדמו"ר אמר עליו כי הוא עני ואביון. אחר־כך הוא ירד מכל נכסיו. את הפולונינה (כרי דשא למרעה צאן) מכר בחצי חינם, ובמותו עטפוהו בתכריכים*.

★

ה) גרשון וינשטוק. חתנו של ר' אשרל שרייבר, האדמו"ר מקראקא, היה מנגן במוצאי שבת בכינור כדי להנעים לחסידיו, והם היו בוכים מרוב התרגשות. הוא היה מקבץ כספים באמריקה ומפזרם לצורכי צדקה. אלמנתו בת ר' גרשון גרה בבני ברק.

★

ו) רוטר. המורה לדת בבית הספר העממי, איש מפוזר מאוד. נהג ללבוש שני זוגות מכנסיים, אלה על גבי אלה. בשעת השיעור היו התלמידים מקימים צעקות והוא התרגז מאוד. בכל הכיתות היה מלמד בעל־פה בשפה הפולנית עד שנכנס המנהל. בהגיעו לפרק של עשרת הדברות דיבר בעברית בלבד. הוא לא הצליח בעבודתו. הוא היה אומר: "כאשר אני בא בין הגויים, אני מתלוצץ על חשבון היהודים, וכאשר אני בא בין יהודים אני עושה 'חוזק' (מתלוצץ) מהגויים". במרוצת הזמן פגשוהו אנשים בלבוב כאשר הוא מחזר על הפתחים.

* הערת המערכת: בקוטי נהגו לעטוף את המת בתכריכים ולא בטלית.

*

ז) ר׳ מנדיל ארליך. היה יושב תמיד באהלה של תורה, יומם ולילה. פרנסתו – בבית בישול משקאות חריפים. בשבת נהג ללמד את הקהל בבית המדרש הגבוה פרקים מתוך מדרש תנחומא ופרשת השבוע. זמן רב התדיין עם אנשל בולר על הבית המשותף שלהם. הוא נוצח במשפט ורק המרתף נשאר ברשותו.

*

ח) גרשון שטולצנבורג. מלמד, אשתו אסתר. הוא היה פיקח וחונן בחוש הומור. בחורף הוא היה אומר: ״מה אכפת לי שבחוץ קר אם הדירה שלי לא מחוממת!״ בראש השנה, כאשר נשות העיר עברו ליד ביתו, בדרכן לבית הכנסת, מקושטות בשמלותיהן ההדורות ובכובעיהן היפים, נעוצי פרחים מלאכותיים, קרא לאשתו ואמר לה: ״הביטי נא וראי, על הנשים האלה צומחים פרחים, ועלייך אפילו עשב מסרב לצמוח״.

*

ט) אברהם מוירר. מלמד מהסוג הבינוני (בין מלמד דרדקים לבין מלמד גמרא). החזיק גם במכבסה ציבורית, שסיפקה לו חלק מפרנסתו. בעת שהיה עומד בחוץ ומבקע עצים בגרזנו לחימום המים במכבסה, ישבו תלמידיו בפנים החדר, ליד שולחן ארוך ושיננו את פרשת השבוע כשהם מתרגמים מלה במלה מעברית לאידיש. כאשר נתקלו במלה שפירושה נעלם מהם, היה אברהם מפרש להם מבחוץ, דרך החלון, תוך כדי חטיבת עצים. בנו היה מנהיג פועלים ידוע בוינה הבירה. אחותו של אברהם, גולדה, היתה בלנית בבית המרחץ, היתה עוזרת לנשים בטבילתן אחרי נידתן על־ידי כריתת ציפורניהן, או גזיזת שערות הכלות לפני חופתן.

*

י) ד״ר מרקוס אולסקר. עורך דין, עסקן ציוני וציבורי, האפוטרופוס על בית היתומים. כעורך דין היה מקבל לטיפולו דווקא תיקים שבהם לא היו לו כל סיכויים לזכות. גם בהיותו משוכנע כי התיק אבוד במאה אחוזים לא הרפה ממנו ובלבד שיהיו לו לקוחות לפרנסה. משום כך היה שנוא על סגל השופטים.

★

יא) זיידה ב"ר יעקב שמעון גולדשעיר. סוחר תבואות. כאשר זיידה הירש שאל אותו לגבי פירוש הפסוק "ונתתי עשב בשדך", אמר: "מה עושה עשו בתוך הסידור?" השיב: "כשנזכה יעבד עשו את שדותינו".

★

יב) יעקב יוסל נסטוביץ. בעלה של שרה ברוש. היה נוהג להתחפש בפורים עם חבריו, ולעבור בכפרי ההרים, כאשר אשה מסוימת סגרה בפניו את דלת ביתה, נדר נדר כי יתנקם בה, וכך היה. בקיץ לאחר ששיטפון הרס את הגשר על נהר הצ'רמוש, היה מתפרנס מהעברת אנשים על כתפיו. במקרה נזקקה גם האשה ההיא לעזרתו, אלא שהיא לא זיהתה אותו. בהיותם באמצע הנהר, הוריד אותה מכתפיו, חשף את שמלתה, הטביל אותה פעמים אחדות במים ואמר לה את הפסוק הקצר של שיר השירים.

★

יג) זיידה ב"ר אבאלס פלדמן. קצב יהודי רגזן. באיטליזו היה פונה לנשים הלקוחות בחוסר אדיבות. כשהלקוחה פנתה אליו ואמרה: "מאכט מיר א־קילו פלייש" ("עשה לי קילוגרם בשר) היה אומר: "עמדי נא ישר ואני אעשה לך קילוגרם". כאשר זאת ערערה על העלבון, היה אומר שוב: "פרוצה, האם אמרתי לך משהו?"

★

יד) מרדכי שפורט. קצב. אב חורג למאיר דרוקמן הנקרא "נדן", כי אמו הביאה אותו כנדוניה למרדכי בעלה הראשון. שם אשתו אלקה. פעם היה עליה לשמור בחוץ על חתיכת בשר שהביא מבית המטבחיים. באו עורבים ואכלו ממנו לתיאבונם. אז אמר בעלה מרדכי בלעג מר: "מהיכן נודע לעורבים כי אלקה יושבת ליד הבשר?!"

★

טו) חיים מנדל החייט. נשאר בקוטי כשהרוסים כבשו אותה במלחמת העולם הראשונה. היהודים הפליטים עזבו את כל רכושם במרתפים. מה לוקח

לו חיים מנדל זה? הוא לוקח לו מצנפות חסידים! כאשר חזרו היהודים מגלותם הפסיקו לחבוש מצנפות. לעומתם, המשיך חיים מנדל לחבוש כל שבת מצנפת אחרת. בנו יעקב נהג לשלוח לו מדי פעם דולרים מאמריקה. ברצותו להישמר מחתנו יחזקאל (חסקל), פתח קרש מרצפת בדירתו, והחביא מתחתיה את הדולרים. לאחר שנתיים הוא נזכר במטמונו. הרים את הקרש, אך מצא את כל השטרות אכולים על־ידי עכברושים.

⋆

טז) אטלה בת ברקו ברגמן היתה אומרת: "אני נוסעת לקוסוב כדי ליהנות מהחיים". אם הוכיחו אותה על המחשוף העמוק בשמלתה, המכסה טפח ומגלה טפחיים, היתה משיבה: "האם גנבתי אותו ממישהו?"

⋆

יז) יוסף גוטליב. עני, כליזמר. כשאין לשבת יין – יש תחבולה. עם בקבוק ירוק ועבה שיצק לתוכו כרבע ליטר מים הלך לבית המרזח של חיה דבורה, וביקש רבע ליטר יי"ש חריף. לאחר שמזגו לו ונדרש לשלם, אמר שאין לו כסף, והוכרח להחזיר את רבע ליטר היי"ש. כמובן שבינתיים התערב היין עם המים. כך עשה גם בבית בישול היי"ש, עד שהביא הביתה רבע ליטר י"ש חינם אין כסף.

⋆

יח) קופל אורנשטיין בן יוסף שמואל, בעל מסעדה וסוחר יינות. היה קצת כבד פה. פעם בהיותו בבית המשפט, ישב בדין שופט שהיה מגמגם כמוהו. שאל השופט בגמגום: "מה שמך?" וקופל ענה לו בכבדות לשון. הזדעק השופט: "תשלם קנס מאתיים קרונות (כסף אוסטרי)". מיד הגיב קופל בגרמנית ואמר: "אדוני השופט, האם רק אתה קבלת זיכיון לגמגם?!"

⋆

יט) ר' יחזקאל ברגרין. שם אשתו מלכה שרה'ס. היה סוחר זעיר של עורות כבשים. אשתו מלכה שרה'ס היתה מכבה גחלים לאנשים שנבהלו מפחד, ולוחשת נגד עין הרע. היתה מרחיקה את הטבור מקיבתה של תרנגולת שחלתה, וכל זאת שלא על מנת לקבל פרס.

★

כ) ר' יוסי ברלי"ס בן דב ברגמן. סוחר בגדים כפריים. מספרים כי בנעוריו, בהיות אשתו עוד צעירה, חשקה בה נפשו של ארמני אחד והעניק לה במתנה את כל הבית הגדול שעל יד בניין העירייה. כל ימיו היה משתתף בהגרלות של "לוטריה־ברין", והיה זוכה בגורל פעמים רבות. פעם לפני חג הפסח, העמיד במשחק את המספרים שמונים (פ), שישים (ס), שמונה (ח), כמניין פסח בגימטריה וזכה.

★

כא) אלתר זקלר. יחוסו הוא מזכריה שטיין. הוא התחיל ללבוש בגדים קצרים ועליו אמרו אז באידיש: "האסט אמאל געזעהן באסים א פלקעעל, אזוי האט א פנים אלתר זקלר אין רעקעל" (בתרגום חופשי – הראית פעם כתם בגב? כך יש לו פנים [כנראה] אלתר זקלר במקטורנו הקצר). היתה לו חנות לאריגים ולבדים. נתן ללקוחות יד חופשית, שבעצמן תמדודנה ותגזורנה להן את הבדים שקנו אצלו, ואלה כמובן ניצלו את הדבר לטובתן. היה מוהל צדק שלא על מנת לקבל פרס. איש ירא שמים. במקום מצנפת הסידים היה חובש לראשו מגבעת, בעלת שוליים רחבים, גבוהה ועגולה כגליל (צילינדר). בניו ובנותיו היגרו לאמריקה. לבנו חיים זקלר היתה השכלה כללית. בימי ראש העיירה בליצקי, לפני מלחמת העולם הראשונה, כאשר חיים היה סגנו, הוא הצביע נגד התקנת צינור מים בעיר, בטענה כי הדבר יגרום להעלאת מסים. בשנת 1919 הוא בירך את הצבא הפולני בהיכנסו לעיר, וקיבל את מפקדו במלח ומים. הנריך זקלר, בנו של חיים שהתגורר בפרג (צ'כיה), היה עיתונאי ומבקר אמנות בעיתון "פראגער פרעסע". הוא נשרף באושוויץ על־ידי הנאצים ביחד עם בן אחותו, מרק, אשר אולץ על־ידי הנאצים להשתתף בתזמורת ולנגן לפני היהודים המובלים לתאי הגזים.

★

כב) חיים פסי רוזה'ס (שוימן). אשתו מנצי. חשוכי ילדים היו. שימש כגבאי של בית הכנסת הגדול. פעמים אחדות רצה להתגרש מאשתו, משום שלא בישלה לו לביבות לחג השבועות. הרב חיים גלרנטר זצ"ל, היה תמיד משכין שלום ביניהם ומביאם לידי פיוס. בחג שמחת תורה אחד, אחרי השתייה בביתו של יוסל יופיטר, כאשר חזרו בצוותא לבית הכנסת, ועברו ליד בית המדרש הגבוה, שגם שם שתו, והיו עסוקים אז בשמחת החג, הרימוהו החברה

והשליכוהו פנימה בעד החלון הפתוח. חיים שהיה אז די מבושם, התעורר והצטרף לשמחה. בבוקר השכם בכל פורים, היה מתחפש לצועני כדי שתהיה לו העזה לעסוק באיסוף תרומות, שהיו קודש ל״מעות חיטין״, כסיוע לעניים נסתרים שבעיר. את התרומות היו נותנים לו ביד נדיבה. וגם הקמצנים שבקמצנים לא היו מצליחים להתחמק ממנו, ואז היו נאלצים לתת כמה שחיים דרש מהם. בכל החתונות היה ממלא תפקיד של כרוז, והיה עומד על השולחן, מחזיק את המתנות של המחותנים ומכריז בקול, פלוני בן פלוני נתן כך וכך ״דרשה געשענק״ (מתנת דרשה) לזוג המתחתן. ואוי לו למי שחוזר בו.

⋆

כג) מאטיע שכטר (אחיו של ר׳ מאיר שו״ב) ואשתו יוכבד. חשוכי בנים. ידע את חכמת היד. מת צעיר לימים. לפני מותו אמר: ״אני רואה עוד דור אחד״. התפלל את תפילת ״אב הרחמים״ ונפטר אחרי חמישה רגעים.

⋆

כד) אברהמצ׳י צוקרמן. יוסף לנדמן היה אומר עליו: ״אין ווען איהר זאלט זען וואס פאר אן ׳אשת חיל׳ צוקרמן לייגט אנידער וואלט איך זיך מחייה געווען (למלים לייגט אנידער שני מובנים – משכיב ומזמר). במובן הראשון – אילו הייתם רואים איזו אשת חיל צוקרמן משכיב הייתם קמים לתחייה. במובן השני – אילו הייתם רואים איזו אשת חיל (הכוונה לזמירות של ליל שבת) צוקרמן מזמר הייתם קמים לתחייה. צוקרמן היה בעל תפילה קבוע בבית המדרש דחסידי קוסוב. כבעל בית מסחר לבגדי גברים ונשים היה אוהב למדוד בעצמו, ולהתאים לנשים הלקוחות את הגרביים ואת המחוכים.

⋆

כה) אליעזר מאנאלע אבנר׳ס שוימן (אחיו של שמעון שוימן). היה שותה יי״ש מן הבית׳ל של התפילין. פעם סיפר לרב יעקב שור: ״חלמתי כי זכיתי באלף קרונות (כסף אוסטרי) בהגרלה״. והרב שאלו: ״האם רכשת לך פיס?״ ״לא!״ אמר אליעזר. ״אם כך, גם לא תזכה״, קבע הרב בפסקנות.

יעקב שכטר

מפולקלור העיירה

בעיירה שאלו פעם את איציקל השוחט, מה שלום חתנו, זיידה סוכר, שיושב אצלו כבר מספר שנים ואוכל ממזונותיו? ואיציקל השוחט ענה: "טוב מאוד. הוא, החתן, זיידה, היה רוצה להמשיך, אבל אין לו במה".

⋆

איציק־לייב שכטר (חותנו של יוסף ישראל השוחט), היה אומר: "הסוחרים שלנו בעיירה מפולפלים. אחד מוכר ק"ג שמן במחיר מוזל. דהיינו, בגרוש אחד פחות, כדי למשוך אליו את הקונים. השני מוזיל את הנרות בחצי גרוש, השלישי מוזיל את הסוכר וכן הלאה. אבל הנשים יותר מחוכמות. הן קונות כל מצרך בחנות אחרת, בה המחיר מוזל יותר..."

⋆

משה קוזרוויצקי, המלמד הרוסי, החזיק מכולת קטנה, שאותה ניהלה אשתו. הוא הציע את הסחורה – שזיפים מיובשים. הקונים שהיו רגילים ל'שזיפי בוסניה', עם אטיקטה (תווית) של בוסניה, ביקשו את המצרך ההוא. אז הוא היה מסביר: "'שזיפי בוסניה' – זאת רק אטיקטה – והאטיקטות מזויפות. אני מוכר לכם שזיפים סתם, למרות שהייתי יכול למכור אותם כשזיפי בוסניה".

★

ר' אלתר זקלר (אביו של חיים), החזיק חנות בדים. ר' אלתר היה בוטח בנשים היהודיות של קוטי, שתשרתנה לבדן את עצמן. הוא הניח להן לבחור בעצמן את הבדים הרצויים להן, למדוד לבד ולגזור את הסחורה הרצויה בעצמן. והן, הנשים, תוך זמן קצר, גרמו לו לפשוט את הרגל...

★

בניגוד לאלתר זקלר היה אברהמצי צוקרמן, נוהג קצת אחרת. בבית המסחר שלו היה מתנהג באדיבות, ומציע את שירותיו לנשים; הוא הציע להן את עזרתו למדידת גרביים וחגורות בטן.

★

אצל סוחרי העיירה לא היתה בעיה להביא סחורות מסוגים לא איכותיים או לא מתאימים, העיקר שיהיו זולים. וכך סיפר ברל לוקר – על דודל ריבר ('דער מארק זיצער' – יושב שווקים). דודל הביא עגלה של כסיות מאיזשהו מפעל. הוא פתח את חבילות הסחורה בשוק, והקונים עמדו מסביב, וחטפו את הכפפות שהיו במחיר מציאה. הם התחילו למדוד אותן וגילו לתדהמתם, שכולן ימניות. "ר' דודל", שאלו, "איפה הכפפות השמאליות?" ור' דודל מתרגז: "אתם פרובינציאלים שכמותכם, אינכם יודעים שאנשים מודרנים, לובשים רק כפפה אחת על היד ואת השנייה מחזיקים רק לקישוט. ומי יבוא אליכם להציץ ולבדוק באיזה יד נמצא האגודל..."

★

כשר' דודל שרף (דודה של שרה־גיטלס) היה מביא נעליים, והסוג או הגודל לא התאימו, הקונה היה מעיר לו: "הלא נעל אחת יותר ארוכה". דודל היה עונה לו: "לא נורא, אנחנו נכניס פנימה חתיכת נייר".

★

על ברלה ברגמן בן ישעיהו מספרים: במרכז השוק של העיירה, היה מספר רב של חנויות ריקות, שהיו שייכות לברלה ברגמן. החנויות היו בלי קומות – רק קומת קרקע. בשעת מכירת החנויות התנה, וגם רשם בשטר המכר, שאסור

לקונה לבנות מעל החנות בלי הסכמתו. בסופו של דבר נשארו כל הבתים במרכז העיירה, בלי קומות.

עוד דבר "פיקחי" מספרים על ישעיהו ברגמן: אחרי השרפה הגדולה שהיתה בשנת 1902, ובהיותו חייב מזומנים רבים לסוחר בוינה, הוא שלח מברק לוינה בזו הלשון: "Alles Todt" (הכול מת), דהיינו, שהוא, ישעיהו ברגמן ורכושו נשרפו, ואין ביכולתו לשלם את החובות.

⋆

בשנת 1915, עשה גרשון ויינשטוק כפליט מלחמה מקוטי והתיישב בוינה, שם התעסק במסחר באבנים יקרות. בהיותו ישר, היה מסביר לקוניו את סיבת המחיר היקר או הזול של הסחורה. הוא היה אומר: "בזה אני מרוויח רק 4%, כיוון ששילמתי ביוקר, ובזה אני מרוויח 20%, כיוון שקניתי מציאה..."

⋆

ר' שמשון פוגל, סוחר תבואה ותיק, חי בשלהי המאה התשע עשרה ותחילת המאה העשרים. גם קרובו, משה פוגל היה מאותה ברנז'ה. למשה הוסיפו את הכינוי "גנב", וזאת למה? ובכן, מספרים שבעת טחינת החיטה בטחנת הקמח, היו ישנים על־יד הסלים שלהם, ובהדדיות היו גונבים זה מזה. ומשה פוגל היה אומר: "אני גונב וגונב ובסלים אותו הדבר".

משה היה גם סוחר בשזיפים לריבה (פאווידל). בשעת קניית השזיפים היה מסמן את כמות השזיפים שקנה. את השזיפים קנה במידות שנקראו געלעטקע (מיכל עץ של עשרים ק"ג בערך). כדי לדעת כמה מידות קיבל (לשם תשלום למוכר) היה שם שזיף בצד אחרי קבלת המיכל, ואחר־כך סופר את השזיפים. המוכרים שהיו חלשים בחשבון לא התנגדו. אבל משה, בלי משים, היה לוקח שזיף ובולע. על סמך זה, אחרי ספירת המידות היה משלם פחות מידה (20 ק"ג). בגלל זה אמרו: "משה פוגל אוכל בבת אחת מידת שזיפים".

⋆

בזמן קניית פירות או ירקות אצל האיכר הגוי, היה נוהג של עיירה קטנה: היו דורשים מהמוכר שיוסיף קצת למידה או למשקל. זה כמובן היה אחרי שסוכם על המחיר. ר' שלמה אורנשטיין, סוחר יהודי בעל ידיים "אמיתיות" וגדולות, היה פונה למוכר האוקראיני אחרי התשלום, ואומר לו "פריטשינב", זאת אומרת: הוסף עוד, ובעצמו הכניס את ידיו לשק פנימה והוציא משם תוספת די

גדולה. האיכר היה מתרגז ואומר: "בטח, עלי להוסיף לך, אבל בידיים שלי, ולא בחופנים גדולים כמו של שלמה".

★

גיסו של שלמה אוקשטיין, ר' הרש (צבי) פרייד, עסק בקניית שדות ומגרשים אצל איכרי הכפר סטרי קוטי (קוטי הישנה), ולא תמיד שילם במזומן. קרה מקרה והאיכר הגוי בא לגבות את החוב ולא היו לו מזומנים במקום, אז הוא פנה לאיכר: "קח לך את ה'שייטל'" (הפאה הנכרית). אשתו היתה חובשת פאה נכרית לפי נוהג הדתיות. יש להעיר שר' הרש פרייד היה למדן, ולא שלט בשפה האוקראינית.

★

על ר' יהודה־לייב קלינגר, מספרים שהתעשר מקניית שקי תבואה אצל הפריץ מספס (ספס – כפר מעבר לנהר הצ'רמוש, בבוקובינה, על־יד ויז'ניץ). אחרי שקילה של כל שק, היה מכניס מטבע אוסטרי קטן (זקסרל) לכוס ריקה. ככה היה מוסכם עם הפריץ המוכר. לפי מספר המטבעות בכוס, היה הפריץ מחשב את השקים. אבל לא פעם היה יהודה לייב עושה עצמו כלא יודע ושוכח להכניס מטבע לכוס.

★

המשקל הדצימלי הראשון בקוטי, הונהג על־ידי ברצי סוכר. בזמן קניית התבואה רצו האיכרים לרמות אותו על־ידי שימוש במידות שהביאו מביתם. אבל ברצי דרש בהחלטיות לקנות רק במשקל, והוא הוסיף: "את התבואה אני מקבל רק לפי מה שיציג המשקל של ברקו".

★

מרת א., אמו של משה א., היתה עוזרת לבנהּ במכירת סנדלי איכרים עשויים מעור רך. לסנדלים קראו באוקראינית 'פוסטולי' ואותם היו נועלים איכרי הכפרים יושבי ההרים, ה'הוצולים'. ההוצול היה בוחר את הסנדלים בקפידה רבה, שלא יהיו מקומטים או דקים וכולי. האשה, א., היתה מחליפה בכוונה את הסנדלים בצורה כזו, שהגוי לא ירגיש, אבל לרוב היתה טועה לטובת הקונה, במקום מקומטים או מקולקלים, היתה נותנת טובים או כבדים יותר. כשמשה

בנה הרגיש בעניין, היה מרים קולו על אמו: "אמא מה עשית?" והאם ענתה: "כן נכון, אבל קאדוחעס (קדחת) לו. הוא לא יקבל את מה שבחר".

★

פייביש סולומן (בן שפרינצעס) היה סוחר בבגדי הוצולים (אוקראינים בני הרי הקרפטים) ובעוד מצרכים שונים. היו מקרים שבהם מכר חבילת צמר גפן, שמשקלה הסטנדרטי היה חמישה ק"ג. אך מאחר והחבילה היתה מונחת בחנות זמן רב, היא התייבשה ואיבדה ממשקלה. הגוי שקנה את החוטים, רצה לשלם פחות ודרש לשקול את החבילה. פייביש היה מספר לגוי סיפור מסוים, ובינתיים הכניס בין החוטים משקולת של חצי קילו כדי להשלים את החסר. אחרי שהאיכר שילם והתרחק קמעה מהחנות, רץ פייביש אחריו, השיג אותו וצעק עליו: "הי גנב קטן, אתה גנבת ממני פונט (חצי קילו) משקולת". האיכר החזיר את המשקולת, והצטדק שלא ידוע לו איך זה קרה. לעתים קרובות היה עוצר בשמחה אשה הוצולית, מברך אותה לפי מנהגה, מחבק אותה, מוציא מנגינה הוצולית מפיו, ומוביל אותה לחנות. על זה היה אומר: "בגלל הפרנסה אני רוקד אפילו עם שיקסע".

★

משה ברגמן, שהחזיק במרכז העיר חנות של מאכלי דליקטס, היה אומר: "אחי! עזרו לי להילחם בעצמי! רק משוגע היה מוכר דברים טובים כאלה. האמת היא שלא הייתי מוכר, אלא שאני זקוק לכסף".

זיידה גרוי סוחר פירות היה. במוכרו פירות לסיטונאי מסטניסלבוב, מרק קניפל, שהיה מגיע לקוטי בעונת הסתיו, היה מקרה שזיידה טעה בחשבון, והרגיש רק אחרי המעשה. אז הוא פנה לסיטונאי קניפל בטענה: "טעות לעולם חוזק (חוזר), ואתה חייב להחזיר לי את ההפרש". על זה ענה לו הסיטונאי קניפל: "כן, בני, אמנם אתה צודק, אבל אם אני אחזיר לך את ההפרש, לא אוכל למכור את הסחורה ברווח".

★

ר' חיים שניצר אמר אחרי מותו של ר' הרש מנדל: "מוות – זאת לא נקמה, אלא נוחיות. נוחיות בשבילך, ר' חיים שניצר, היות ומת לך קונקורנט".

★

האם ידוע לכם איך סוחרי החנויות היו מגרשים את השיעמום כשחיכו לקונה בימים שבהם לא היה להם פדיון רב? ר' יוסי שטנר (הסבא של ברל לוקר) היה ביום כזה שאין בו פדיון, בעומדו בחנות הבדים שלו, מחבר שירים בעברית, בסגנון תנ"כי (זה היה בתחילת המאה העשרים). ר' חיים־שלמה שטיין, שהיה בעל חנות לברזל ולספרי מעשיות באידיש, היה יושב ואומר תהילים. אבל בתקופה מאוחרת, אחרי מלחמת העולם הראשונה, ביום זה שאין בו פדיון, היה מסוכן לעבור בשוק. במיוחד היה מסוכן לעבור בפינה שבה התרכזו סוחרי הקמח והתבואה, משום ששם היו זורקים תפוחי אדמה רקובים. במיוחד הצטיינו בכך משה קורן, בנו, אשר אייזיק קורן, זיידה גולדשמיד וזיידה קייז. ובפינה אחרת של השוק היו בימי שישי עומדים שני סוחרים, יוסף בולר, שהיתה לו חנות לבגדי איכרים, ויוסף לנדמן, שהיתה לו חנות לקונפקציה, ומתגרים אחד בשני. לנדמן היה מתפאר ומראה איזה דג קרפיון הוא הכין לשבת, ויוסף בולר היה מתפאר ומראה איזו תרנגולת גדולה ושמנה הוא קנה. ידוע היה, שאצל שניהם אכלו מכל טוב (באידיש – פון שענסטן אין בעסטן).

★

אם סיפרנו מקצת מן הפולקלור הקוטאי, על סוחרים ומסחר, הרי אנו רוצים להזכיר גם אופים. בשנים שלפני מלחמת העולם הראשונה אהבו יהודי קוטי את כעכי הביצים (אייער בייגעל) הטעימים של ר' יוחנן האופה, יוצא ויז'ניץ. את הסחורה שלו היה מוכר בכמויות גדולות, וברצותו להגדיל את המכירה הנהיג הגרלה של כעכים. ר' יוחנן האופה, כאופה לכעכים טובים, היה ידוע גם כ'אופה' לשקרים. הוא היה מספר את שקריו בצורה כזו, שלא יכלו להבחין בין אמת לגוזמה. וכך, אם בקוטי היה מישהו מצליח לספר סיפור בלתי מתקבל על הדעת, או לפברק שקר, היו השומעים שואלים אותו: "איפה אפית את השקר – אצל יוחנן?"

★

על בעריש (דער בעקער) פייגנבוים האופה מספרים שהיה עקבי בהליכותיו ולא פחד משום דבר. באחד מימי שישי – יום השוק, כשפדיונו היה גדול, הופיע אצלו גובה המסים הממשלתי, כדי לגבות בהזדמנות זו את המסים שבריש היה חייב זמן רב ולא שילם. לבריש היה קשה לשלם את המסים, כיוון שביתו היה מלא בילדים קטנים. אשתו היתה יולדת מדי שנה. הגובה פתח את מגירת

השולחן, שבה נמצא הכסף של כל הפדיון היומי, ולקח אותו לתיקו. ר׳ בעריש התרגז, סטר בחוזקה בפניו של הגובה, והוציא ממנו בכוח את הכסף. ברור שאחרי התקיפה, הוגשה תלונה לבית המשפט, אבל בשעת המעשה הראה בעריש גבורה.

⋆

ר׳ לייבקע פיינר (שכנו של בעריש האופה), היה ידוע כאופה לחם ביתי טעים. למרות שסבל מאסטמה, היה הולך בעצמו לבאר שבשוק, באר הידועה במימיה הטובים, ומביא משם על כתפיו זוג דליים מלאים במים. את העיסה היה לש בעצמו.

יעקב שכטר

קיטוב העיר ויהודיה

קיטוב הוא שמה היהודי של העיירה קוטי שבחבל גליציה המזרחית בפולין. מקור השם קוטי, אשר פירושו באוקראינית פינה, הוא בעובדה, שבמשך דורות רבים שכנה העיירה בנקודת מפגש של שלוש מדינות. במאה ה־17 היו אלה טורקיה, הונגריה ופולין. המעיין במפת האימפריה האוסטרו־הונגרית מגלה שחבל גליציה כלוא בפינה הדרום־מזרחית של האיזור ההררי שבין הונגריה ובוקובינה. לאחר מלחמת העולם הראשונה נפגשו שם גבולות רומניה, צ'כיה ופולין. גם במפת פולין נמצאת קוטי בפינה. זוהי הפינה הדרומית שכּונתה "פולניה הקטנה".

האיזור שמסביב לקוטי נקרא "פוקוציֶה", שפירושו "מסביב לקוטי". המחוז, שכלל את הערים קוסוב, סניאטין, הורודנקה, נדוורנה, קולומיה ועוד, השתייך לפלך סטניסלבוב. זהו גם איזור מחייתו של השבט האוקראיני הוצולים, ולכן נקרא האיזור כולו גם "הוצולשצ'יזנה" (בעברית: ארץ ההוצולים).

הנהר הגועש צ'רמוש, שזרם בפאתי העיר, היווה גבול טבעי בין פולניה ורומניה, והפריד בין קוטי לויז'ניץ.

בתקופה האוסטרית (עד 1918) היו שתי הערים כמעט כעיר אחת. עם כינון הגבול המדיני, נותקו הקשרים ועל כורחן הופרדו משפחות.

קוטי נתברכה בנוף טבעי עשיר; מים, יערות, עצי־תאשור, אשוח ושִטָה.

נוף טיפוסי להרי הקרפטים. מעליה מתנשאים ההר היפהפה אובידיוש, הר קמניץ על ערוציו המפורסמים וההר האגדי סוקילסקי המאיים בגובהו הרם ובפסגתו החדה. ההרים מכוסים יערות אדירים ופה ושם מציצות קרחות יער. הצ'רמוש מתפתל כנחש ועליו הדוברות, "פלאטיעס", הנושאות מן היערות עצים לבניין.

מעבר לנהר, ויז'ניץ, העיר, שחלקה העיקרי היה מאוכלס יהודים מחסידי הרבי מויז'ניץ, שוכנת על מורדותיהם העליונים של ההרים, וקצת למטה ממנה דאַלינה – פרברה של קוטי.

בוסתניה של קיטוב ידועים בכל פולין, בשל המִגוון הרב ממיטב הפירות: תפוחים, אגסים, שזיפים, אגוזים, דובדבנים. לאורך דרך המלך המוליכה לרוזנוב וזבלוטוב משתרעים שדות תבואה פוריים.

תושבי ההרים במלבושיהם הססגוניים, כמו גם הרחצה הנפלאה במימי הצ'רמוש תרמו לכך שהאיזור כולו היה מקום נופש, ומשך אליו מבקרים רבים. בתקופה שבין שתי מלחמות העולם יצאו לקיטוב וכן לשכנתה קוסוב, מוניטין של ערי קיט.

ביופיה הרב נראתה קיטוב לעתים כמו עיר קסומה. המשורר הידוע איציק מאנגער התאהב בה וכתב עליה פואמה מפורסמת, בין קוסוב לקיטוב.

צווישען קוסעו און קיטעוו
שטייט א גאלדנער ברונען
אין טיפן קלארן וואסער
האב איך א זון געפונען...

בַּדֶּרֶךְ בֵּין קוסוב לקיטוב
יְשֵׁנָה בְּאֵר כְּלָה פָּז
וַאֲנִי בְּצוּלַת זֹךְ מֵימֶיהָ
שֶׁמֶשׁ מָצָאתִי אֵי אָז.

תרגם: בנימין טנא

התיישבות היהודים בקיטוב החלה בשנת 1715, לאחר שהגנרל יוזף פוטוצקי, מי שהיה מושל מחוז קייב, שכלל גם את אחוזת קיטוב, איפשר לפתחה כעיר. גנרל פוטוצקי נתן ליהודים זכויות להתיישב בה. בין שאר הזכויות קיבלו היהודים רשות להקים בית כנסת שבנייתו היתה פטורה ממס.

הזכות להתיישב נקנתה בכסף.

בשנת 1765 היו בעיר 124 בעלי בתים יהודיים (מתוך 360) ובסך־הכל מנתה הקהילה 972 יהודים. ב־1771 השתייכה העיר וסביבותיה לנסיכה הפולנית לודוויקה ז'מנישקוף משושלת קשטלנובה מקרקוב.

במאי 1772 סופחה מזרח־גליציה לאוסטריה. הסיפוח פתח תקופה חדשה של חיי חופש ושוויון. היהודים נהנו מזכויות שוות לשכניהם, וחלקם אף קיבלו משרות ממשלתיות ועירוניות.

ב־1890 היתה בעיר קהילה של 3045 נפש. בתחילת המאה העשרים היוו

היהודים כמחצית מכלל האוכלוסייה.

עד 1918 השתייכה לאימפריה האוסטרו־הונגרית תחת שלטונו של הקיסר פרנץ יוסף. עם תום מלחמת העולם הראשונה היתה בוקובינה לחלק מרומניה. קיטוב ומזרח־גליציה עברו מיד ליד. תחילה הוקמה ממשלה אוקראינית כשבירתה סטניסלבוב. אחר־כך, נמסרה לשלטון רומני, ולבסוף מסר חבר־הלאומים את השלטון לפולין.

מאז סיפוח גליציה המזרחית לפולין חל שינוי דרמטי בחיי היהודים. למרות ההבטחות החגיגיות, לפיהן ייהנו היהודים משוויון זכויות מלא הפכו היהודים למעשה לאזרחים מדרגה שנייה. בעלי התפקידים אולצו לוותר על משרותיהם. מצעירים יהודיים נמנע מללמוד באוניברסיטאות, בשם עקרון הנוּמֶרוּס קְלָאוּסוּס, שהגביל את מספר הסטודנטים היהודים. על אף שיהודי קיטוב כיסו במסים יותר מ־70% מתקציב העירייה, לא אושרה אף פרוטה למוסדות יהודיים כבתי כנסת, בתי יתומים ועוד. גם הייצוג שקיבלו בהנהלת העירייה היה זעום וללא כל יחס למספר התושבים ולסכומי המסים ששילמו.

חיי החברה היהודיים בקיטוב היו מגוונים ומילאו תפקיד מרכזי. עיצוב חיי הקהילה נפל בעיקר בחלקם של בני הנוער המשכילים. הם היו בין הראשונים שלמדו עברית.

אף כי גדלו באווירה ספוגת אנטישמיות, כשהפולנים שואפים לשלול מהיהודים את זכויותיהם, התפתחה בעיר נְטִייה ללאומיות יהודית. נטייה זו גברה לאחר הצהרת בלפור, והתנועה הציונית החלה להוות גורם משיכה. המנהיגים הציוניים בעיר, כמו ברל לוקר, תרמו להנחת היסוד לתנועה הציונית בעיר.

קיטוב התפרסמה בעיקר באדמו"ריה וברבניה. במשך הדורות יצאו ממנה מאות חכמי תורה, אך במיוחד שלושה מהם היו ידועים בשמם "קיטעווער". ר' גרשון קיטעווער, ר' משהל'ה קיטעווער ור' חיים גאון געלערנטער. וכמובן ידועה קיטוב כעירו של הבעל־שם־טוב, מייסד תנועת החסידות. מספרים, שלפני התגלותו כצדיק התגורר ביערות שבסביבה.

באחד בספטמבר 1939 פרצה מלחמת העולם השנייה. באותה עת מנתה הקהילה היהודית כ־3500 נפש. פולין נכבשה בידי הצבא הגרמני, ואחר־כך חולקה בין רוסיה לגרמניה, בהתאם להסכם מולוטוב־ריבנטרופ. קיטוב נכללה בשטח הכיבוש הסובייטי. הסובייטים כוננו בה מינהל אזרחי, מיקמו בתוכה את מפקדותיהם, ובנו בהרים סביב לה ביצורים שהשתלבו במערך ההגנה על ברית־המועצות.

ב־22 ביוני 1941 הפרה גרמניה את הסכם מולוטוב־ריבנטרופ ופתחה במלחמה. באותו יום הופצצה קיטוב מן האוויר.

כעבור יומיים כינס המפקד הצבאי את התושבים, והודיע על פינוי העיר.

אנשים ששירתו במסגרת המינהל הסובייטי נדרשו להתפנות מזרחה יחד עם הצבא. לשם הובלת המתפנים גייסו השלטונות את כל אמצעי ההובלה שעמדו לרשותם, במיוחד עגלונים אוקראינים על עגלותיהם. בגלל מחסור בעגלות נאסר על המתפנים לקחת אתם את בני משפחותיהם. הרוחות סערו. כדי להרגיע את התושבים, הפיץ המינהל הסובייטי שמועה לפיה אמורה החזית להתייצב באיזור קיטוב, שהיתה, כאמור, חלק ממערך ההגנה של הצבא האדום. מאחר שהניתוק מן היהודים ששהו בשטחי הכיבוש הנאצי למן 1939, היה מוחלט, ולא היו כל ידיעות על גורלם, היו יהודים שנשארו בעיר בתקווה שעם בוא הגרמנים ייטב מצבם.

מיד עם עזיבת הצבא הסובייטי השתלטו על העיר כנופיות של אוקראינים. הללו השליטו טרור בקרב התושבים היהודים. כעבור מספר ימים, בתחילת חודש יולי 1941, נכנסו לעיר חיילים רומנים ומיסדו את הטרור. מאוחר יותר הם הוחלפו על־ידי צבא הונגריה. חודשיים לאחר מכן הגיעו הגרמנים.

בימי הכיבוש הנאצי, נתרבו הידיעות על השמדת יהודים בעיירות ובכפרים שבסביבה. בקרב הציבור הדתי שבקיטוב רווחה האמונה שרוחו של הבעל שם טוב מְגִינָה על העיר. אולם עד מהרה נסתיים פסק הזמן.

בבוקר יום אחרון של פסח תש"ב (10.4.1942) פשטו הגרמנים ומשתפי פעולה אוקראינים על בתי היהודים והעלו אותם באש. באותה אקציה נרצחו 950 איש.

ב־24 באפריל נצטוו כל היהודים חסרי תעודות העבודה לצאת ברגל לגטו קולומֵיה הסמוך. ב"מצעד המוות" הזה מצאו רבים את מותם.

בתחילת ספטמבר 1942 נשלחו אחרוני היהודים, כ־800 במספר, לקולומיה. משם נשלחו כולם למחנה ההשמדה בלזץ.

שמואל שניבלג

זכרונות מהווי שנגוז

בבואי להעלות זכרונות מקיטוב, עולות וניצבות לפני ארבע דמויות נערצות, שזכרונן חי כאילו אני עדיין נפגש אתן יום יום.

בראש ובראשונה, הרבי שלי ב'חדר', ר' יוסל יופיטר ז"ל. אצלו למדנו חומש עם פירוש רש"י, עברית מספר מצוין בשם 'שפת עמנו', דקדוק, משנה ותנ"ך. כשהגענו לפרשת 'ויחי', למדנו את ברכת יעקב לבניו בניגון הנוגה והמיוחד של ר' יוסל, שהלהיב את הילדים הלומדים.

בדקדוק למדנו את שבעת הבניינים ונטיית הפעלים, בציון גזרותיהם, בשיעורי תנ"ך למדנו תרי־עשר וישעיהו, והרבי רשם לנו פירושים והסברים בצדי הדף על הספר עצמו. הרבי שלנו היה אוטודידקט ממדרגה ראשונה וכל־בו של כשרונות. הוא היה בעל־קורא מצוין, ובשמינית של גאווה התפאר, שאם יפתחו את החומש ויקראו לו שלוש מלים, הוא ימשיך לקרוא בעל־פה עם הטעמים כמה שירצו. הוא חי חיי דוחק. הדירה שלו כללה בסך הכול שני חדרים. חדר אחד שימש מקום מגורים למשפחתו הקטנה, וכדי להשלים את פרנסתו, הכניס לתוכו מיתקן אריגה, ואמו החורגת ובתה היו אורגות בו.

הרבי שלימד אותי גמרא היה ר' שמשולע (כנראה שמקור השם, שמשון). יהודי נמוך קומה היה וירא שמים גדול. הוא לימד אותי בביתי, וכיתת רגליו יום יום כדי להגיע אלי. אמא ע"ה היתה מגישה לו, באמצע השיעור תה עם לימון, והוא, מרוב צניעות, היה מוחה שמבזבזים עליו לימון, "שהרי אפשר גם בלי זה".

כשהיגרתי לקנדה (ואני אז נער בגיל בר־מצוה) הדריך אותי, במכתבים ששלח לי, איך לנהוג ומה ללמוד, כדי שאשאר יהודי טוב במדינה רחוקה.

הדמות השלישית שפגשתי מדי שבת בשבתו בסעודה השלישית אצל הרב יעטשעס ז"ל, היה ר' חיים שטנר. מלמד במקצועו, שלימד ילדי יתומים ועניים

בתלמוד תורה של העיירה. תמיד תיארתי לי כי במראהו דמה לאברהם אבינו, כפי שראיתי את תמונתו בספר "צאינה וראינה". בסעודה השלישית שהזכרתי, הוא שר בקולו הערב ובניגון מיוחד את "מזמור לדוד". הוא נהג ללמד את הנוער מנגינות חדשות. מנגינות שאני זוכר עד היום, וגם הצלחתי להעביר אותם לילדי ולנכדי.

הדמות הרביעית, אחד מבעלי התפילה המופלאים שהיכרתי, היה ר' שמואל ליברגל. יהודי שהיה מסמל לגבי, יופי, עדינות ורוך. ראשו היה נטוי במקצת, וזקנו המטופח יורד על פי מידותיו. בשעה שהיה עובר לפני התיבה הושלך הס בבית הכנסת כדי לקלוט טוב יותר את קולו הערב והמתנגן. בחוץ עמדו תושבי העיירה, שאך זה סיימו את תפילתם בבתי הכנסת השונים, והתאמצו לשמוע את ניגוניו הערבים.

סבי, משה גולדשמיד ע"ה, ואני, התפללנו תקופה מסוימת אצל האדמו"ר של העיירה. הוא היה יהודי תמים וירא שמים (בלי ייחוס אבות), שבגלל אופיו החרדי הכתירו אותו בתואר "רבי". בית הכנסת שלו גבל במטע של הכומר. במטע זה גידלו כל מיני עצי פרי, ובמיוחד אגוזי מלך, שמאוד קסמו לי ולחברי. באחד הימים, יצרנו גבר עלינו, והחלטנו להשתחל דרך חור בגדר, ולקטוף אגוזים. פתאום התחיל כלב השמירה לנבוח. נתקפנו בהלה, והתחלנו לברוח כל עוד נפשנו בנו. את האגוזים העברנו לעליית הגג שלנו, והשארנו אותם לייבוש. אחרי חודש עלינו לבדוק את השלל, ומצאנו שכל האגוזים ריקים. כנראה שגנבנו אותם מוקדם מדי. היתה זו הפעם הראשונה והאחרונה.

שמואל שניבל

פרויקולע

כשהתחילו להפשיר השלגים, ונשארו עדיין רצועות של קרח לאורך המדרכות, הפגין ילד אחד אומץ לב והופיע יחף ברחובות העיירה כבר בחודש אדר (או אולי היה זה משום שלא היו לו נעליים). זה היה פרויקולע, ילד יתום, שלא נקלט בשום מסגרת לימודית, ומדי פעם הסתבך עם החוק, בדמות שני השוטרים שהרכיבו את המשטרה בעיירתנו.

לנו היו ארבעה עצי שזיפים בחצר. מדי שנה היינו מנערים את העצים, אוספים את הפרי ומבשלים אותו בסיר נחושת גדול שעמד בחצר; מכינים פובידל לחודשי החורף. העצים הללו גבלו בסִמטה ללא מוצא, והיו מקור משיכה לילדי השכונה, שחמדו את השזיפים. לקחתי על עצמי תפקיד של כלב שמירה, וניסיתי להרחיק אותם בצעקות, וגם על־ידי זריקת אבנים.

ויהי היום, ופרויקולע התייצב לפני והציע את עצמו בתור שומר. כלומר, הוא ישב על אחד העצים ודאג שאיש לא יקטוף מן הפרי. ההצעה נראתה חשודה בעיני, אבל בסוף נעתרתי לתחנוניו והסכמתי. הוא התיישב מיד על אחד העצים, הוציא רוגטקה, והיה מוכן לקלוע בכל צר וגנב מתקרב. וכאן נכונה לי הפתעה גדולה. בטרם יכון בידו העיסוק החדש, הופיעו שני השוטרים, ציוו עליו לרדת מן העץ, והובילו אותו אחר כבוד לבית הסוהר.

כמה ימים אחר־כך עזבנו את פולין והיגרנו לקנדה. הוי, כמה הצטערתי שככה עלה לו למסכן, בו בזמן שחשבתי שעומד הוא להשתקם אצלי. חבל, אבל זכרו עוד בלבי.

יפה שרגא (לבית אלטמן)

הורי

לזכרם של הורי היקרים משה ומרים אלטמן ז"ל

שנות ילדותי עברו עלי בעיירה קוטי שבפולין. ביתנו עמד קרוב למרכז העיר, במרחק מה מהנהר צ'רמוש. הייתי הבת השנייה מתוך שמונה ילדים במשפחה. הורי עבדו קשה כדי לפרנס את משפחתנו ברוכת הילדים. אבא משה עסק בסחר עורות ואמא מרים דאגה לכל צרכינו בבית. למרות קשיי הפרנסה השקיעו הורי מאמצים רבים בחינוכנו. ולא קל היה הדבר. במשך תקופה ארוכה היינו חמישה ילדים שלמדו בבית הספר באותה עת. הורי דאגו גם לחינוכנו המוסיקלי וכך למדנו, אחותי רוזה ז"ל ואני, נגינה בכינור. בהיותי בת 15 שלחוני הורי ללמוד הוראה בעיר לבוב, דבר שהיה יוצא דופן בעיירה קטנה כמו קוטי.

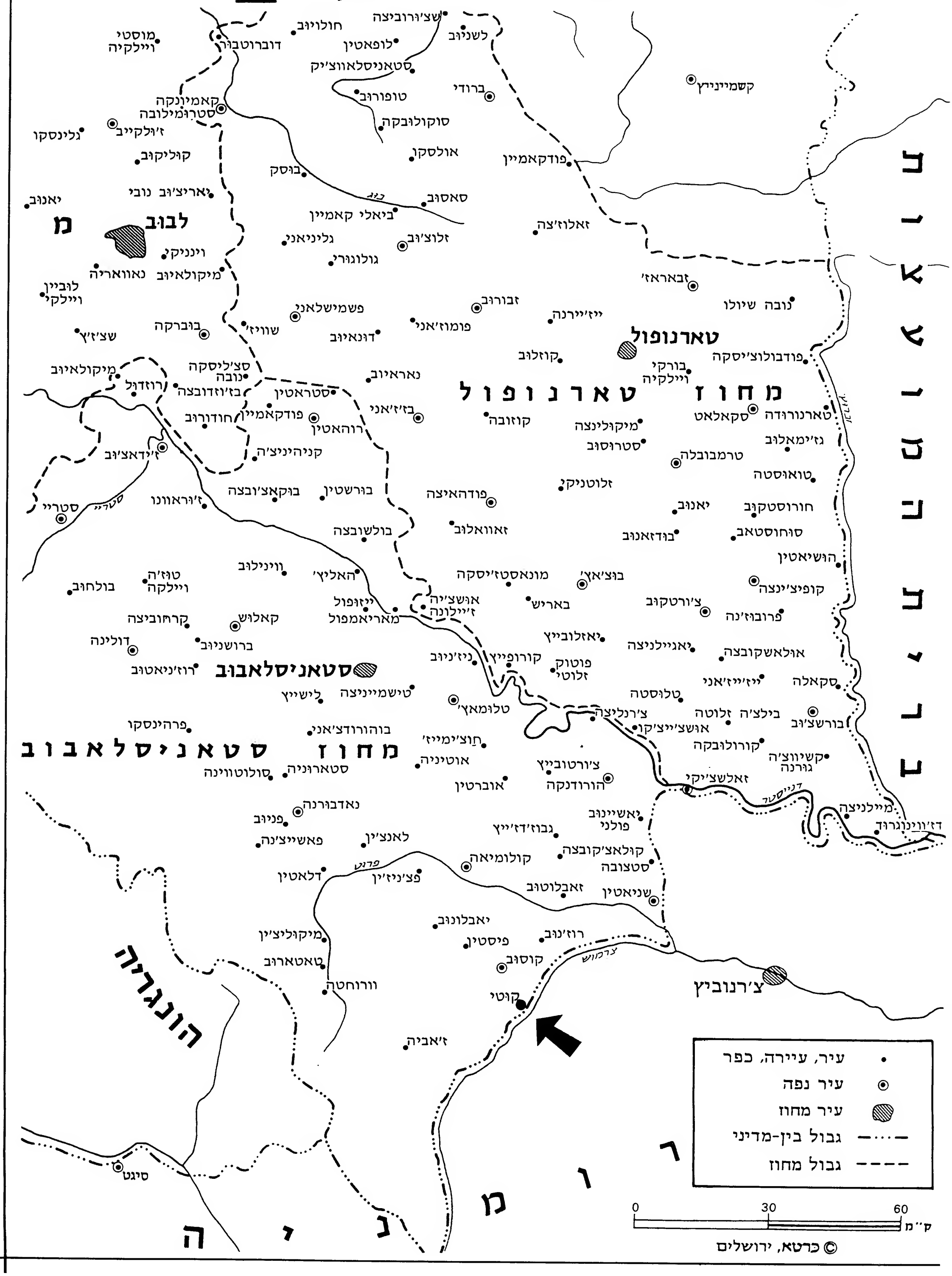
חברינו היו תמיד רצויים ומקובלים בביתנו, שהמה מקולות שמחה בכל עת. בימי מועד הגיעו אלינו קרובי משפחה, שגרו מחוץ לעיירה, כדי לבלות אתנו את החג וכך רבתה השמחה במעוננו.

אמי, בנדיבות לבה, תמכה בסתר במשפחות נצרכות. שנים רבות לאחר עלותי ארצה (1933) פגשתי באנשי קוטי, שהגיעו ארצה אחרי, והם סיפרו לי על התמיכה והעזרה שזכו לקבל מידי הורי.

לצערי ולדאבון לבי איבדתי בשואה את רוב משפחתי, את אבי משה אלטמן ואת אמי מרים לבית גראו, את אחותי שושנה (רוזה) ובעלה דוד גראו ובנם עזרא, את שלושת אחי הצעירים: אפרים, חיים ושמעון, ועוד קרובים ממשפחות אלטמן, גראו ואויפזהר. יהא זכרם ברוך.

ישראל תשנ"ב – 1992

גאליציה המזרחית 1.IX.1939

ילדי הכיתה השביעית (כיתה ז) של בית הספר הפולני הכללי לבנים בקוטי בשנת 1934.

קבוצת הכדורגל "נורדיה" של בית"ר" קוטי (1938).

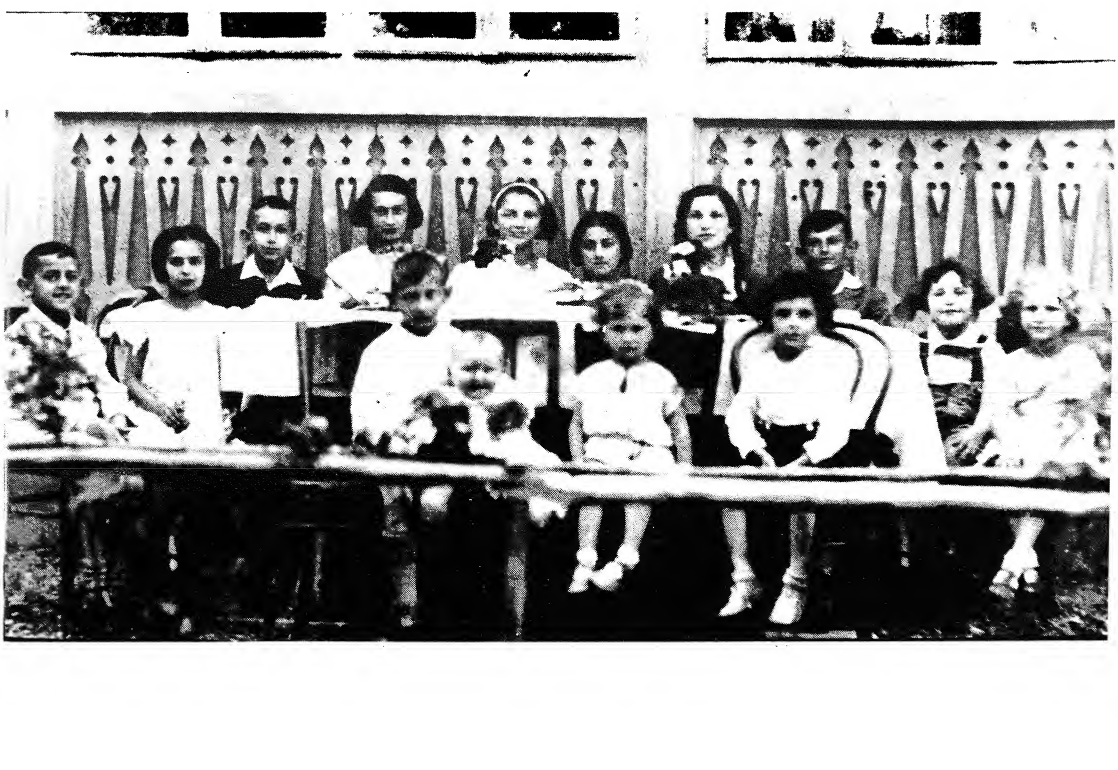
קן 'הרצליה' של תנועת "השומר הצעיר" בקוטי (1928).

קן "בית"ר" בקוטי (1932).

ילדי משפחות מנדל, קלינגר, שטיינקול, ברון ורמר במסיבת פורים (תמונה עליונה) ובחגיגות יום הולדת (תמונה תחתונה). התמונות צולמו בשנות ה־30 המוקדמות.

קן "השומר הצעיר" בקוטי.

ילדי הכיתה השביעית (כיתה ז) של בית הספר הפולני הכללי לבנים בקוטי (1936).

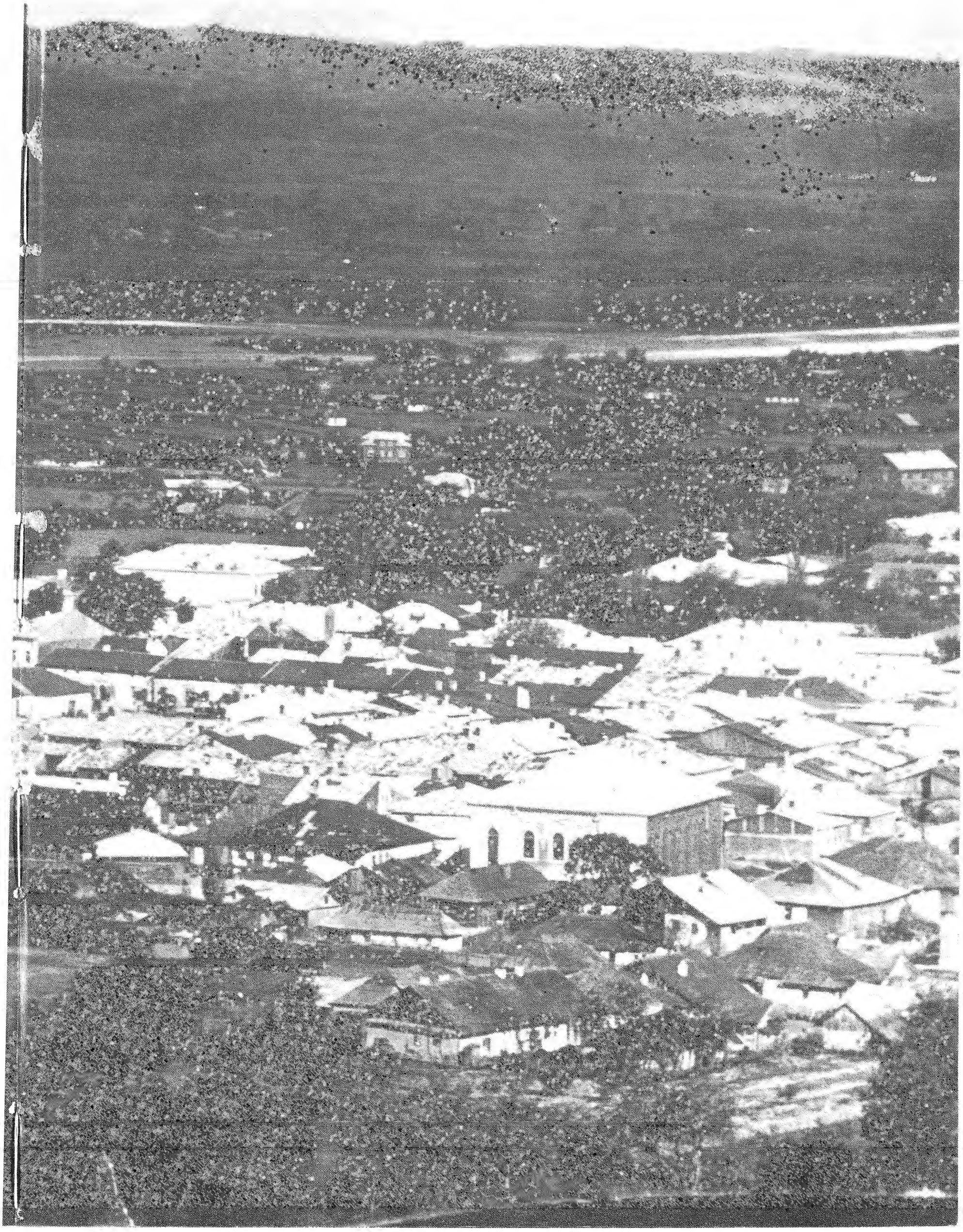
כיתה בבית הספר העברי בקוטי, עם המורה יששכר שפיגל (1922).

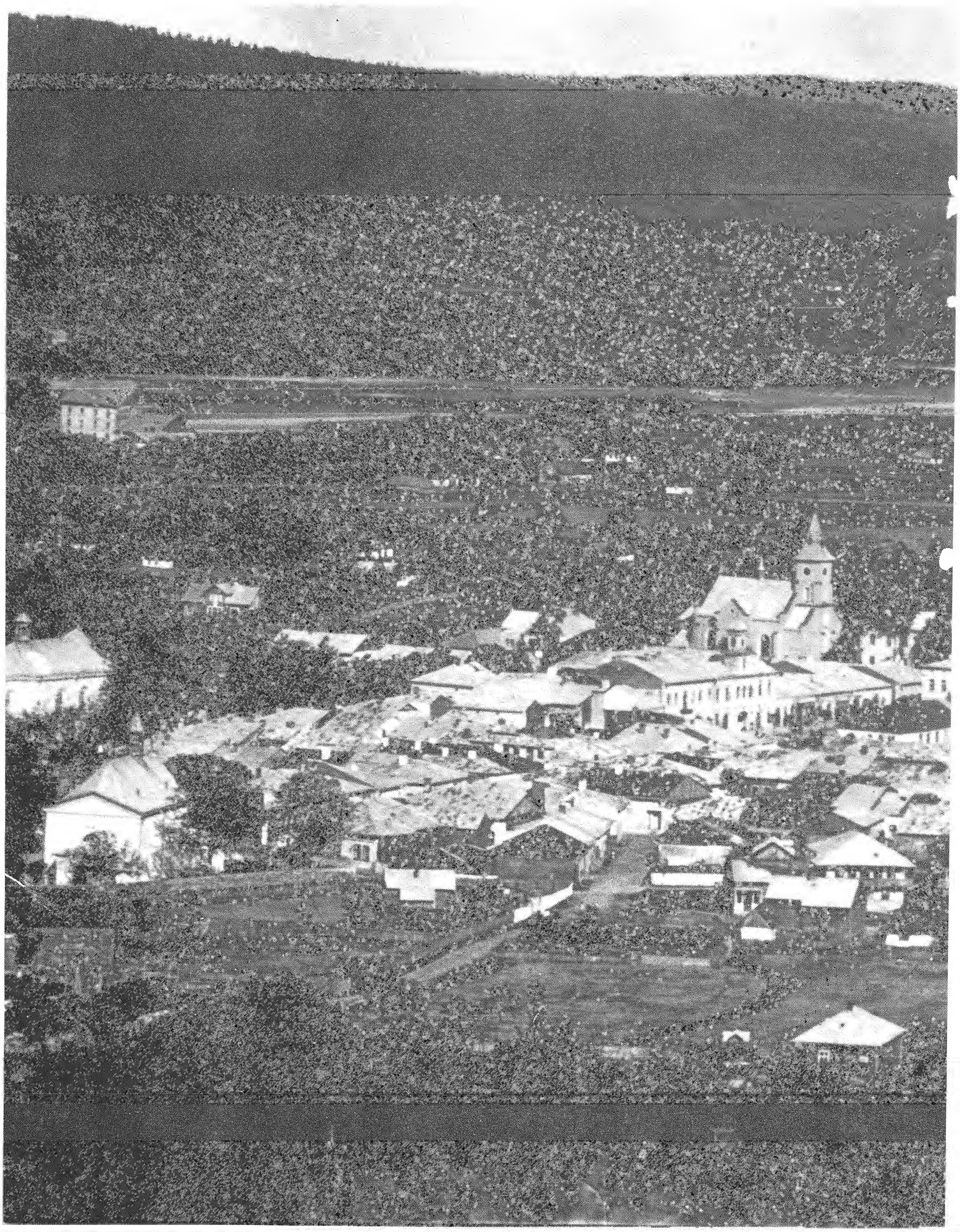
ילדי הכיתה השישית (כיתה ו) של בית הספר הפולני הכללי לבנים בטיול להר האובידיוש (1932).

בית הספר העברי בקוטי (1926).

מראה כללי של העיר מהר האובידיוש (1932)

סניף ״החלוץ״ של ״השומר הצעיר״ בקוטי (1928).

חברים מקן "השומר הצעיר" בקוטי (1928).

חברים מקן "השומר הצעיר" בקוטי (1931).

גדוד בוגרים של "השומר הצעיר" בקוטי (1926).

משפחת הזנפרץ (1932).

עו״ד ד״ר מנשה מנדל, יושב הראש הראשון של ועד הקהילה (יודנראט), ואשתו ויקטוריה (טורצ׳יה). התמונה צולמה בשנות ה־30.

פרימצ'ה וארתור (ארטק) לוקר (1939).

משפחת ארון (אהרוני) בשנת 1934.

שואה

שבתאי אבני (מקודם שטיינברכר)

עדות חיה

אבי, מאיר שטיינברכר, עסק במסחר טבק, שהיה מספק לגרמנים וגם היה חלפן כספים. באקציה, בחול המועד פסח 1942, הסתתרנו בביתנו שברחוב החייטים (Krawiecka), בבונקר שחפרנו אבא ואני. שמענו מעלינו צווחות, יריות ובכי מר. מתוך הבונקר ראינו, דרך חור שעשינו, את המתרחש בחוץ. הרוצחים הבעירו אש ברחובות הסמוכים וכתוצאה מכך, אחרי מספר שעות, נכנס העשן לבונקר, והתחלנו להיחנק. נאלצנו לצאת. אני יצאתי ראשון, אחרי – אבי, שנכווה קשות בידיו, ואמי, איטה, שנכוותה בראשה. שפכתי מספר דליי מים על המעבר, וכך יכולנו לצאת. דרך השדות הסמוכים הצלחנו להתחמק מערבה, לכפר סלובודקה, ולכפר קובקי. בקובקי הסתתרנו אצל איכר אחד, בתוך ערמת קש. משם נשלחתי על־ידי אבי להביא אוכל מהבונקר בקוטי, ולברר מה המצב. מספר ימים מאוחר יותר חזרנו לקוטי.

אחרי זמן קצר, דרש ראש היודנראט כופר נפש, כדי שנוכל להשיג אישור עבודה. שילמנו חמש מאות דולר. מספר ימים אחר־כך נשלחה כל המשפחה לגטו קולומיה. אבי עבד בעבודות כפייה, וספג מכות רצח מאוקראינים ומפולנים. בגטו קולומיה גרנו בבית כנסת. אני עבדתי כחרט אצל קצין אס.אס. הגטו בקולומיה היה מחולק לשלושה חלקים. מדי יום, הגרמנים בדקו חלק־חלק, לפי הסדר, היו אוספים את המתים, ועושים מיפקד של הנותרים. בגטו היה מחסור באוכל והתנאים ההגייניים היו נוראים. יום יום נפלו מתים לרוב. יום אחד הבנתי שהסוף של כולנו קרוב. החלטנו, אחותי הגדולה אטל ואני, לברוח לקוטי. בקוטי הסתתרנו על הגג של משפחת שכטר, ומשם נאלצתי לחפש אוכל. במשך הזמן, השגתי עבודה אצל גרמני אחד. אבי הי״ד הצליח לברוח מהגטו בקולומיה, עם כל המשפחה של אחותו וגם עם אחי

הקטן. בדרך, בקוסוב, הוא נפטר.

אני הצלחתי להביא את יתר בני המשפחה, שני אחי ואחותי לקוטי. אחרי זמן קצר, הצלחתי להשיג מבריח בתשלום הגון, והועברנו לרומניה. בדרך נתפסנו על־ידי רומנים שרצו להחזירנו לקוטי. הודות לתשלום כסף רב, השאירו אותו בויז'ניץ. אחרי שבועיים העבירו אותנו לטרנסניסטריה. שם חלתה אמי בטיפוס ונפטרה בייסורים גדולים. אחותי הגדולה, אחי הקטן ואחותי הקטנה עבדו בעיירה מוסטובוי. אחרי זמן קצר העבירו אותם הרומנים למקום כלשהו בין הרים וירו בהם. מהקבוצה ההיא נשארו רק נגר וילד. אני נשלחתי עם קבוצה גדולה אל הנהר בוג להכין גשר לצבא הגרמני. עם הנסיגה הגרמנית מהחזית האוקראינית, הצלחנו להגיע לנמל קונסטנצה ברומניה. ביולי 1944, עלינו על שלוש אניות: בולבול, מפקורה ומורנו. שתיים מהן הטביעו הגרמנים. למזלי הייתי באנייה השלישית. האנייה הגיעה לטורקיה ומשם הגענו ברכבת לישראל.

יעקב אלטמן

עדות

בערב שביעי של פסח נודע לנו שלמחרת תתקיים האקציה. מאחר וידענו על גורלן של קוסוב והעיירות האחרות שבסביבה, התכוננו לגרוע מכל. האנשים הכינו מקומות מחבוא, כדי לנסות ולהציל את בני משפחותיהם. למחרת בשעה שמונה בבוקר עברו הרוצחים במכוניות שחורות, שעליהן מוטבע סמל גולגולת המוות. הרוצחים התנפלו על העיירה כשהם נעזרים באוקראינים המקומיים, באנשי משטרה אוקראינית, במשמר הגבול הגרמני ובמשטרת הוורמאכט (הצבא הגרמני). הם התחילו לחפש יהודים, ומשלא מצאו, פנו ליושב ראש היודנראט. האיש ענה שאינו יודע היכן היהודים. ואז הציתו את העיירה. האנשים ברחו מן הבתים הבוערים, חיפשו דרך להינצל, אבל מספר הרוצחים היה גדול. הם הדפו את הקרבנות חזרה לבתים הבוערים, זרקו אותם לאש עד שנשרפו חיים. כך נרצחו כאלף נפשות.

ביום ההוא אבדו גם אחי, שמעון אלטמן, דודי ובת דודתי, פרימצ'ה אלטמן. יוסל גרוי ובתו חנה נרצחו ברחוב. אני עבדתי בבית הקברות במשך יומיים וראיתי בעיני את מה שעשו הרוצחים. התמונה הזו תישאר לנגד עיני עד יומי האחרון. אני, במו ידי, הבאתי לקבר ישראל הרבה אחים ואחיות. אני זוכר את רפאל השוחט, את לייבוש השוחט, שלמה מושקוביץ, נתן מושקוביץ ועוד רבים אחרים.

הרוצחים נתנו פקודה שהנשארים יעברו לגטו קולומיה. היודנראט ניהל משא ומתן, השתדל שיתירו לפחות לחלק מהניצולים להישאר בעיר. לחלק מן האנשים התירו להישאר. מקצתם קנו רשיון עבודה (ארבייטס שיין) בכסף. האנשים היו אובדי עצות. גברים גילחו זקנים, כדי שיראו צעירים יותר.

מבני משפחתי נלקחו לקולומיה חנה אויפזהר וילדיה, בלה, משה, חיים

ושמעון. לא ידוע לי איך נהרגו. שמעון אויפזהר ניסה להימלט לרומניה, אבל בדרך, על־יד העיירה רוזנוב, הרגו אותו האוקראינים. לגטו קולומיה עברו גם וולף גרוי, אשתו רבקה גולדה וילדיהם, ויטה ושמעון. בקולומיה מתו רבים ברעב.

המצב היה קשה גם בקוטי. רבים מתו ברעב. ראיתי אנשים נפוחים מחוסר מזון. האנשים הסתובבו בחוסר שקט, מבלי לדעת מה ילד יום. חלק מהשרידים איבדו את הרצון לחיות, חיכו ליום המחרת, אולי קיוו שיקרה נס. אחרים חיפשו דרך להינצל, ניסו לחצות את הגבול לרומניה, לברוח ליערות, או לחפור בונקרים.

אחי אברהם, אייזיק הוזן, אשתו ובתו, ודוד שמרץ היו בין הראשונים שחצו את הגבול לצ׳רנוביץ. בעקבותיהם הלכו גם אחרים ובהם: אמי, מרים אלטמן, אחי, אפרים ושמעון ובן אחותי, זלמן גרוי. זמי נתפס, אבל שוחרר מאוחר יותר בגלל גילו הצעיר. היום הוא חי בישראל. בשלב מסוים עזרתי גם לאבי, משה אלטמן, לאחותי, חנה, ולאחי, חיים, להגיע לצ׳רנוביץ. בקוטי נשארתי ביחד עם אחותי, רוזה, בעלה דוד ובנם עזרא. הקשר שלנו עם בני המשפחה ברומניה נותק.

לא כל מי שניסה לברוח לרומניה הצליח. קלרה אטינגר נתפסה בתחנת הרכבת בצ׳רנוביץ, בגלל הלשנה של כרטיסן הרכבת. היא נכלאה בבית־המעצר יחד עם עוד אנשים שאיתרע מזלם ונתפסו. בעשרים באוקטובר נשלחו כולם לסניאטין, וכעבור מספר ימים, בעשרים ושישה באוקטובר, הוצאו להורג בירייה.

בשבעה בספטמבר 1942 הכריזו הגרמנים על ספירה ורישום של כל היהודים. כבר ביום הקודם הבנו שהם לא התכוונו לספירה. בלילה שבין השישה לשבעה בספטמבר ניסו רבים לעבור את הגבול, אבל כולם נתפסו. היו אנשים שניסו להסתתר. הם לא היו רבים. אבל הרעב הכריע גם אותם, והם הסגירו את עצמם למשטרה, ביניהם היה גם בן דודי, אפרים אויפזהר. הוא הועבר יחד עם כולם לגטו קולומיה, ושם נספה. באותו יום, שבעה בספטמבר, לקחו גם את אחותי רוזה, בעלה ובנה לקולומיה.

אני וקוטאים נוספים – בני משפחת ליטמן אורנשטיין, אהרון גולדשמיד, אסרת אשתו, גברת כהנא, הרשל פלדהמר והילדים של טטקה צביבך, הבת אטל והבן מיציה – הסתתרנו. מהם נשארה בחיים רק אטל צביבך, הנמצאת בארץ. היה נורא. העיר היתה ריקה מיהודים. הבתים פרוצים, הרכוש שדוד, הסתובבתי בין הבתים הריקים, וחיפשתי מקום להסתתר. כל רעש הקפיץ אותי.

מהשבעה בספטמבר ועד תשעה עשר באוקטובר הסתתרתי בסטרי־קוטי (קוטי הישנה), בבית השימוש של אהרון גולדשמיד. בלילות חיפשתי ירקות

בגינות, ומזה החייתי את נפשי.

בתשעה עשר באוקטובר, בלילה, עברתי את הגבול לרומניה. למחרת הגעתי לצ׳רנוביץ ופגשתי את אבי, חנה אחותי ואחי חיים. מאוחר יותר הוסגרו אבי ואחי לשלטונות. הם הועברו לסניאטין ושם נרצחו. מכל משפחתי נשאר רק אחי אברהם, ואחיותַי חנה ושיינדל (יפה).

נחמה בראונשטיין (לבית מלצר)

סאלי רפופורט (אויה)

כשנולדה סאלי רפופורט, בשנת 1932 בקוטי, היתה הילדה המפונקת של המשפחה. היו לה שלושה אחים בוגרים, שפינקו אותה ודאגו לה מאוד. מכיוון שלא ידעה לבטא את שמה בילדותה, קראה לעצמה "אויה", כינוי שנשאר עד לבגרותה.

בהיותה בת תשע בערך, לפני האקציה האחרונה בקוטי, ליוותה אותה אמה, דינה רפופורט, לתחנת הרכבת, שתובילם לצ'רנוביץ, שברומניה. מבריח גבולות, שגבה כסף תמורת עזרתו, העביר אותה את הגבול.

אויה הגיעה לדודתה, אחות אביה. זו פחדה להחזיקה אצלה, נתנה לה מעט מזון, ושלחה אותה לדרכה. אויה הלכה ובכתה. פגש בה גוי רומני, שידע לדבר גרמנית, והוציא מפיה שאין לה לאן לפנות ושהיא יהודייה. למרות זאת, הביא אותה אל ביתו. איפשר לה להתרחץ, ונתן לה לאכול. הוא אף קיים את בקשתה לאכול אוכל כשר. היא סעדה את לבה בארוחה צמחונית וחלבית. למחרת הביא אותה למשפחה יהודית, שהחזיקה בה עד תום המלחמה, וזאת משום שאת בתם שלחו ללונדון, כדי שתינצל מן הגרמנים.

לאחר המלחמה, הגעתי לצ'רנוביץ. שם פגשתי את סאלי, וכן את ציפה ואייזיק הוזן, ששהו גם הם בצ'רנוביץ, ולא נפגשו עם סאלי בכל תקופת המלחמה. ב־1946 כשהחליטה ציפה לנסוע לארה"ב, לקחה אתה את אויה וגידלה אותה כבת. בארה"ב למדה אויה באוניברסיטה. היום היא עובדת כמורה. יש לה משפחה, בעל, שלושה בנים ובת. היא מנהלת אורח חיים מסורתי וחיה באושר.

נחמה בראונשטיין (לבית מלצר)

עדות

לפני פרוץ מלחמת העולם השנייה, הייתי כלואה בבית הסוהר של פורדיו, על גבול גרמניה, לאחר שהואשמתי בפעילות במפלגה הקומוניסטית בפולניה, שהיתה, כידוע, מחוץ לחוק. עם פרוץ המלחמה נמלטה מנהלת בית הסוהר ועמה כל הסוהרות. גם אנחנו, האסירות, פרצנו את בית הסוהר, וברחנו מחשש לבואם של הגרמנים.

היו אלה ימי קיץ. יצאנו כחמש מאות איש, ברגל, לחורשה. בדרך זו התקבצו בחורשה כאלף אסירים פוליטיים, אשר בחרו לעצמם ועד פעולה. ועד זה הציע את עזרתו לראש העירייה, במלחמה נגד גרמניה, לצדה של פולין. ראש עיריית ורשה סירב לחלק נשק לציבור האסירים המשוחררים, אך הסכים לשלב אותנו במערך ההגנה האנטי אווירית של העיר.

כאשר הגיעו הרוסים לפרבר הוורשאי פרגה, אנו, הקומוניסטים, עברנו לצד הרוסי, ומשם נסענו לכיוון לבוב. יחד עם חברה צעירה מבית הסוהר, קלרצ'ה שמה, הגעתי לבית אחותי, שפרינצה, אשר גרה אותה עת בלבוב. אצלה נחנו כיומיים. רגלינו היו נפוחות מהליכה והיינו עייפות ותשושות.

חזרתי לקוטי, העיירה בה נולדתי וגדלתי. לאחר ששבתי לאיתני התחלתי לעבוד בבית התרבות של העיירה. נציג של האנ.ק.וו.ד. שהיה אצלנו הציע לי שליחות מעבר לקווי האויב הגרמני, בתוך פולין. נשלחתי להורי בצ'רנוביץ, להפעלת מכשיר רדיו. לאחר מכן העבירו אותי לכפר ליד קמיניץ־פודולסק. נתנו לי מכשיר רדיו ואקדח, למקרה שאפול לידי הגרמנים.

התגוררתי אצל משפחה פולנית, שתמכה בקומוניסטים, בכפר שנמצא על פרשת דרכים בין ביאליסטוק, חרקוב וקייב. תפקידי היה לדווח על תנועת הצבא הגרמני הן למודיעין הרוסי והן לפרטיזנים שבסביבה.

במקום זה שהיתי כחודשיים. במשך היום הייתי מסתתרת בין העצים בשדה, מתבוננת בתנועות הצבא, ושומרת הכול בזכרוני. בחצות הלילה, בתיאום מראש, הייתי מוציאה את מכשיר הרדיו, שהוחבא בתוך ארגז פח ברפת, ומשדרת במשך כחצי שעה.

היה מוסכם בינינו, שבמקרה ואאבד את הקשר עם כוחות הפרטיזנים, עלי לכתוב הודעה בפתק ולהטמינו בתוך קש, ליד עץ מסוים בכפר. זאת גם היתה "תיבת הדואר", ממנה הייתי אמורה לקבל הודעות מהפרטיזנים.

באותה עת עבדתי בבית חולים שדה של הצבא הגרמני כמתורגמנית מרוסית ואוקראינית לגרמנית. שם התיידדתי עם קצין רפואת שיניים גרמני, שהיה סוציאל דמוקרט בנטיותיו.

כאשר נפסק הקשר עם יחידת הפרטיזנים, נמסרה לי הודעה ב"תיבת הדואר", שבתוך הקש, שעלי לחזור לרוסיה. גם הקצין הגרמני יעץ לי לברוח, מכיוון שהתעורר חשד בלב הגרמנים שאני יהודייה. הקצין צייד אותי במעט מזון, ויצאתי לדרך.

באותם ימים חזיתי במראה הנורא של הוצאת יהודים להורג. היו אלה יהודים שהובאו מאיזור הקרפטים ההונגרים.

הפרטיזנים שלחו לי, באמצעות איכר מהסביבה, אישור מזויף של המפקדה הגרמנית, המתיר לי לעבור לחרקוב. באישור נאמר שאני מחפשת את בעלי, שברח מהשבי הרוסי. על התעודה היה רשום שמו של האיכר המוזכר לעיל, כאילו הוא אבי, ואני בתו.

במהלך בריחתנו לגבול רוסיה, הצטרפו אלינו עוד חמישה אנשים. את שמותיהם הוספנו על התעודה, בזה אחר זה, כ"קרובי משפחה". בתחילה פגשנו רופאה ואחות מבית חולים שדה, שברחו מפני הגרמנים. לאחר מכן צירפנו אל התעודה, חייל רוסי יהודי, שנמלט משבי הגרמנים. היה זה בנו של ליטווינוב, שהיה שר החוץ הרוסי באותה עת. הצטרפו אלינו אנשים נוספים, שאת כולם רשמנו בשמות בדויים. שמי, למשל, היה ונדה צ׳יקובסקה.

בדרכנו פגשו בנו חיילים גרמנים. נעלי הצנחנים שנעלתי מצאו חן בעיניהם. הם לקחו אותן ממני, ונתנו לי בתמורה נעלים מרופטות, אך לא נגעו בנו לרעה.

באחת הפעמים נעצרנו על־ידי יחידה גרמנית של חיילים יוגוסלבים. הם בדקו את חפצינו. מנות הקרב שהיו לנו, נגמרו, למזלנו, אך הם מצאו בכלינו כסף רוסי, שעליו היו כתובות מלים בלתי ברורות. כמובן שהאשימו אותנו שאנו יהודים. חייל פולני שהיה עמם, אמר שיוכל לבחון אם אנחנו יהודים או פולנים. הוא ביקש ממני, מכיוון שהייתי בראש הרשימה, לומר את תפילת הבוקר הנוצרית, בשפה הפולנית. למזלי, ידעתי את התפילה, שאותה למדתי עוד בהיותי בקוטי בין הגויים הפולנים. כך ניצלו חיי וחיי אלה שהצטרפו אלי.

נהגנו ללכת בלילות. לילה אחד, סמוך לחרקוב, שמענו קולות דוברים רוסית

בטלפון שדה. התרגשנו, האחות שהיתה עמנו רצה לעבר הקולות, אך אנו עצרנו בעדה. אחד מחברינו זחל לעבר הקולות, לבחון אם אמנם היו אלה רוסים. ואכן היו אלה רוסים. יצאנו לקראתם, וביקשנו מהם שיעבירו אותנו לידי המשטרה החשאית הרוסית, ושם נפרדנו.

אני נשלחתי למוסקבה, ובנו של ליטוינוב מסר בידי מכתב להוריו. עם בואי למוסקבה חככתי בדעתי לאן ללכת. החלטתי לגשת תחילה לבית הורי ליטוינוב, כדי להודיע להם שבנם חי, ולמסור להם את המכתב. כאשר הגעתי למדרגות הבית, נעצרה מונית ממנה יצאה צעירה ובזרועותיה תינוק שזה עתה נולד. בדיעבד נודע לי שהיתה זו אשתו של החייל ליטוינוב. אביו של הבחור יצא באותה עת מן הבית, ושאל מה רצוני. כאשר הראיתי לו את המכתב מבנו, חיבק אותי בחזקה, הכניס אותי לביתם, וביקש ממני לספר הכול אודות בנו. הוא אמר שהיה בטוח שבנו נהרג, ורצה לקרוא את התינוק על שם ה"הרוג". בבית משפחת ליטוינוב, שקיבלה אותי יפה מאוד, נחתי כארבעה ימים. לאחר מכן, התגוררתי (במשך כשבועיים) במלון "גורקי", מן המפוארים שבמלונות מוסקבה. בפקודת המשטרה החשאית, כתבתי את הקורות אותי מאז נעצרתי בפולין.

שוב לא חזרתי לפולין. השתלמתי בהפעלת טרקטור ובהמשך הועברתי לנימפולשם, שבקזחסטן*. לקראת סוף המלחמה עברתי לעיר גורקי. במשך כל התקופה הזו, עבדתי כטרקטוריסטית, ואף ידעתי לתקן כל חלק בטרקטור.

בגורקי הגיעה אלי הידיעה כי קוטי שוחררה על־ידי הרוסים. כתבתי מכתב לראש העירייה של קוטי, ונודע לי שמכל בני משפחתי לא נשאר איש. היחידים שנותרו לפליטה היו סאלי רפופורט וצ'יפה ובעלה אייזיק הוזן. הם גרו בצ'רנוביץ.

הגעתי לצ'רנוביץ וגרתי אתם יחד באותה דירה. המלחמה, אמנם, נגמרה, אך ליהודים עדיין נשקפה סכנה מן האוקראינים. חזרתי לקוטי עם אייזיק הוזן ועוד כמה קרובים. העיר היתה חרבה ובתיה הרוסים. ידעתי שכשהתחילה הפלישה הגרמנית, שלחו חברי הקומוניסטים עגלה עם סוסים, כדי לחלץ את אמי, אך היא סירבה לעזוב את העיירה.

ביתנו היה הרוס, ועל הרצפה התגלגלו תמונות בני המשפחה הקרועות. אספתי את התמונות והן שמורות עמי עד היום הזה.

* הערת המערכת: אריה הזנפרץ מספר שנודע לו מפי נחמה בראונשטיין, שעם בואה למוסקבה נפגשה עם בריה, ראש השירותים החשאיים, ויד ימינו של סטלין, וסיפרה לו על השמדת היהודים בפולין. בריה הזהיר אותה לבל תפיץ את הידיעות. הוא נתן לה להבין שהוא חס על חייה רק בגלל פועלה כקומוניסטית נאמנה, ושלח אותה לגלות בקזחסטן.

ראינו שכמה מהגויים בעיירה לובשים את בגדי היהודים שנספו, והודענו על כך לפקידי העירייה. בעקבות כך, רוכזו התושבים במרכז העיירה, ליד הכנסייה, ונשלחו לסיביר.

לאחר כל זאת, ומכיוון שראיתי שבעיירה אין כל טעם להישאר, החלטתי לעלות לארץ ישראל. כאן פגשתי את אחי וכמה מחברי הטובים.

לנדוור ברוניסלב

עדות

בשנת 1941, כאשר הגיעו הרוסים, הייתי כבן 25, ועבדתי בעיר קוטי בצביעת שלטים מבד. המלחמה החלה בחודש יוני 1941. נלקחתי לשרת בגדוד 339 – גדוד מרגמות. העבירו אותנו לגבול עם הונגריה. שם פתחנו במתקפה, שמונה ימים לאחר שהגרמנים פלשו לשטח שהוחזק בידי ברית המועצות. התקדמנו לגבול רוסיה, עברנו דרך הנהר דנייסטר, פוצצנו את זלשיקי, ליד הנהר פרוט, שהפריד בין רומניה לפולין. נפצעתי מהדף ההתפוצצות, נלקחתי בשבי על־ידי ההונגרים, כשאני מחוסר הכרה, והועברתי לבית החולים בקולומיה. לאחר שבוע בשבי התעוררתי, והועברתי לידי הגרמנים. באחד הלילות ברחתי מבית החולים לכיוון העיר קוטי, שהיתה במרחק ארבעים ק"מ משם. עבדתי כצבע והכנתי שלטים. עבדתי אצל הגרמנים ליד הגבול המפריד בין פולין לרומניה. בחודש אפריל ערכו הגרמנים אקציה בעיר והרגו כשבעים אחוז מהתושבים היהודים (כאלף איש). ניצלתי בזכות עבודתי. במקום העבודה היה בחור אוסטרי, בחור טוב שהתיידד אתי. הוא יעץ לי לברוח לכיוון רומניה, ואף העביר אותי את הנהר צ'רמוש. הוא גם נתן לי כרטיס נסיעה ברכבת לצ'רנוביץ, אך לרוע המזל נתפסתי על־ידי הז'נדרמריה הרומנית, שהעבירה אותי לעיר טרספול, שבה רוכזו יהודים רבים שברחו כמוני, הוציאו מבינינו את האנשים החזקים שיכלו לעבוד ואת השאר הרגו. נשארנו כעשרים וחמישה איש. כעבור שבועיים העבירו אותנו למחנה גרמני, שם היה גם בית ספר של האס.אס. נשלחנו לעבודה חקלאית בקולחוזים שבאוקראינה באיזור שנקרא סוחובלקה.

בשנת 1943 הגיעו הרומנים. הם העבירו אותנו למקום שנקרא ניקולאייב, על־יד הנהר בוג הדרומי, לשם נלקחנו כדי להקים גשר שהיה נחוץ לגרמנים. הטילו עלינו עבודות קשות נוספות. היחס אלינו היה מחפיר. הם הכו אותנו,

ולא הרפו למרות העבודה הקשה. הכרתי שם שבוי רוסי שהשגיח עלינו (התנאים של השבויים הרוסים היו טובים יותר). הוא סיפר ששמע שהגרמנים מתחילים לסגת, והם הרגו את כל מי שנשאר. הוא הציע שנברח ונצטרף לפרטיזנים. ואכן, באחד הלילות ברחתי משם עם עוד יהודי מרוסיה. הגענו למקום מפגש שנמסר לנו כעבור מספר ימים. המקום נמצא שלושים ק"מ מניקולאייב ונקרא טרנסניסטר. הפרטיזנים חקרו אותנו, וכשראו שאנו דוברי אמת, השביעו אותנו וצירפו אותנו אליהם. באחת מהפעולות נגד הגרמנים נפצעתי מרסיסים. הפרטיזנים השאירו אותי בעיר ריזופול, אצל אשה רוסייה ששיתפה אתנו פעולה, עד שיחזרו. כעבור תקופה קצרה הגיעו הרוסים. אני נשארתי במקום, והתחלתי לעבוד בבית קולנוע מקומי ובעבודות נוספות. יום אחד ביקש ממני בעל בית הקולנוע להצטרף אליו לעיר ויניצה להביא סרט חדש. בדרך לשם נתקלנו בחייל לבוש במדי הצבא הפולני. לשאלתי, סיפר שהצבא הפולני שוקם, ומגייסים חיילים חדשים. ניגשתי למקום שציין, ונרשמתי כפולני לא יהודי. עברתי קורס קצונה, ולאחר מכן הועברתי לגדוד 8־רגלים, ונשלחתי לחזית. הגענו לורשה שהיתה עדיין מחולקת וחציה כבושה בידי הגרמנים. היה חורף קשה והכול היה קפוא. בשבעה עשר בינואר 1945 כבשנו את העיר. המשכנו עד ברלין וכבשנו אותה בעשרים במרס.

בתשעה במאי 1945 הסתיימה המלחמה. שירתתי בצבא עד שנת 1953. השתחררתי בדרגת סרן. גרתי בשלזיה, שם עבדתי במפעל כאחראי לכוח אדם. בשנת 1957 עליתי עם משפחתי לישראל.

היום אני חבר בארגון חיילים ופרטיזנים נכי המלחמה בנאצים.

יעקב גוטל

אחרון של פסח תש״ב

זה למעלה מחצי שנה, התבצעו הרציחות המאורגנות של היהודים באזורנו. ה'אקציות' המנוהלות על־ידי מפקדת הגסטפו מעיר המחוז קולומיה, בעזרתם הפעילה והנלהבת של השוטרים האוקראינים והאוכלוסייה האוקראינית, כבר גבו את מחיר הדמים של הקהילות היהודיות בקוסוב, קולומיה, סניאטין, נדבורנו, זבלוטוב, ז'אביה ועיירות אחרות בסביבתנו.

השיטה חוזרת על עצמה בכל מקום בדייקנות. בבוקר מגיעות לעיירה מספר משאיות ובהן שוטרים אוקראינים בפיקוד אנשי גסטפו, הם סוגרים את כל היציאות והכניסות, מוציאים את היהודים מבתיהם, הורגים את המנסים לברוח, ואת האחרים מובילים אל פאתי העיר ושם יורים בהם, אחרי שמפשיטים אותם מבגדיהם, ומשליכים אותם לקברי אחים, שנחפרו בעוד מועד. האוכלוסייה האוקראינית, תושבי הכפרים השכנים, מסייעת למצוא את היהודים, ובאותה הזדמנות, בוזזת את הרכוש המועט שעוד נותר בידי היהודים. לפנות ערב מסתיימת האקציה, בדרך כלל בשעה חמש, כשהרוצחים חוזרים לעיר המחוז.

ברור היה לנו, ליהודי קוטי, שגם תורנו עומד להגיע. בינתיים הכינו האנשים מקומות מחבוא, מי במרתף ומי בעליית הגג, מתחת לרצפה או בתוך תנורי אפייה גדולים. אחרים עברו זמנית לעיירות שבהן כבר התבצעו האקציות, בהנחה ששם זה לא יחזור על עצמו. היו גם ששילמו כסף לידידים אוקראינים, בתקוה שיוכלו להסתתר בבתיהם בבוא הזמן. יאוש ופחד שׂררו בכול.

בשמונה באפריל 1942, נקרא יושב ראש היודנראט, זיגמונד טילינגר, למפקדת הגסטפו בקולומיה ונדרש להסגיר תוך יומיים אלף יהודים. הוא טען שאין באפשרותו לעשות זאת. הם הודיעו לו שהם עצמם יעשו את האיסוף.

טילינגר ביקר בביתנו באותו ערב, וסיפר לנו על כך. היה ברור שהאקציה בעירנו קרובה מאוד.

למחרת בתשעה באפריל, אחרון של פסח, התפצלה משפחתנו, איש איש לעיסוקיו. אבי עבד כמנהל חשבונות במפעל החשמל העירוני שהיה שייך למשפחה גרמנית מקומית, משפחת יקל, ושעד המלחמה היה אבי שותף בו. אחותי עבדה כרוקחת בבית המרקחת היחיד בעיר, ואילו אני עבדתי עם עוד עשרים בחורים יהודים בהקמת סכר על פלג של הצ'רמוש, הנקרא 'מלינובקה'. רק אמי נשארה בבית, כשבכוונתה להסתתר במחבוא שהוכן מתחת לרצפה.

בשעה תשע בדיוק נשמעו היריות הראשונות מכיוון מרכז העיירה. היה ברור לנו מיד, שהאקציה החלה. כאיש אחד, לקחנו את כלי העבודה, גרזנים, אתים, מכּושים ורצנו לכיוון ההר 'אובידיוש'. בחצותנו את הכביש המוליך העירה, נתקלנו בקבוצת איכרים ובראשם רודקה הצעיר, הידוע לשמצה. הם רצו העירה, כששקים ריקים בידיהם, כדי לבזוז את בתי היהודים. כשגילו אותנו צעקו "יהודים! יהודים!", אבל בראותם קבוצת צעירים עם גרזִנים בידיהם, המשיכו בדרכם, ואנחנו הלכנו לדרכנו.

עברנו ליד ביתה של משפחת גראו והתחלנו לטפס על ההר התלול, בכיוון היער. בעלייה נתקלנו בשכן שלנו, אפרים דרוק, שלא היה מסוגל לעלות בגלל מחלת הטיפוס, ומשכנו גם אותו אתנו. הגענו ליער, והעמקנו בו, כדי להתרחק עד כמה שאפשר מהעיר, במקרה שיחפשו אותנו.

גשם התחיל לרדת. מכיוון העיר נשמעו כל הזמן יריות. עשן סמיך עלה השמימה. הבינונו שהגרמנים הציתו את הרובע היהודי, כדי לאלץ את היהודים לצאת ממחבואם.

ישבנו בתוך היער רטובים ומפוחדים, מבלי לדעת מה בדיוק מתרחש בעיר, ומה קרה ליקירינו. בינתיים הצטרפו אלינו מספר בורחים מהעיר. עם רדת החשכה התקרבנו לפאתי היער, כדי להציץ העירה. העיר בערה. בלט במיוחד בית הכנסת הגדול שנבנה, לפי המסורת, לפני מאתיים שנה. יריות לא נשמעו עוד, אך למרות זאת, החלטנו להישאר ביער במשך הלילה.

כשהאיר השחר ראינו שהאקציה הסתיימה וירדנו העירה. המחזה שהתגלה לעינינו היה מזעזע. החלק היהודי של העיר נשרף כולו. ברחובות התגלגלו גופות יהודים שנרצחו. קציר הדמים היה נורא. נרצחו, נשרפו או נלקחו למחנה השמדה למעלה מאלף נפש, ביניהם אמי, שהחליטה שהמחבוא אינו בטוח מספיק, וניסתה תוך כדי האקציה, להגיע לביתה של מכּרה אוקראינית, ובדרך נתפסה.

הנרצחים והשרופים נקברו בקבר אחים. המזעזע מכל היה מצעד האמהות, שהובילו בעגלות ילדים את תינוקותיהן לקבורה, אחרי שחנקו אותם במו ידיהן, כדי שלא יגלו בבכיים את מקום מחבואם.

נעמי גולן

הרב חיים דרוקמן – מיתוס אישי*

מיתוס אישי הוא חומר גלם מצוי לתחושה של ייעוד. אין מנהיג שלא גילף לעצמו מיתוס כזה מתוך אירועי חייו. והרב חיים דרוקמן אינו חורג מן הכלל. שלוש פעמים, סיפר לי, ניתנו לו חייו במתנה. פעם ראשונה כאשר הסתתר במחבוא בית דודו כשהקלגסים הנאצים פרצו לתוך הבית. היה זה במסגרת ה"אקציה" הראשונה שלהם בעיר הולדתו קוטי. באותו רגע בדיוק לא עצרה הסבתא כוח ו...התעטשה. כל המסתתרים החלו לומר בלבם "שמע ישראל" ולהתכונן למר המוות. והנה, בדרך נס, לא שמעו הגרמנים דבר. היתה זו ההצלה הראשונה. בפעם השנייה הגיע כמעט אל בין המתים כאשר חצה ברגל, בלילה, את מימי הנהר צ'רמוש. לשחות לא ידע, גם הוריו לא ידעו. המים הגיעו כמעט עד אפו. אילו כשל לרגע – היה טובע. רטוב עד לשד עצמותיו, כל בגדיו וחבילותיו עליו, עצמותיו רועדות מקור ואימת מוות – הגיע בכל זאת אל הגדה השנייה וזו היתה ההצלה השנייה.

הפעם השלישית אירעה לו על רציפי עיר הנמל שלחוף הים השחור. חיים הקטן עמד לעלות על סיפונה של ספינה שתוביל אותו לא"י. קראו בשמו – והוא לא שמע. גם הזוג חשׂוך הילדים ש"אימץ" אותו לזמן המסע – לא שמעו. אין ברירה, אמרו אנשי הנמל, החמצתם את האנייה הראשונה – תעלו על אחרת. וכעבור זמן נודע לו: האנייה הראשונה שלא הספיק לעלות עליה היתה "מאפקורה". אותה ספינת עולים שהוטבעה ע"י הגרמנים וכל נוסעיה נספו. היתה זו הצלה שלישית.

משבגר, ועיכל את משמעות שלושת הנסים הללו – תפס שחייו אינם שלו. הם של עם ישראל, הם של הייעוד שקיבל מרבותיו, להפיץ את אמונת האתחלתא דגאולה ואת ההכרה במדינת ישראל כצעד ראשון לקראת הגאולה...

* הקטע פורסם בעיתון הצופה, יום שישי, ז' בשבט תשמ"ט (13.1.89).

יטקה דרוק

השרידה היחידה ממשפחת דרוק

נולדתי בחמישה באוקטובר 1926, בקוטי. בהיותי ילדה קטנה, לא הבנתי מה נושא לנו העתיד. היינו משפחה מכובדת וגדולה. אבי, מנדל, עסק במסחר עם הכפריים, ועשה חיל. אמי, ברטה, גידלה אותנו, הילדים, טולי (נפתלי), יוסף, אחותי, פיני ואותי. רצה הגורל שאני אשאר בחיים, היחידה מכל בני משפחתי. בחודשים הראשונים של שנת 1941 איש לא חשד שמקץ שנה, לא יישאר זכר מיהדות קוטי.

אחרי האקציה הראשונה בעיירה, בחודש אפריל 1942, האיצו בי הורי להימלט. הם לחצו עלי לעבור את נהר הצ׳רמוש, שהפריד בינינו לבין בוקובינה, ושם לחפש מקלט. אחרי סבל הצלחתי להגיע לצ׳רנוביץ. שם התחילו התלאות מחדש. בעזרת יהודי צ׳רנוביץ והקהילה, התחבאנו במרתפים וברפתות, וגם קיבלנו עזרה במזון. אבל מזלו של אחי, טולי, לא שיחק לו. הוא נתפס והוחזר לקוטי יחד עם יוצאי קוטי אחרים. סופם היה מר, כולם הושמדו בצורה אכזרית.

בהיותנו מוסתרים במחבואים בעיר, ארבה לנו סכנה שהגסטפו יגלה אותנו ויטפל בנו. לכן החלטנו, בעזרת הקהילה היהודית המקומית, שטיפלה בפליטים, לברוח לבוקרשט, בירת רומניה. בעזרת הג׳וינט, שהעמיס אותנו על משאיות, ושיחד את מי שצריך היה לשחד, הגענו לבוקרשט. שם חולקנו למחנות. אני הייתי במחנה Rescorude. אחר־כך איפשרו לנוער לעבור לנמל קונסטנצה, ומשם באניות רעועות, לפלשתינה. שלוש ספינות יצאו מהנמל ובהן מספר לא מבוטל של קוטאים, אבל לא כולם הגיעו. שתי ספינות מתוך השלוש טורפדו בים וטובעו. אחת מהן הגיעה ארצה. אני הייתי בה, יחד עם מספר יוצאי קוטי.

בהיותי בארץ הכרתי בחור ורשאי, משה יורבלום, ונישאתי לו. נולדה לנו בת, הלן. לבעלי היה אח בפריז, שהזמין אותנו אליו. שהינו שם ארבע שנים ואחר־כך עברנו למלבורן, שבאוסטרליה, שם נולד לנו בננו מרטין.

אריה הוזן

עדות

עדות זו מתארת את מהלך חיי במלחמת העולם השנייה, בין השנים 1941–1944, בהן הייתי בן 28–25.

בימים הראשונים לפני כניסת הגרמנים, האוקראינים התפרעו, הכו, משכו בזקנים ובזזו. לילה אחד אספו את היהודים החשובים במרכז העיר כדי לפרק את מצבת הזיכרון של לנין, אשר הרוסים העמידו. הם נאלצו לפרק את הפסל תחת איומים ומכות נוראות. לאחר מספר ימים, נכנסו החיילים הרומנים. כעבור שבועיים, נכנס הצבא ההונגרי ושהה כחודש ימים באיזור. אחר־כך נכנסו הגרמנים. למחרת כניסתם, נאלצו היהודים לשאת את הטלאי הצהוב על זרוע ימין. לאחר תקופה קצרה נאלצו היהודים להחליף את הטלאי, לסרט כחול־לבן עם מגן דוד. אז התחילו הצרות האמיתיות.

יום אחד אספו את הגברים היהודים ליד הנהר צ׳רמוש, כדי לאסוף את הגוויות של אלה שנרצחו בידי האוקראינים, מהכפר יבלוניץ. בחנויות האוקראיניות היו שלטים "ליהודים ולכלבים הכניסה אסורה". כמו כן, היתה אסורה מכירת חלב ובשר ליהודים. הם עינו אותנו בעבודות קשות והרעיבו אותנו עד לאקציה הראשונה. כמה ימים הרגשנו כי היודנראט מודאג מאוד. הרגשנו כי עומד לקרות משהו. ביודנראט היו ד"ר שטייגמן, זליג טילינגר, זאצקה הירש ובלטוק. את יתר השמות איני זוכר.

ביום חמישי, אחרון של חג הפסח, תשעה באפריל, 1942, בתשע בבוקר, אני, לייבה גלסברג, לייבצה אהרון ועוד, עבדנו ברחוב טודיובר, כשלפתע שמענו יריות. ברחנו כל אחד לכיוון משפחתו. בדרך בא לקראתי טולי מאיר, בנו של גדליה מירלס ואמר לי: "ברח! כי הורגים". אני רצתי למשפחתי, הם חיכו לי ואז נעלתי את הדלת מבחוץ, ונכנסתי הביתה דרך החלון. אבא, אמא ושתי אחיותי,

רחל ושרה, נכנסו למחבוא, ואני נכנסתי מהצד השני של הדירה, שם גרו ברצה שיבר, אשתו וילדם בדירתנו. אנו הכנו מחבוא בדירתם, שם היתה אשתו של מנדל ארון ורבקה קולר. כמה דקות שמענו שוב יריות, וכל שורת הבתים עלתה באש. שמעתי איך פורצים את דלת הבית שלנו ומחפשים. הם הגיעו עד לארון שמאחוריו היה המחבוא שלנו. רבקה קולר קפצה לדלת, אני עצרתי בעדה ולאחר עשר דקות הרגשנו את העשן מתוך הבית. נאלצנו להחליט מה לעשות. אני חשבתי שיש להישאר במחבוא ולהישרף, אך כל היתר התנגדו. אז יצאנו אחד אחד לביתה של אסתר הוטרר. אני ראיתי איך אמי, לאה, יצאה מהבית הבוער. הגרמנים והאוקראינים לכדו אותה, הכו אותה ולקחו אותה.

בעומדנו בבית של אסתר הוטרר, הרגשנו כי גם כאן מתחיל הבית לבעור, ואז התפזרנו כולנו. מרחוק ראיתי כי יהודים, עם סמל הכחול־לבן, מושכים עגלה, והצטרפתי אליהם. בעגלה היו הגופות שנאספו. הלכתי אתם עד לבית הקברות. היהודים שמשכו את העגלה היו זליג טילינגר, איצה הוטרר וברל לייב המר. טילינגר סיפר לי כי ראה איך הובילו את אבי ואיך הרביצו לו. מבית הקברות רצתי הלאה. הורדתי את סמל הכחול־לבן, כדי שלא ירגישו בי. ניגשו אלי אוקראינים אשר רצו למשוך אותי למרכז, התנגדתי והלכתי בחופשיות, כאילו שאינני יהודי. נכנסתי לרחוב של פלאוויוק, שהיה שוטר במשטרת העיר. כשהלכתי, ראיתי לפתע את פלאוויוק והגסטפו, עוברים מאחורי. למזלי לא הרגישו בי. הגעתי לנהר מלינובקה ומשם לאובלוס ועליתי ליער. התיישבתי תחת עץ, התכסיתי בענף, כדי שלא ירגישו בי, והסתכלתי איך העיירה בוערת.

כל הלילה ירד גשם, אך לא הרגשתי כלום. בבוקר ירדתי מההר ורציתי ללכת דרך רחוב טודיובר. ההוצולים (האוקראינים) באו לקראתי ולא נתנו לי ללכת הלאה. שבתי על עקבותי, והלכתי דרך רחוב דלוגה. התקרבתי לרחוב שלי. לקראתי באה אשה אוקראינית, ואמרה לי כי אנחנו כבר חופשיים. התקרבתי אל הבית שלנו, וראיתי שנשארו רק גגות הפח. התחלתי לחפש במחבוא, שם מצאתי את שרידי שתי אחיותי השרופות, רחל ושרקה. שרקה אחותי הקטנה, רק ראשה היה כמו חי. צעקתי ובכיתי, אך איש לא שמע אותי. אז אספתי את חלקי גופן בארגז קטן, והעברתי אותו על גבי לבית הקברות. שם חפרתי קבר. שמעתי ששואלים את עובדיה מוסקוביץ מי נשאר מהמשפחה שלי. הרמתי את הראש ואמרתי: "אני לבדי". את השאלה שאל אבא הוז (שניצר). קצת יותר רחוק ממני חפרו קבר אחים. עזרתי לקבור את ד"ר אולסקר, רייזל הלם, איטה שניצר, אשר פרייליך ומשה לתצר (גרינברג). חזרתי לרחוב שלי, נכנסתי למרתף של יוסף גרינברג ואטל פייגס, שם ראיתי את הגופות השרופות של יוסל ואטל סרול־מנדל־ארון ואשתו, עם שני ילדיהם של ליבר גליסברג. ליבר גליסברג היה בצד השני של הבית. גם הוא היה שרוף.

שבועיים הסתובבתי ללא אוכל ובגדים. לבסוף נאלצתי ללכת לגטו

בקולומיה. הרבה שילמו לאנשי היודנראט על מנת לקבל אישור שהייה במקום. אני וחנה סוכר הלכנו ברגל לקולומיה. אתנו הלכה משפחת שטנר, הוריה של רייזה. נכנסתי לקולומיה, לפינה הראשונה. חנה סוכר הלכה לקרוביה. הכניסו אותי לבית לא גמור, שם פגשתי רבים מקוטי, כבר גוססים. מדי בוקר הסתובבה עגלה לאיסוף המתים. פחדתי לצאת לרחוב, כי משטרת העזר היהודית תפסה אנשים לעבודה. הייתי אצל אחד מחברי היודנראט, שהיה ממשפחת חנה סוכר. שם משפחתו היה שרל. הוא אמר כי "לא צריך להרוג, ממילא כולם מתים". אני שהיתי כעשרה ימים בגטו, עד שהתקשרנו עם מבריח שיוציא אותנו. היינו מספר אנשים, בדרך התפזרו כולם. אני וחנה סוכר הגענו עד פיסטין, שם בא לקראתי מפקד המשטרה האוקראינית, ושאל אותי: "הוזן, לאן אתה הולך?". עניתי כי אני חוזר לקוטי. הוא היה מכר שלי, שמו נני גליביץ. בזמנו הוא היה המאהב של שינדל הירש, בתו של דוגה שעבייר. הוא נתן לנו להמשיך בדרכנו ואמר לי להיזהר. לא ענדתי את הסרט הכחול־לבן.

בבוקר מוקדם הגענו לקוסוב, שם נאספו שארית הפליטה, כדי לצאת לעבודה. עברתי דרך בית המשפט של קוסוב, שם היה הגסטפו. הלכתי עליז, שורק, כאילו לא הייתי יהודי. נשארנו שם עד הערב, והלכנו עם אותם פועלים, העירה. בעיר לא יכולנו להישאר. התגלגלתי בגגות הבתים ההרוסים של היהודים, ואז החלטנו לעבור את הגבול הרומני.

אני, חנה סוכר, מיצה, לייבלה קלינגר ואיצה גוטליב, שילמנו למבריח שיעביר אותנו את הגבול, וכך הגענו עד סטורוזינץ. שם עצרו אותנו ושלחו אותנו לאוקראינה, לטירספול. בטירספול לא היינו זמן רב, והעבירו אותנו הלאה, דרך אודסה, ברזובקה, לסוחבלקה, שהיה סובחוז*, ושימש גם כמחנה ריכוז פתוח ליהודים. כמובן שלא היה לאן לברוח, שכן מסביב היו שדות שטוחים, ללא מקום מסתור. בכל מקום היו גרמנים. מדי פעם היו אוספים קבוצות יהודים, ומוציאים אותם להורג. שם הרגו את יהודי אודסה ובסרביה וכן הרבה מיהודי קוטי.

במשך שנה עבדתי בחזירייה. אכלתי אותו האוכל שהחיות אכלו, וישנתי במטבח שבו הכנתי לחזירים את התערובת. הלכתי חצי עירום, נגוע בכינים. שמרתי על נקיוני האישי על־ידי כך שהתרחצתי במים חמים ששימשו להכנת האוכל לחזירים. בניגוד לרבים אחרים, לא חליתי בטיפוס, שרבים מתו ממנו.

לאחר שנה, אספו את הגברים, והובילו אותנו לניקוליב, לבניית גשר. ביורובקה היה יהודי בשם מוצי קצר. למחרת, שלח חלק מהגברים, כולל אותי, למטייבקה. בלילה היה מסדר ואני לא יכולתי לרדת כי היה לי חום. אחד

* חווה ממשלתית.

האוקראינים בא אלי והרביץ לי מכות נאמנות. לא הייתי מסוגל ללכת לעבודה. שם היה משגיח יהודי, שהיה חייט מצ׳רנוביץ. הוא הרביץ לי במקל על הגב, ואמר כי אף יהודי פולני לא יישאר בחיים. האיש חי היום בחיפה, בהדר הכרמל. בזמנו חיפשתי אותו, אך לבסוף התעייפתי ועזבתי את זה.

ממטייבקה העבירו אותנו לקורייבקה, שם סללו כבישים למעבר טנקים. אני כבר לא הייתי מסוגל לעבוד, וביום בהיר אחד באה ועדה ושלחה את היהודים חזרה למחנות שמהם הגיעו. אותי לא רצו לשחרר. היה שם חבר, חובש, שלקח את ידי, והעביר אותי לצד המשוחררים. שמו היה לוני מרגוליס מבסרביה. מספר ימים לאחר מכן, אספו עשרה גברים חולים ותלו אותם. אותי העבירו לבלטה, ומשם חזרה לברזובקה. משם לסוחבלקה, שם היינו חופשיים יותר.

החזית היתה ליד פרובומייסק. שמענו את היריות מכיוונה. יום אחד אספו את הילדים ושלחו אותם לרומניה. נסעתי אתם עד ליאסי. לא יכולתי להישאר ביאסי, ונסעתי לצ׳רנוביץ. שלושה ימים אחר־כך נכנסו הרוסים. הם תפסו יהודים ושלחו אותם למכרות דונבס. אותי תפסו והעבירו לבית חולים לעיניים, משם ברחתי יחד עם אחרים לדורוהוי. כמעט את כל הדרך עשינו ברגל, חזרה ליאסי וממנה לפוקשן ומשם לבוקרשט. לאחר חמישה שבועות בתחילת נובמבר 1944, יצאתי לישראל, בסיוע ה׳ג׳וינט׳. הפלגנו לתורכיה באנייה ׳סאלח אדין׳. מאיסטנבול הגענו ברכבת דרך סוריה ולבנון עד עתלית.

בכל תקופת המלחמה, משנת 1941 ועד סופה, היה אחי, יוסף, בכלא הרוסי וכך ניצל.

חיים הזנפרץ

זכרונות מהנכר

שמי חיים, הרביעי למשפחה הענפה, בת שבעה ילדים של משה ושינה רויזיע הזנפרץ, ילידי העיירה קוטי. למדתי ב'חדר', בבית ספר עממי פולני, בבית הספר העברי 'תרבות', וקיבלתי חינוך בתנועת נוער ציונית בעיירה, 'השומר הצעיר'. למדתי מקצוע בעיר סטניסלבוב, ובהמלצת אחי, גרשון, ואשתו רוזה המשכתי ללמוד מסגרות בבית הספר של הקהילה בוורשה.

עם פרוץ המלחמה בשנת 1939, הפסקתי את לימודי וחזרתי לקוטי. גם אחי הגדול, גרשון, ורוזקה אשתו עזבו את ורשה והתיישבו בקוטי, בה נולדה בתם הראשונה, ויטה.

בעשרים ושניים ביוני 1941, הגרמנים פלשו לרוסיה. הם התקדמו ועשו שמות בדרכים, לפי דרכם. הגרמנים היו רגילים למלחמת־בזק ('בליץ קריג') ובמקומות מסוימים, התקדמו בלי התנגדות. הרוסים הציעו לאוכלוסייה ובמיוחד ליהודים, להתפנות לעומק המדינה. בין המפונים, אחי גרשון, אשתו רוזה והתינוקת שלהם ויטה ואני. הגענו עד לטשקנט בירת אוזבקיסטן.

עבדנו בקולחוז וגויסתי לצבא הרוסי. בשנת 1942 שירתתי בפרס, על־יד הבירה טהרן, ביחידה שהוצבה לשמור על גורמים פרסיים עוינים שמרדו.

בפלוגתי היינו שבעה יהודים. ערב ערב היינו יוצאים את שער המחנה, לפי פקודת הסמל היהודי, עם חלקי נשק, ומוסרים אותם, ליהודי, כנראה ישראלי, שהיה מעבירו, בדרכים שונות, ארצה. בבדיקה, ואולי עקב הלשנה, נתפסנו, נכלאנו ונשפטנו למוות. כשאנו לבושים בבגדים אדומים, היו מוציאים כל יום אחד מאתנו, ומבצעים את גזר הדין בירייה.

שלושים ותשעה ימים ישבתי בתא הנידונים למוות. יום אחד מופיע קצין נ.ק.וו.ד. ומציע לי לפנות לנשיא קלינין, ולבקש חנינה. הבקשה נתקבלה, ועונש

המוות הוחלף בעשר שנות עבודת פרך.

התלאות התחילו. נשלחתי לסביבות קויבישוב, לחפור את תעלת "הים הלבן". משם ברחתי, נתפסתי וכעונש הוסיפו לי שנה נוספת עם עבודת פרך. נשלחתי למזרח הרחוק, צפונה, לאזור הלילות הפולריים. שלוש פעמים במשך הקיץ הובאו אניות אספקה.

רק במשך חודשיים, היה אפשר לעבד את האדמה. בתקופה זו גידלו שם תפוחי אדמה ומעט ירקות.

גרנו בצריפים, והוצאנו, או יותר נכון, רחצנו אדמה חולית, שהכילה זהב. מהצריף למכרה היה כבל פלדה, ואנו החזקנו בכבל, כדי שהרוח לא תעיף אותנו. הכפור היה עז, יותר מ־50 מעלות צלזיוס מתחת לאפס. אני למדתי להיות "פלדשר", אח, ועבדתי במרפאה. יום יום, בשעה שש בבוקר, הייתי צריך לבדוק את המדחום שבחוץ. כשראיתי שהכפור מגיע למינוס חמישים מעלות צלזיוס, הודעתי לכלואים שלא יוצאים למכרה.

מספר שבועות לפני שחרורי, בדקתי את המדחום בשעה שש בבוקר. הטמפרטורה היתה מינוס חמישים מעלות צלזיוס. הודעתי לכלואים שלא יוצאים לעבודה. כשעה לאחר מכן, הופיע מפקד המחנה, בדק את המדחום וקרא לי למיתקן. אחרי שהראה לי על השינוי במעלה אחת – דהיינו, מינוס ארבעים ותשע מעלות צלזיוס – ומבלי לקבל את ההסבר שלי, שכנראה נעשה יותר חם, ציווה עלי לעבור מהמרפאה למכרה. נשלחתי למכרה וצורפתי לעבודה. לפני תום יום העבודה, פגע אחד האסירים בראשי. התעלפתי ונשארתי שוכב על החול לילה שלם. למחרת, העביר אותי אחד מחברי למרפאה. שם קיבלה אותי רופאה ראשית, חופשייה. לאחר שבדקה אותי, קבעה לי מספר ימי חופשת מחלה.

כשראה אותי מפקד המחנה, רצה להחזירני למכרה, אך הרופאה פנתה אליו, ועמדה על כך שאני דרוש לה. היא העמידה תנאי, שאם אוחזר למכרה, היא תתפטר. כך נשארתי לעבוד במרפאה עד לשחרורי.

בערב שחרורי, הופיע קצין נ.ק.וו.ד., ראיין אותי ואמר: "מחר אתה יוצא לחופשי. עליך לגור בכפר. אסור לך לעזוב את גבולותיו. אם תיתפס כשאתה נמצא מחוץ לכפר, תיענש ותוחזר למחנה". עד מותו של סטלין אסור היה לי לעזוב את הכפר. לאחר מותו קיבלתי רהביליטציה (חנינה וטיהור השם).

בכפר מצאתי משפחה יהודית, יוצאת ניקוליוב, שעל יד אודסה. שם התחתנתי ונולדו לי שתי בנות. בשנת 1958, הצלחתי, בעזרת אחי, אריה, לקבל היתר יציאה לפולין, ומשם נסעתי לאחי גרשון באוסטרליה.

שמעון וייך

עדות*

בעיירה הקטנה קוטי חיו כ־3000 יהודים, מתוך כ־7000 תושבים. רוב התושבים היו אוקראינים ומספר קטן יותר היו פולנים. היהודים עסקו בעבודות שונות, רבים עסקו בייצור שטיחים, שיצאו להם מוניטין בכל הסביבה ובהרבה מערי פולניה. מספר קטן עסקו במסחר והיו גם הולכי בטל. הנוער היה בתנועות 'גורדוניה', 'השומר הצעיר' ו'בית"ר'. היתה גם תנועת פועלים שבה היו מאורגנים רוב הפועלים. בעיירה היתה ספרייה עשירה ועוד כמה ספריות קטנות, בית כנסת גדול וכעשרה בתי תפילות ובתי מדרש. היה ועד קהילה שחבריו, הרב חיים גלרנטר, עו"ד אולסקר, עו"ד לאוב, עו"ד פרידמן, ד"ר מנדל, ד"ר ברטל ועוד.

עם פרוץ המלחמה, בשנת 1939, שׂררה אנדרלמוסיה. השלטון הפולני נסוג, כשהוא משאיר הכול להפקר. האוקראינים הלאומנים, העלילו עלילות על היהודים, והתחילו מיד בביזה. ימי פחד ואימה וחוסר שקט באו על היהודים. עם הכיבוש של הצבא האדום, ב־21.9.1939, נפסקה הביזה וההפקרות של ההמון הלאומני האוקראיני, והחיים חזרו למסלולם. הכובשים הסובייטים שינו, אמנם, את חיי העיירה, והתאימו אותם לשיטה הקומוניסטית, אבל חזר השקט והביטחון. ליהודים נתאפשרה גישה חופשית לכל מקום. הנוער, במיוחד היה יכול להנות מהשינויים. נפתחו בפניו אפשרויות לימודים, נפתחו בתי ספר

* העדות נגבתה ב־1949. העדות המקורית ניתנה באידיש, ונמצאת בארכיון יד ושם. בנוסח המובא כאן הוכנסו שינויים סגנוניים מבלי לפגוע בתוכן העדות ובפרטים העובדתיים המובאים בה. העדות תורגמה מאידיש.

ששפת הלימוד בהם היתה אידיש. חלק מהנוער נסע ללמוד בלבוב, קיוב ובמקומות אחרים. נפתחו חוגים שונים, ומערים גדולות הגיעו להקות תיאטרון אשר הציגו הצגות באידיש. בין היתר הוצגו הצגות של שלום עליכם, "הזכיה הגדולה" של י.ל. פרץ, "בלילה בשוק הישן" ועוד. היה גם חוג דרמטי, שמזמן לזמן הציג הצגות ברמה טובה. כך נמשכו החיים עד שנת 1941.

עם ההתנפלות של החיה ההיטלרית (22.6.1941) על ברית המועצות, נדמו החיים בעיירה. פסק מצב הרוח הטוב, הפסיקו לעבוד ובתי הספר נסגרו. עננים שחורים כיסו את שמי העיירה. הגיעו שמועות שהאוקראינים מתכוננים להתנקם ביהודים עם נסיגת הצבא האדום. אנחנו לא האמנו שהצבא יסוג, ואם כן, אז לא במהרה. אבל לדאבוננו, הנסיגה היתה מהירה מאוד ולא ידענו מה להחליט. הצבא האדום נסוג כבר בעשרה ביולי לפנות בוקר, ולקח אתו כארבע מאות צעירים, שרובם נפלו בדרך מההפצצה הנוראה.

האוקראינים התחילו לשלוט, וכבר התחילו הרדיפות האנטי יהודיות, דם יהודי נשפך בחוצות. התושבים היהודים נרצחו ונשדדו, השכנים וה"ידידים" של אתמול פשטו על בתי היהודים עם גרזנים וכלי משחית בידיהם, בהנהגתם של רוצחים אוקראינים, שבאו ממקומות אחרים, והיו נרדפים על־ידי הסובייטים. הם רצחו ובזזו ללא גבול.

תחילה היו מאתיים וחמישים קרבנות. היהודים התחילו לחפור מחפורות (בונקרים) והסתתרו בהם. כמו כן, השתדלו שלא לצאת לרחוב, אלא לצרכים חיוניים. למחרת ציוו הרוצחים לאסוף את הגופות ולהעביר אותן לבתי הקברות. הפחד היה נורא. היה נדמה לכל אחד, שהנה בא תורו. כך עברו שמונה שבועות ואז נכבשה העיר בידי ההונגרים.

מספר ימים לא יצאו יהודי העיירה ממחבואיהם. כאשר הרגישו ששׂורר שקט, וההונגרים לא רודפים במיוחד את היהודים, התחילו לאט ובזהירות לצאת לרחוב. ההונגרים הנהיגו קצת סדר, ולא איפשרו לאוקראינים להמשיך במעשיהם. היהודים התחילו להרגיש מעט ביטחון והחיים בעיירה חזרו כמעט למסלולם. נדמה היה שההונגרים יישארו בקוטי עד סוף המלחמה. רווחו דעות שהגרמנים אינם מעוניינים בעיירות הקטנות, אלא מעוניינים לשבת בערים גדולות בלבד. אחרים היו בדעה, שהגרמנים רוצים למסור את אוקראינה ורוסיה הלבנה להונגרים ולרומנים. כמובן שזו היתה משאת נפשם של היהודים ברחוב, שניתחו את המצב הפוליטי.

אחרי שישה שבועות, עזבו ההונגרים ובמקומם באו "בעלי־בתים" חדשים – הרומנים. מיד עם בואם, נעשה היחס ליהודי העיירה ברוטלי. האנשים חזרו למחבואיהם ולא יצאו לרחובות. הרומנים עשו "ביקורים" בבתים, וב"הזדמנויות" אלה, בזזו מכל הבא ליד. התושבים חיו מספר שבועות בפחד.

ב־15.11.1941 עזבו הרומנים את העיירה ובמקומם באו הגרמנים –

ה"היטלריוגנד" (הנוער ההיטלרי). הדבר הראשון שהם דרשו היה, שיהודי העיירה יבחרו ב"יודנראט", שתפקידו היה לבצע את הפקודות שלהם. היודנראט הודיע שלא להסתתר, ועל כולם, גברים ונשים, שיש בכוחם לעבוד, להתייצב בכל מקום שיידרש. אחרי מספר ימים יצאה פקודה שכל הגברים והנשים יתייצבו על יד בניין העירייה. משם שלחו את הגברים ליערות לכרות עצים, לחצוב אבנים ולתקן כבישים. את העבודה ניהלו האוקראינים, שהיו מעבידים בפרך, מתעללים ומענים את העובדים, בלי רחמים. את הנשים שלחו לשרת את הגרמנים, שהיו מענים את קרבנותיהם והטילו עליהם עבודות בזויות.

מיום ליום נעשו החיים קשים יותר. מלאי המזון אזל אט אט, וכדי להשיג מזון חדש, נאלצו לשלם לאיכרים בדברי ערך. נוסף לכך, הגרמנים הטילו קנסות ודמי כופר וכך הוציאו מן היהודים את כל הרכוש שהיה להם. כמעט בכל שבוע הטילו הגרמנים מסים חדשים. הם דרשו זהב וכסף, יהלומים וגם רהיטים וכלי מיטה. היודנראט עמד על כך שהאנשים יספקו מה שיותר ובדייקנות, כך, הם טענו, נזכה בחיים.

למרות שהגיעו לעיירה שמועות, על המתרחש בסביבה, ועל הדברים האיומים שעושים הגרמנים, בכל זאת, היודנראט וחלק מאנשי העיירה סברו שבנו לא ייגעו. והנה בימי חג הפסח הראשונים, בשנת 1942, הרגישו בעיירה שיש תנועה גדולה של אנשי אס.אס., שבאו ממקומות אחרים ובמיוחד מהעיר קולומיה. בליווי אוקראינים הם עשו בעיירה ביקורת, באמתלא של בדיקת המצב הסניטרי. באותו זמן ביקרו אנשי אס.אס. אחרים ביודנראט, ודיברו שם באריכות. אחרי שעזבו את היודנראט, הורגשה עצבנות וחרדה בעיירה. כשנודע לחברי היודנראט על הסכנה הקרובה, העבירו מפה לאוזן את הידיעה על האקציה הקרבה שמתכננים הגרמנים ויעצו שמי שיכול, שיסתלק בשקט, מבלי שהגרמנים ירגישו, וכך יציל את חייו. הפניקה בעיירה היתה גדולה, שאין לתארה. אנשים רצו לברוח מהעיירה, ואז נוכחו לדעת שהיה מאוחר. העיירה היתה כבר תחת שמירה חזקה של אוקראינים מזוינים בנשק אוטומטי ובמכונות ירייה. כמובן שלא היתה קיימת כל אפשרות לצאת או לעזוב את העיירה. במצוקתם התחילו האנשים לתקן ולחדש את מקומות המחבוא לפי יכולתם. האוירה נעשתה יותר דחוסה, בידיעה שעומד להתרחש אסון גדול. כך חיכו האנשים, עם פחדים ודפיקות הלב, לגורלם.

באחרון של פסח, 1942, בשעה שמונה בבוקר הגיעה כנופיה של אנשי אס.אס. למרכז העיירה, וירו כמה יריות באויר. זה היה האות לתחילת האקציה האכזרית. מיד נתמלאו רחובות העיירה ברוצחים אוקראינים, שהוציאו זקן וטף מהבתים ומהמחבואים והובילו אותם לרחבת השוק. אנשי האס.אס. והאוקראינים פנו לבתי המדרש, שפכו עליהם דלק, והציתו אותם. בדרכם לבתי

הכנסת, הציתו גם את הרחובות והסמטאות ובתוכם את האנשים, שנשרפו חיים או נחנקו למוות. אנשים שברחו מהבתים, הוחזרו או נזרקו בחזרה. במחבואים או במקלטים, מתחת לבתים, האנשים נחנקו מעשן. ברחבת השוק נעשו דברים נוראים. מצד אחד עמדו אנשי האס.אס., סידרו טורים של חמישה אנשים בכל טור, וירו בכל החמישה בכדור אחד שעבר בין החמישה, כדי לחסוך בכדורים. מנגד עמדו אוקראינים ובידיהם גרזנים שבהם הכו בזקנים, נשים וילדים, צוחקים כאילו הם חותכים כרוב. השוק התמלא בנחלי דם. המחזה יעמוד לנגד עיני, כיצד ילדים מלאי פחדים, כשעיניהם נוצצות, מסתכלים ברוצחים הישר לפרצופיהם, עם סימן שאלה על הלחיים – למה? במרחק מה עמדו קצינים גרמנים, ובדם קר ואירוניה צינית צחקו מהקרבנות שהמיתו על לא עוול בכפם. בצחוק בלתי מרוסן אמרו: "הנה, הם אמרו שאלוהים ישמור עליהם, היכן האל שלהם?"

בשעה שש בערב, ניתנה פקודה להפסיק את הרצח. בידי הרוצחים נשארו תשעה יהודים חיים, והגרמנים שלחו אותם הביתה היות והזמן נגמר. תשע מאות יהודים מצאו מחבוא בבורות שעשו בגנים. למחרת ציוותה המפקדה הגרמנית, באמצעות היודנראט, שהנשארים בחיים יפַנו את המתים מרחבת השוק וכל היהודים העובדים יחזרו לעבודתם, בהבטיחם שיותר לא תתקיימנה אקציות בעיירה. במציאות, כל העובדים קיבלו תעודות עבודה, שאיפשרו להם לנוע בעיירה, וכל אחד היה צריך להופיע במפקדה ולהחתים את התעודה.

מספר ימים אחרי האקציה נתקבלה פקודה, שכל מי שאינו עובד, נשים, ילדים, זקנים וחולים יעזבו את העיירה, ויעברו לגטו קולומיה. אני, אשתי וילדי עם עוד ארבע מאות איש, נאלצנו לעזוב ולעבור לקולומיה, לגטו. כשהגענו לגטו, מצאנו בערך ארבעים אלף יהודים שנשלחו על־ידי הגרמנים מהעיירות, הערים והכפרים שבסביבה. התנאים היו בלתי נסבלים. מאות בני אדם מתו יום יום ברעב ובמחלות כמו טיפוס, אדמת ועוד. העובדים עונו באופן שיטתי עד למוות. המגורים היו בלתי נסבלים ובחדר הצטופפו עשרים־שלושים בני אדם. אחרי מספר ימים ברחתי לקוטי כדי להשיג מעט מזון בשביל אשתי וילדי. הייתי מאושר שהצלחתי להשיג קצת מזון, והבאתי לגטו עבור אשתי וילדי. אבל הזדעזעתי כשנודע לי שאשתי וילדי אינם עוד בחיים. בהיותי בקוטי, התקיימה אקציה, שבה נרצחו בצורה ברוטלית אלפים וביניהם היקרים שלי.

חזרתי לקוטי והסתתרתי אצל אחי, שהיה בין ה"מאושרים", היות ועבד כרוקח. החיים בעיירה היו קשים, בכל זאת קיוו הנשארים שאולי יצליחו לשרוד ויישארו בחיים עד לגמר המלחמה. בערבים היו מספרים כל מיני חדשות. למרות שהגרמנים התקדמו, ברוסיה היהודים היו בדעה, שבמוקדם או במאוחר, ינחלו הגרמנים מפלה בגלל מחסור במזון ובדלק. כמו כן, ידענו כי הרוסים הכינו בסיביר צבא חזק. הרוסים ינקמו גם עבור דמנו השפוך. בצורה כזו

הנשארים ניחמו את עצמם והוקל להם.

באוגוסט 1942, הודיעה המפקדה הגרמנית שכל היהודים, כולל היודנראט חייבים להתייצב בשעה מסוימת ברחבת השוק ולהחתים את כרטיסי העבודה. הם איימו שמי שלא יתייצב, יגורש. ברור שההודעה נעשתה בנימה "כנה" כזו, שאיש לא חשד בכלום. בשעה שהמוזמנים היהודים היו במקום המפגש, הגרמנים והאוקראינים כיתרו אותם, ותוך זמן קצר הגיעו מכוניות משא והעבירו את כולם לעיירה זבלוטוב. בזבלוטוב העלו אותם בדוחק לקרונות והם נשלחו לסביבות לבוב. (יו"ר היודנראט* הצליח להתחמק מהקרונות, וברח לרומניה והגיע לארץ).

כך חוסל ישוב שהיה קיים כמה מאות שנים. באותו ערב, אחרי שהגרמנים העבירו את אחרוני היהודים, יצאתי מהמחבוא וברחתי ליער. למחרת מצאתי ביער עוד ארבעה אנשי קוטי: יעקב המר, מיכאל שלאו, ברוך הוטרמן ומשה צויבך. חפרנו בונקר בין העצים וסידרנו לנו מקום מחבוא. לחברים היו מספר רימונים למקרה של צרה. הכול היה מסודר, אבל היתה בעיה של מזון. כדי להשיג מזון ונשק – רובים ותחמושת – עשינו תכנית פעולה. בקצה היער היה כביש, שהוביל לסטניסלבוב. בכביש הזה היו עוברות מכוניות עמוסות בחיילים גרמניים. התמקמנו משני עברי הכביש. עלינו על אמירי העצים, וחיכינו לגרמנים. לקחנו בחשבון שאולי לא נצליח, ואז אנו אבודים.

אחרי המתנה ארוכה, רצינו כבר לבטל את התכנית, אבל למחרת, בשעה עשר בבוקר, שמענו רעש מכוניות מתקרבות. התכוננו, וכשהמכוניות התקרבו פתחנו באש צולבת משני עברי הכביש. תוך שניות הועפה המכונית עם הגרמנים באויר. התוצאה של הקרב: חמישה עשר גרמנים הרוגים, חמישה עשר רובים אוטומטים, מספר רב של כדורים ובעיקר כמות הגונה של מזון נפלו לידינו. היינו כבר יותר בטוחים, כיוון שהיה לנו כבר מזון וכלים להגנה. מדי פעם, בערבים, היינו נכנסים לכפר ומשיגים מזון. אבל הדבר כשלעצמו היה מסוכן, כיוון שהגרמנים ועוזריהם האוקראינים ארבו לנו. אמנם ב"ביקורים" אלה האוקראינים היו מכתרים אותנו, ומודיעים לגרמנים, אך אנו היינו פותחים באש, ובצורה כזו פינינו דרך לנסיגה. כשהיינו כבר מחוץ למלכודת האוקראינית, הטלנו רימון על בית בכפר, ובחושך הצלחנו לחזור ליער. כתוצאה מהמקרה הזה הגרמנים שמו עלינו מצור. הם היו בטוחים כי כוח גדול וחזק עומד מולם, לכן שלחו כוח צבאי שכיתר אותנו ופתח עלינו באש חזקה. אנחנו ענינו באש וירינו עד הכדור האחרון. נשארו לנו שלושה רימונים אחרונים. אחרי שהתקרבו אלינו, הטלנו את הרימונים האחרונים. כתוצאה מכך פרצה ביניהם

* הכוונה, כנראה, לד"ר זיגמונט טלינגר.

מהומה. כמה עשרות חיילים שלהם נפגעו, אבל גם אצלנו נפלו ארבעה חברים מהאש שהמטירו עלינו. הצלחתי להסתנן בין הכדורים שלהם, ובלי שהרגישו בי, להסתתר בין שיחי היער. באותו יום העברתי את הגופות לבונקר שלנו, בו חיינו זמן ממושך יחד ולחמנו יחד, וקברתי אותם. נכבד את זכרם!

מחופש בבגדי חייל גרמני, עם רובה על הכתף, פניתי בשנים עשר באוקטובר 1942 לכיוון הגבול הרומני. אחרי שמונה ימי נדודים, הגעתי לנהר הצ'רמוש. בלילה עברתי את הנהר בשחייה, השארתי את הבגדים, הרובה ויתר הדברים והלכתי בשדות וביערות עד שהגעתי לעיר יאסי.

ביאסי טיפלו בי יהודים. הם קיבלו אותי, קיבלתי מהם בגדים והאכילו אותי. כמעט הייתי בטוח שמצאתי אצלם מקלט. אבל, לצערי, אחרי שבוע, הרומנים עצרו אותי ומסרו אותי מיד לגרמנים. הגרמנים שלחו אותי לאוקראינה, לעיר ניקוליוב (Nikolaiow) למחנה. מצאתי שם כחמישה עשר אלף יהודים, שגורשו מארצות שונות באירופה, מרוסיה, פולניה, רומניה, הונגריה, צרפת ועוד. תנאי החיים היו בלתי נסבלים. קיבלנו מאה גרם לחם (תערובת של שעורה ותפוחי אדמה) ומרק מכרוב מקולקל ליום. עבדנו שתים עשרה שעות ביום, בעבודות קשות ומסוכנות. בנינו גשרי ברזל על נהר הבוג, חפרנו תעלות ועוד.

יום יום מתו מאות בני אדם מרעב, חולי וקור. במיוחד הכינים, הלכלוך וחוסר היגיינה קטלו בנו ללא הרף. לא היינו בני אדם, אלא צללים עם עיניים כבויות. הרוצחים נהגו להתעלל בקרבנותיהם. ההנאות שלהם היו הוצאות להורג בתליות ובירִיות. אבדה התקווה אצל האנשים שמישהו יצא חי מהתופת. אחרי שמונה עשר חודשים של מאבק בין חיים ומוות, שיחררו אותנו בעשרים ותשעה במרץ 1944. הצבא האדום מצא שם, במחנה, שמונה מאות גופות חיות.

זיגמונד מאך

עדות אישית

וילהלם מאך אבי, בנו של דוקטור זיגמונד מאך, סבי, שעל שמו אני קרוי, למד בווינה, אוסטריה. לימודיו הופסקו עקב מות אחיו. כדי למלא את רצון הוריו, חזר לקוטי. אבי ראה את עתידו של העם היהודי בפלשתינה, ולכן שלח אותי, בנו יחידו, ללמוד בבית ספר 'תרבות', הוא קיווה ששם אלמד עברית כראוי. יחד עם זאת, ועל אף הקשיים השונים, יסד אבי בקוטי סניף של אגודת מכבי, כדי להמריץ את הנוער לעסוק יותר בספורט. הודות לו נוסדה לאחר מכן הקבוצה הספורטיבית 'נורדיה'. הוא רצה שהנוער היהודי ידע להתגונן ויעסוק בספורט. הוא בעצמו היה חבר פעיל במכבי וינה ושיחק בקבוצה יצוגית. אבי היה גם מזכיר איגוד הסוחרים בקוטי, ולבדו ניהל את האיגוד כגוף פעיל ותוסס. כל מכיריו העריכו אותו מאוד.

אבי הי"ד גמר את חייו בצורה טראגית בשנת 1942. הוא מת בתלייה בבית הסוהר בעיר קולומיה. כל האסירים (הלא יהודים) נצטוו לראות איזה עונש מקבל אסיר שהעז לעזור לאסיר אחר (לי – לבנו זיגי), לברוח. לפני ביצוע העונש הנורא, שברו לו את ידיו וניקרו את עיניו. שוטר אוקראיני שלא הצליח לתלות אותו, נעצר. הוא היה ויהיה תמיד הגיבור שלי. זכרו יהיה תמיד אתנו.

פפי מאך, אמי, נורתה כשקפצה מהרכבת בדרך לאושוויץ. סבתא שלי, קילה מאך, נחנקה למוות במהלך הנסיעה באותה רכבת.

אליהו שנקל נורה בבית הסוהר בקולומיה. וולף־בר ומשפחתו נהרגו. אליהו סויחר, איטה, מקס, הרמן וברונו נהרגו. סבתא שלי, רוזה קנולר, בתה ארנסטינה, ארווין וריצ'רד בן השבע שראשו נופץ על עמוד טלפון – כולם נרצחו. זיגמונד קנולר, רופא השיניים, נספה במחנה הריכוז ינובסקה בלבוב. לאחר המלחמה נעלמו הרוצחים ולא באו על עונשם.

דוקטור זביגנייב טוסטנובסקי, שלא היה יהודי, שם את נפשו בכפו כדי לעזור לנו. הוא פעל לבדו. אני חייב לו את חיי.

במותי ייגמרו הזכרונות של הקרובים. נשארים הדורות העתידים שלנו שיזכרו.

אוסיף מספר פרטים על קוטי ורציחת היהודים בסביבות חג פסח 1942. חייבו את היהודים לענוד סרט לבן עם מגן דוד. לי ולחברי פרדי היו שיעורים פרטיים בעברית. פרדי יצא מהבית שלנו. כשלוש מכוניות משא עם אנשי גסטפו הגיעו מהעיר קוסוב, ופרדי נורה שני בתים מאתנו. הוא היה הקרבן הראשון של האקציה. הוא היה בן אחת עשרה.

הסתתרנו בבוידם ושמענו "יודה ראוס" (יהודי צא). שמענו יריות וצעקות "געוואלט" ורציחות של בני עמנו.

דוקטור פרידמן ואשתו הוצאו מהמיטה חולים, ונרצחו ברחוב לפני ביתם. הרבה אנשים שלנו נרצחו או נזרקו חיים ללהבות הבתים שהגרמנים הציתו. האיזור היהודי כולו בער ונשרף. אחרי האקציה הודיעו הגרמנים לנותרים שהאקציה נגמרה והם יכולים להיות שקטים.

כעבור זמן מה הודיעו הגרמנים שעל היהודים להירשם כדי לקבל תלושי מזון. הופענו לפני היודנראט, כי היה מחסור במזון, ונאסרה הקנייה אצל הגויים. מפירי האיסור נידונו למוות. המשטרה הגרמנית עצרה את הנוכחים, והעבירה אותנו לבית הסוהר בקוסוב. למחרת הצעידו אותנו ברגל לקולומיה, בלי מזון או מים. רבים נפלו בדרך. אבא שלי דחף אותי לנהר פרוט מהגשר. הגרמנים רדפו אחרי ביריות עד שיצאתי מהמים.

חמש פעמים בשנים 1943–1945 הגרמנים עצרו אותי והצלחתי לחמוק. כשנלכדתי בפעם הרביעית הגרמנים קראו לי 'הציפור' (Der Vogel). מעולם לא הייתי גיבור ותמיד פחדתי מהמוות. ראיתי דברים אכזריים שלא אשכח לעולם. היו זמנים שנדדתי ביערות. התפללתי לירח כי ראיתי בו את פני אבי. אכלתי עשב, רגלי התנפחו והייתי מלא כינים.

כשהייתי במאסר בקולומיה עם אבי, יום יום הכו אותנו במקלות. אבי ז"ל התחנן שירביצו רק לו ואותי יניחו, אך הוא לא נענה. פעם ביום קיבלנו מים חומים (מרק), בצלחת פח כשבמרק צפות כינים. היינו שלושים עצירים וחיכינו ליהודים נוספים מגטו קולומיה כדי שיוציאו אותנו להורג. הצלחתי לברוח משם. היות והייתי רזה הצלחתי לעבור בין הסורגים. גם אבי ניסה להימלט. הוא חתך בשר מגופו בסכין גילוח, אך לא הצליח לעבור. אנשים הושפלו, הורעבו וחיו בתנאים בלתי אנושיים, כמו חיות.

ביושבי בבית הסוהר בקוסוב, ישב אתנו יהודי בשם מיץ. הוא היה זמר אופרה בוינה. שערותיו היו שחורות. לילה שלם הוא שר אריות ואופרטות כשלמחרת

היו צריכים לירות בנו. למחרת בבוקר היו שערותיו לבנות. הגרמנים הוציאו אותנו כשכלבים שומרים עלינו. הם דרשו שנשיר שיר יהודי לפני הירי, אך לא הסכמנו. אחרי הקרבן הראשון, עם זריחת החמה, יצאה מגרונינו 'התקוה'. זו היתה השירה היפה שאי פעם שמעתי.

זכור לי מקרה ליד הכפר קובקי, כשעברתי לרומניה דרך הנהר צ'רמוש. היה אתנו יהודי בשם פיינר עם בנו הקטן. הוא היה בן קוטי. האוקראינים רצחו אותו בצד הרומני בסכינים ואת צעקותיו אני שומע עד היום.

ויקטוריה מנדל

עדות*

המלחמה השיגה אותי בקוטי, שם החזיק בעלי, ד"ר מנשה מנדל, משרד של עורך דין. העיירה קוטי שכנה במקום יפהפה, במורדות הרי הקרפטים, בקרבת נהר הצ'רמוש. בקוטי חיו כעשרת אלפים תושבים, מהם מעל שלושת אלפים יהודים. האחרים אוקראינים, ארמנים ופולנים. שבעה ק"מ צפונה משם שכנה העיירה קוסוב. מרוחקות ממנה היו – העיר זלשצ'קי ועיר המחוז קולומיה.

'קוטי' (פינה – באוקראינית) נקראה כך מכיוון שהעיירה היתה בפינה בין רומניה, טורקיה העתיקה, הונגריה ובוקובינה. היא היתה עיירת מרפא, כי הנהר הכיל מינרלים כמו רדיום ואחרים. מסיבה זו הדגה בנהר, שכללה בעיקר דגי פורלים, היתה דלילה. אנשים רבים באו לעיר כדי לרחוץ במימי הנהר ונרפאו ממחלותיהם.

ההר אובידיוש, שלפי האגדה התגורר עליו המשורר והסופר הרומי אובידיוש שנשלח לגלות, היה ידוע בכל הסביבה. בעלי ייחס את התנהגותם המכובדת ותנועותיהם האצילות של האוקראינים, יושבי סטרי קוטי (קוטי הישנה), למוצאם משבטי הרומאים, והוא התייחס אליהם בהתאם.

לפני שלוש מאות שנים חי בקוטי הבעש"ט**. בבית הקברות נותרה מצבה של רבי גרשון קוטבר, גיסו של הבעש"ט. האוקראינים סיפרו על הבעש"ט, שהיה עוזר להם בהכנת עצים לחורף, באספקת מים ועוד. הם נהגו להצביע על

* העדות נגבתה ב־1949. העדות המקורית ניתנה באידיש ונמצאת בארכיון יד ושם. בנוסח המובא כאן הוכנסו שינויים סגנוניים מבלי לפגוע בתוכן העדות ובפרטים העובדתיים שנמסרו בה. העדות תורגמה בידי עוזיאל הירש.

** רבי ישראל הבעל שם טוב, מייסד החסידות.

המעיין שבו היה טובל מדי יום, בקיץ ובחורף. בחורף נהג לשבור בגרזנו חור בקרח והיה טובל בו כבמקווה. האוקראינים סיפרו עליו שהיה מתהלך במלבושים שלהם כאחד מהם, ולאור מעשיו ותהילתו כינו אותו "האיש־הקדוש" (Swizty Muź).

העיירה קוטי, שהיתה כבת ארבע מאות שנים, היתה רכושם של האצילים הפולנים לבית פוטוצקי, ושנים רבות שימשה כנקודת גבול בין פולניה לטורקיה. לגברת פוטוצקה קראו היהודים "דִי פְּרִיצָה" (הגברת). היא הקימה מבשלת יין בעיירה, לפיכך דאגה שיביאו לעיירה את היהודים הראשונים, ביניהם את משפחת קלינגר, אשר בנו את בית הכנסת הראשון, הביאו שוחט וחזן. היהודים עסקו בייצור יינות ומכירתם. סבי קלינגר נהג לנסוע עם עוזרו לעיר פיומה, לדרוך יין. כמו כן, הביא מהונגריה את היין המפורסם – טוקיי. הוא עצמו היה דורך יין ומתעסק ביבואו. את היין היה משמר מספר שנים. למשפחת קלינגר היו יינות בני מאתיים שנה. את היין שמרו בשביל הארמנים, שבאו מכל האזורים לנשפי הריקודים. בארנקיהם היה כסף רב, וכדי להרשים את חבריהם, נהגו לקחת שטר של חמש מאות קרונות, מגלגלים בו טבק כעין סיגר ומעשנים אותו. משפחת קלינגר חיתה בידידות עם הארמנים והאוקראינים כאחד. בזמן הכיבוש הם הצילו אותנו לא פעם מידי הנאצים.

לפני ארבע מאות שנה היו בקוטי ארמנים, שהגיעו בחודשי הקיץ מאוסטריה ומבסרביה, ואחרי זמן התיישבו בקביעות בעיירה. הארמנים נהגו לבוא לעיירה מדי שנה בחג שלושת המלכים*. כבר בזמן שלטון האוסטרים נהגו הארמנים לבוא לעיירה לבילוי, למסחר ולבחירת כלות. חודש לפני בואם היתה העיירה מתחילה לתסוס. חמי, צבי (הרש) מנדל היה בעל אדמות בזברש (שבין קוטי לקוסוב). הוא עבד קשה. איש דתי היה. כל שבת נהג לחבוש שטריימל לראשו, ללבוש קפוטה של משי, ולחגור אבנט (גרטל) סביב מותניו. בבואו מבית הכנסת היה נוהג לקדש על היין ולאכול דובשן עם בני משפחתו. אחר־כך היה אוסף סביבו את האיכרים הגויים שעבדו אצלו, וחיכו לבואו, מכבד אותם ביי"ש ודובשן וקורא בפניהם את פרשת השבוע, כשהוא מתרגם אותה מלשון הקודש לאוקראינית.

כך נמשכה השגרה כחמישים שנה. האיכרים האוקראינים היו קשורים לחמי, צבי הרש מנדל. במלחמת העולם הראשונה, שהו בני המשפחה בהונגריה כפליטים. בגמר המלחמה חזרו לקוטי, האיכרים האוקראינים החזירו להם את כל התבואה, תפוחי האדמה וכל היבולים מאדמתו מארבע שנות המלחמה. היחסים בין האוקראינים ובין יהודי קוטי היו טובים. באקציה בקוטי לא פעלו

* חג נוצרי קתולי.

ארמנים או אוקראינים תושבי קוטי*. אלה עזרו לנו וליהודים אחרים.

אחרי מפלת פולין בשנת 1939, נסוגה הממשלה הפולנית, ובכלל זה שר האוצר והנשיא מושצ'יצקי, לרומניה. הם נסוגו דרך קוטי. שבוע אחרי הנסיגה נכנסו הרוסים לעיירה. הם פתחו בבית שלנו משרד דואר. בעלי היה ידוע כציוני, ונהג להשתתף בכנסים של התנועה. בזמן השלטון הרוסי לא יָשַׁנו בשקט, פחדנו שישלחו אותו לסיביר.

הרוסים היו בקוטי שנתיים. הם הרסו אותנו רוחנית ותרבותית. בימים הראשונים של המלחמה, בקיץ 1941, התחילו מהומות של ההוצולים יושבי ההרים. הדבר היה אחרי שהרוסים עזבו. על גלי מי הצ'רמוש החלו להיסחף גופות מוּכּרות של יהודים. הגופות נמשו על־ידי יהודי קוטי שהביאו אותן לקבר ישראל. יהודי קוטי התחילו להסתתר. המצב החמיר מיום ליום. הכומר, שהיה שכן של גיסי, סייע לנו. הוא איפשר לכל משפחת מנדל להסתתר בביתו. בימים הראשונים, לאחר כניסת הגרמנים לקוטי, הסתתרנו כעשרים איש אצל הכומר. שהינו אצלו שלושה ימים ושלושה לילות. מיד עם הגיעם לעיירה, התחילו הגרמנים לנהל משא ומתן עם הכומר האוקראיני. הם דרשו שיחתום על עצומה, לפיה דורשים האוקראינים כביכול לגרש את היהודים מהעיירה. אנחנו שמענו מבעד לדלת את המשא ומתן בין הכומר לגרמנים, הסתתרנו בחדר הסמוך. למזלנו הכומר סירב לחתום.

בזמן הכיבוש הגרמני שימש הבית שלנו כמשרד דואר, כפי ששימש בימי הרוסים, ואנו קיבלנו שני חדרים והול, שסידרנו אותו כפינת רחצה. הגרמנים בירֵרו בעיירה מי הוא היהודי בעל הדעה. אנשים הצביעו על בעלי, והוא מונה ליו"ר הקהילה (יודנראט). בעיר הופיעו כרוזים ומודעות ובהם פקודות הגרמנים למסור להם את כל הזהב והפרוות; לסרבנים היה צפוי עונש מוות. לאחר מכן בדקו הגרמנים בספרי החשבונות, וחישבו את המסים לגבייה. את גביית המסים הטילו על בעלי. הוא נסע לקולומיה, פנה למפקח על המסים, ד"ר לורנץ. לאחר כמה מלים אתו, נזכר שלמד עם בעלי משפטים. ד"ר לורנץ ביקש מהנוכחים לעזוב את המשרד, הוא נשאר עם בעלי ועשו הכרה מחודשת. הוא קרא לו "אדוני הקולגה" (Herr Kolege). התברר להם ששניהם ישבו אצל אותם הפרופסורים בוינה, על אותו ספסל ואף נבחנו יחד. ד"ר לורנץ התבייש בפני בעלי, והמקרה קירב אותם. כתוצאה מכך קיבל בעלי יחס מיוחד גם מצד גרמנים אחרים. מזמן לזמן הופיעו בעיירה גרמנים ממקומות אחרים, ושדדו.

* הערת המערכת: היום מצויות בידנו עדויות על השתתפותם של האוקראינים בהשמדתם של יהודי קוטי. כנראה שבזמן מתן העדות, ב־1949 לא היתה הגב' מנדל מודעת לעדויות אלה.

לבעלי התייחסו תמיד בכבוד רב. האקציה הראשונה בקוטי בוצעה יותר מאוחר מאשר במקומות אחרים, והם ציינו שזה הודות לד"ר מנדל. במקומות אחרים, כמו קוסוב, היתה האקציה הראשונה כבר בחודש השני לבואם של הגרמנים. גם בעיר טרנופול כמו בקוסוב, בוצעה האקציה אחרי חודשיים. האנשים חשבו שבקוטי הגרמנים לא יעשו דבר.

ביום האקציה בקוסוב, שהיתה מרוחקת כעשרה קילומטר מקוטי, והתקיימה, כאמור, מספר שבועות לאחר כניסת הגרמנים, בחג הסוכות, הסתתרנו אצל השכנים, משפחת פלאוסוב. האשה, ארמנית בשם אנה צ׳וניגביץ, היתה מנהלת בית הספר העממי. בעלה היה פולני יליד לבוב. הוא היה גמלאי בנק. על האקציה נודע לנו מהאוקראינים. אנה העמידה לרשותנו את חדר האורחים, ופיטרה את העוזרת. היא עצמה בישלה לנו. כשבתנו חלתה באנגינה, העבירה אותה לחדר השינה שלה וטיפלה בה. ביום השלישי, בשעה ארבע לפנות בוקר, פגש בעלי בכניסה לשירותים את רב העיר, הרב יצ׳ס, ורק אז נודע לנו שבחדר השלישי מסתתרים, בנוסף לנו, גם הרב יצ׳ס ובני משפחתו. בעלי הבית, פלאוסוב, לא סיפרו לנו על הרב. גברת אנה הגישה לנו יום יום צנצנת חדשה עם ריבה, וסירבה לקבל תמורה. גרנו אצלה שלושה ימים והיינו חמישה אנשים. משפחת הרב מנתה גם כן חמישה אנשים.

באחד הימים לפני האקציה, נסע בעלי לסטניסלבוב, כדי לספק עורות לגרמנים. בקוטי ייצרו עורות, באותה תקופה הפסיקו את הייצור, אך עדיין היה מלאי. בסטניסלבוב נודע שהגרמנים רוצים שהיהודים ימסרו להם ילדים עד גיל עשר. הידיעה הזאת מוטטה את בעלי, והוא החליט להתפטר מהיודנראט. עזר לו בזה הכומר האוקראיני מקוטי. העניין לא היה קל. הוא עשה עצמו כחולה והציג תעודות מחלה משני רופאים. בלילות היה בעלי מתקשר עם הערים סניאטין, קולומיה וסטניסלבוב, כיוון שמשרד הדואר היה בביתי. מנהל הדואר, האוקראיני הונצ׳וק, שהיה חבר ילדות של גיסי, הרופא ד"ר זאב מנדל, עזר לבעלי. חשוב היה לעקוב אחר תנועת הרוצחים הגרמנים. כשנודע לנו על תנועתם, שלחנו את הילדים, רחל, ביציה ואחותי הצעירה דוניה, להודיע לשכנים. הם היו אמורים להודיע לאחרים שצריך להסתתר. באחד הימים, הביאה לי איכרה מקוטי הישנה, צלב, ואמרה שבעזרתו אוכל להערים על הגרמנים ולהסתתר. האיכרות האוקראיניות מקוטי הישנה (סטרי קוטי), התנהגו בסדר, הן הסתירו יהודים אצלן, אבל הארמנים היו יותר נאמנים.

בתשעה באפריל 1942, באחרון של פסח, בשעה תשע בבוקר, התחילו הגרמנים את האקציה בעיירה. בעלי היה בדרך ליודנראט. עצר אותו פולני ואמר: "דוקטור, לאן פניך? הלא שם כבר יורים..." בעלי חזר הביתה. במרתף הוספנו דלתות ברזל כפולות. לבעלי היה מוט ברזל, למקרה שהגרמנים יחדרו פנימה. הכין גם דלי מים ומעט מזון. מנהל הדואר הונצ׳וק סגר את הדלתות

מאחורינו במפתח, לפי הסכם מראש. כעבור עשר דקות היו הגרמנים בקרבת מקום. שמענו ריצות וירי. הם לא באו אלינו. ישבנו במקלט יומם ולילה. הבת הגדולה התעלפה שלוש פעמים. למחרת, המנהל הונצ׳ק פתח את הדלת, וסיפר שהגרמנים היו אצלו ושאלו עלינו. הוא נשבע להם שאנחנו יצאנו מהבית.

מאחר וכל היהודים היו במקלטים, הגרמנים זרקו לפידים ופצצות על הבתים ולתוך הבתים פנימה. הגרמנים התחילו לירות ולשרוף בשעה תשע בבוקר עד חמש אחר הצהריים. יריות נשמעו כל הזמן*. למחרת הגיעה מרומניה, מהעיר ויז׳ניץ, משלחת של כעשרה אנשים, ביניהם היתה כתבת עיתון חוץ וקצין רומני ממשמר הגבול, הם ראו שרפה גדולה ובאו לברר מה הסיבה. בעלי הוביל אותם בכל העיירה. גם הגרמנים היו נוכחים. אבל כל המתים היו קבורים, העיירה היתה לעיי חורבות. כולם שתקו, לא האמינו שדבר איום כזה יכול לקרות. כשראה בעלי את המשלחת המזועזעת החליט לעבור לרומניה, ולבקש רשות כניסה לנותרים.

שמעתי על גרמני יוצא שלזיה הפולנית, שעמד לפני בית שעלה בלהבות. פתאום קפצה ממנו ילדה בת שש. הגרמני הרים את הילדה ודחף אותה לתוך להבות האש. הגרמני הזה הביא למחרת היום חמאה וקצת גבינה למשפחה יהודית שניצלה.

המשא ומתן עם משמר הגבול הרומני לא הצליח. בלילה אחרי האקציה, הוברחו בעלי, ילדי וסוחר טקסטיל ידוע מקוטי עם בתו לרומניה. שם קיבל אותם קצין אחד שהיה מוכר להם. במשטרה הרומנית קיבלו אותם יפה, והגישו להם לחמניות, ביצים, יין ופירות. הם הציגו בפני הקצין הרומני את בקשתם. הם סיפרו שיש להם רכוש בזהב ובפרוות בשווי של כחמישה מיליון ליי (כסף רומני) וביקשו כניסה לאלפיים יהודים. בשעה שתים עשרה היתה צריכה להגיע תשובה מצ׳רנוביץ. עשר דקות לפני המועד, נכנסו למשרד גרמנים עם רובים, וגירשו את כולם חזרה לקוטי. היו אתם עוד כשישים יהודים שברחו מקוטי ונתפסו.

אני נשארתי בבית יחד עם אחותי ועשיתי סידורים. האמנתי בהשפעתו של בעלי על הרומנים שהכירו אותו. חשבתי שבעוד מספר ימים נעבור לרומניה, והנה הופיעה אשה יהודייה ואמרה: ״הם כולם עצורים אצל משמר הגבול״. העניין לא נכנס לי לראש. עד שסוף סוף ראיתי אותם.

בעלי ובתי הגדולה חויבו לעבוד. בעלי היה רשום כעובד בשדה של אחיו, על הזברש. שם עבדו 160–200 יהודים. את בתי רשמו לעבודה בחברה שעסקה בכריתת עצים בהנהלת המהנדס טוד. הגרמנים היו מעוניינים בעצי אורן

* הערת המערכת: בהתייחס לאקציה זו נקבה הגב׳ מנדל במספר לא מדויק של קורבנות. מספר הקורבנות הוא כ־950.

מהיער. הם כרתו אותם והכינו מהם לוחות עץ דקים. את העבודה ביצעו במנסרה, שהיתה בטחנת הרוח של אבי. בתי, שקיבלה מזון בעבודתה, כלכלה את אבי. לעבודה הלכה עם סרט על הזרוע, שזיהה אותה כיהודייה, וכשהלכה לקניות בשוק, הורידה אותו. האיכרים הכירו אותה, וידעו שהיא בתו של ד"ר מנדל ונכדתו של צבי הרש, אבל התעלמו מהעניין.

אני עברתי לכפר סמוך, כדי להסתתר שם עד לסוף המלחמה. מכרים אוקראינים, בעלי דעות קומוניסטיות, הגיעו אלינו בלילה והעבירו אותנו לכפר בשם קובקי. בעל הבית שהחזיק אותנו היה מבריח. הוא הבריח יי"ש, מזון ופירות טרופיים. תמורת החזקתנו נתתי לו רהיטים, שמיכות, כריות והבטחה שיקבל כשמונים דונם אדמה. הוא כלכל אותנו וסיפק לנו קמח, חמאה, גבינות ותפוחי עץ עבור אנשי העיירה, שתמורתם שילמנו לו בזהב. שלושה חודשים כלכלתי את משפחתי וגם אחרים. אבל הגרמנים הגבירו את תכיפות ביקוריהם בכפר. הם תפסו עגלות, ביצים, נקניק. נעשה מסוכן להישאר שם, ולכן חזרתי הביתה.

בספטמבר 1942, הגרמנים ערכו מחדש רישום כללי של היהודים הנותרים. ברחוב צר ישבו שני גרמנים וערכו את הרישום. הם נראו עזי מצח. בהתחלה רשמו את הסניטרים (עובדי רפואה), ואחריהם – עובדי מפעלים, מנסרות וטחנות קמח. הנרשמים היו לבושים בגדים נקיים וענדו סרטי זרוע נקיים. הרושמים דרשו את השם ותאריך הלידה. אני חשבתי לעצמי שזה כל־כך קל לכוון עלינו מכונת ירייה ולחסל את כולנו. ואז החלטתי לעבור לרומניה בכל מחיר, הגם שלא ידעתי מה מחכה לנו שם.

בעלי לא האמין בהצלה. הוא היה שבור. אבל אני החלטתי להתגונן בשארית כוחותי. ביום החמישי שלאחר הרישום הוברחנו לרומניה. מבריחים מהכפר קובקי העבירו אותי, את בתי הקטנה, את אחותי הצעירה, ועוד שמונה יהודים, גברים ונשים מקולומיה, את הגבול. ברומניה קיבלו אותנו איכרים רומנים. החזיקו אותנו בדיר חזירים, כי ידעו שכלבי הגישוש מתבלבלים ומאבדים את קרבנם עקב הריח החריף. חיפשו אותנו בכל הגבול, כיוון שאיכרים אוקראינים הלשינו שראו חמישים איש. במציאות היינו רק שנים עשר איש. ישבנו באורווה. ביום השלישי, בשעת צהריים, הגיע מבריח רומני עם בגדים של איכרים והורה לנו להחליף את בגדינו. לשאלתי, מה יהיה עם הבגדים שלנו? ענה, שנקבלם בצ'רנוביץ. אחותי הקטנה, בתי ואני הצטרכנו לנסוע ברכבת, אחרים רצו לנסוע במכונית. הם היו עשירים והיו להם תכשיטים רבים. בינתיים קיבלה אחותי שילשול, כיוון שחיתה על מאכלי תירס ושזיפים. חומה עלה ולא יכלה לנסוע. אני ובתי נעלנו מגפי עור קרועים ולבשנו בגדי איכרים. המבריחים הורו לנו ללכת בעקבותיהם לתחנת הרכבת בויז'ניץ. לפנינו הלכו המבריח, גיסתו וילדה כפרית. כשהגענו כ־300–200 צעדים לפני התחנה, נעלמו

המובילים. בתי הרגישה במתרחש, וחשבה שהם מתכוננים להרוג אותנו. היא ראתה שהילדה הכפרית החלה לברוח. בתי האיצה בי שנברח גם אנחנו. הייתי מיואשת. רציתי לגשת לנקודת המשטרה הרומנית ולבקש שיחזירו אותנו לקוטי. אבל בתי סימנה לי להצטרף אל הבורחת. היא דיברה אוקראינית, ואני ביקשתי ממנה באוקראינית, שתוביל אותנו לבית הרומני שממנו יצאנו. היא העבירה אותנו לאיכר זר, והשאירה אותנו בחצרו. כעבור שעה יצא האיכר מביתו עם מפתחות, ורצה להכניס אותנו לאיזה צריף. בזמן שעמדנו ליד הצריף ראינו את קוטי. היא היתה מוארת באור הירח שהיה מלא. היינו שבורות. הילדה הקטנה הניחה את ראשה על ברכי ופרצה בבכי מר. והנה הופיע האיכר. היה לי רושם שיהרוג אותנו. בשום אופן לא רציתי להיכנס לצריף. והוא צעק: "יהודייה מטונפת, מה רצונך ממני? אינני מכיר אותך". ואני בשלי, אומרת לו שאני רוצה לחזור לאשה הרומנייה. האיכר הלך לביתו ופתאום חזר. הוא תפס את בתי ביד וירדנו מהגבעה. נכנסנו בריצה לחצר של האיכר. יצא בחור, ושאל מי אנחנו ומה רצוננו. אני עניתי שאני מכירה את הרומנייה מבית החולים. הוא האמין לנו ורצה להוביל אותנו אליה. בינתיים הגיע המבריח, תפס את הבחור בגרון ושאלו: "לאן אתה מוביל את היהודונת?" ואלי פנה: "מה את רוצה? עצים? חכי!" לבסוף הוביל אותנו למבריח, שהיה צריך לקחת אותנו לצ׳רנוביץ. האשה הכניסה אותנו לחדר האורחים שהיה מרוהט ברהיטים שעשקו מיהודים בויז׳ניץ, ואמרה לנו לחכות. כשהמבריח של קבוצתנו חזר, הוא כעס שעזבנו אותו לפני תחנת הרכבת. הוא צעק שהוא חיפש אותנו ולא הצליח למצוא אותנו. לא עניתי לו דבר. הוא הורה להכין לנו ארוחת בוקר דשנה ויצא. אז כתבתי מכתב לאחותי, וביקשתי ממנה להודיע לנותרים מהקבוצה שלנו, שנפלנו בידי כנופיית רוצחים. את ההודעה שלחתי עם בתי. עלי שמרו בשבע עיניים. גם כשהלכתי לשירותים הלכה אחרי אשת המבריח, וחיכתה ליד הדלת. אחר הצהריים חזרה בתי. המבריח הופיע, התיישב ליד השולחן, הוציא פתק ואמר: "את רואה, אני רוצה להעביר אתכם לצ׳רנוביץ. אתם יכולים להאמין לי". ביקשתי ממנו לקשר אותנו עם הקבוצה שלנו. הוא הבטיח לי שבבוקר, עם שחר יבואו אלי. ואכן, בסביבות שבע בבוקר, הופיעה אחותי ואיש אחד מהקבוצה של קולומיה. סיפרתי לו על הקורות אותנו. הבחור הצעיר שמע אותי בנחת ואמר: "חשבתי שאת אשה פיקחית, אבל מתברר לי שאת כמו כל הנשים. אני מאמין לאיכר..." והלך. אחר־כך נודע לי שכולם נרצחו בידי הכנופיה.

ברגע מסוים הוצאתי את כרטיס הביקור של אחי מלונדון ואמרתי למבריח: "תהיה עשיר אם תציל את הילדה הזו". כנראה שזה השפיע עליו. העבירו אותנו לצ׳רנוביץ בבגדי איכרים. בעת הבדיקה בקרונות עשינו עצמנו חולים. הקטר והקרונות עמדו שם כשעתיים. באותה עת הוציאו מהקרונות מספר יהודים מקוטי שעליהם לא ידענו דבר.

בצ׳רנוביץ העביר אותנו לבית מלון יהודי. השעה היתה שבע בבוקר. בסביבות שתים עשרה, הופיע בעל המלון ושאל אותי אם אני רוצה להסתתר אצלו, ואם יש ברשותי זהב ותכשיטי זהב. נראינו עניים מאוד במלבושינו הקרועים. היינו רעבים ועייפים. בעל המלון הורה לנו לצאת, ונשארנו בחוץ. התחלתי לחפש כתובות, והלכתי לדוקטור נואה הרופא, ידידו של גיסי הרופא. שם קיבלו אותנו בלבביות. אשתו הכינה לנו אמבטיות חמות, נתנה לנו בגדים והחזיקה אותנו שלושה ימים. התקשרנו עם עוד אנשי קוטי, ובעזרתם השגנו גג לראשנו, אצל חייט בשם קצ׳קה, יוצא קטוביץ (פולין). עבדתי אצלו, בבית המלאכה, ושם יָשַנו. יום יום הביאו לנו מזון מהקהילה היהודית בצ׳רנוביץ. קיבלנו מזון לשלוש ארוחות, וגרנו במרתפים ועליות גג. היהודים בצ׳רנוביץ לא ענדו סרטים. לא היו שם אקציות. העבירו אותם לטרנסניסטריה (אוקראינה), שם מתו מרעב וממחלות.

אחרי חודש, נפרדתי מהבנות, שלחתי את ילדי לכנסייה פולנית... אמרתי לילדות שתגדנה לכומר שהן עברו לבד את הגבול, ומבקשות לקבל גיבוי. מיד העבירו את הבת הקטנה לטיפולה של אשה זקנה בשם טשצ׳ינסקה, ואת אחותי הצעירה העבירו לקריובה, למחנה פולני, שם החלה ללמוד בגמנזיום (בית ספר תיכון). מבתי הגדולה, שפגשתי בצ׳רנוביץ, נפרדתי ונפגשנו רק כעבור מספר שנים.

ביום השלישי, לאחר שעברתי את הגבול, עבר גם בעלי את הגבול, יחד עם כל המשפחה, אבל הם נפלו בידי הגרמנים, והחזירו אותם לקוטי. הגרמנים סגרו אותם בבית מתחת לגג. הם קפצו והסתתרו אצל ארמני אחד. הארמני הסתיר אותם במשך שלושה חודשים ב׳דולינה׳ בקוטי. בכל מספר ימים הביא להם מזון. היה זה בחודשים נובמבר–דצמבר, כשהשדות מושלגים. איכר אוקראיני גילה עקבות בשלג והביא גרמני. המשטרה הגרמנית העבירה אותם לבית המשפט בקוסוב. שם החזיקו בהם שלושה ימים, כשהאירו עליהם ברפלקטורים וידיהם כבולות לאחור. המנהל האוקראיני של בית החולים בקוסוב, העביר למשפחת מנדל, לרופא ברטל ומשפחתו, מזון, ושלח לבעלי את בגדיו ונעליו, כי גירשו אותו בפיג׳מה.

ביום השלישי, בעשרים ואחד בינואר 1943, ירו בכולם בחצר בית המשפט. קודם ירו בבעלי, אתו נורו האח הצעיר, זיידה מנדל, אשתו פרידה מבית אורינגר מקולומיה ובתם אנולה, בת השבע, לאון אורינגר וילדה בת שמונה של אחות בעלי, אשתו של דוקטור ברון, דוקטור לאון ברטל, אשתו שרה מבית טילינגר ובתם גיזלה בת האחת עשרה. האחות הראשית של הכנסייה, שהיא מכרה של גיסי, הרופא וילהלם (זאב) מנדל, לשעבר מנהל בית החולים בזמן הרוסים, סיפרה לי על המאורע הזה. וילהלם הצליח לברוח לקרקוב אחרי שקפץ מהגג.

האחות הראשית נמצאת כיום (1957) בקרקוב, פולין. בעלי כתב אלי שני

מכתבים והעבירם על־ידי מבריחים. שני המכתבים נמצאים אצל בתי הגדולה. הארמני שהסתיר אותם, מיקו מויזסוביץ, העביר אותם לישראל אחרי המלחמה. הגרמנים אסרו את הארמני הזה. והארמנים אספו כספים לפדות אותו.

בהיותי בצ'רנוביץ, גרתי אצל כובסת, שאמרה לי יום אחד: "שבע עשרה שנים עבדתי אצל רופא יהודי, התנהגו אלי בסדר, ברצוני להחזיר להם תודה, הגיעה אלינו קרובה מפולניה, ואני חייבת להסתיר אותה. את, גברתי קתולית ותמצאי תמיד מגורים". עניתי לה: "את צודקת. צריך להציל את כולם, בלי יוצא מן הכלל. אני אקבל אותה לחדרי". היהודייה הגיעה וישבה אתי שלושה ימים, אחר־כך נעלמה. אני הייתי יוצאת לעבודה מוקדם בבוקר וחוזרת מאוחר, כדי לא לעשות לה עוול. ביום הרביעי, היה זה יום ראשון, היהודייה יצאה מהבית, החזיקה תרמיל עור חזיר גדול. עמדתי מאחורי החלון, וראיתי מבעד לוילון, כיצד שוטר רומני ניגש אליה, אמר לה מספר מלים ועצר אותה. בערב נודע לי שהרומני הסגיר אותה לגרמנים.

עברתי לגור אצל גיסתה של הכובסת למשך כחמישה חודשים. עזבתי את דירתה, משום שקיבלה יהודי זקן מווינה. לי אמרה שהיא מפחדת. היהודים שילמו הרבה כסף, ולי לא היה כסף. נותרתי ללא קורת גג לראשי וללא כסף. באחד עשר לאי (כסף רומני) האחרונים קניתי עיתון גרמני, והלכתי לשבת בפארק. רציתי לדעת מה קורה בעולם. ישבתי שם רעבה עד מאוחר. לא היתה לי עבודה. באותו זמן החזירו הגרמנים מאות יהודים לפולניה. נכנסתי לחנות, שבה הייתי רגילה לקנות, וקניתי מזון חתולים ולחמנייה יבשה. זאת היתה, לא אחת, מנת האוכל היומית שלי.

בתחילת האביב, שלחתי את בתי לבית הרב בבוקרשט*. אחרי שבוע נסעתי גם אני, כשאני מסתתרת בין חביות גבינה, מכוסה בשטיח. פעמיים התעלפתי, שלוש פעמים עצרו אותנו בדרך ובקושי הגעתי לבית הרב. כולם ידעו את כתובתו, כולם ביקרו אצלו, גם ביום וגם בלילה. תמיד היתה דלתו פתוחה. היתה להם טבחית שבישלה גם בלילה, למאחרים לבוא. פעמיים נאסר הרב. הוא היה עצור במשך שבועיים והרבנית המשיכה לקבל בורחים ולא דחתה אותם. ביתם בבוקרשט היה ברחוב קוזה וודה. תמיד היה ביתם מלא פליטים, שאף ישנו על הרצפה, מחוסר מקום. את הילדים היתה הרבנית מכניסה למיטתה.

בינתיים נודע לי, שמתכננים לשלוח ילדים לארץ ישראל. תכננתי לשלוח את בתי ואחותי, שבינתיים עברה מהעיר קריובה לבוקרשט. הסוכנות קנתה ספינות קטנטנות. הלכתי ממשרד למשרד, ובעזרת רוויזיוניסטים השגתי

* הערת המערכת: הכוונה, כנראה, לרב אלכסנדר שפרן.

שלושה מקומות, עבורי ועבור שתי הילדות. מקום נסיעה אחד עלה ליהודי רומניה מיליון לאי. אני כפולנייה לא שילמתי דבר. היה זה בחודש יולי 1944.

אסור היה לקחת מטען או מזוודות. רק תרמיל גב או שק. הרוויזיוניסטים דאגו לנו, וגם קיבלנו כסף לדרך. יהודי רומניה קינאו בנו. הם חשבו אותנו לאנשים המאושרים ביותר בעולם. מכרים רבים ליוו אותנו לתחנה. בנמל קונסטנצה בדקו לנו את המטען. עמדו שם גרמנים וצחקו לנו. בצורה גסה הכניסו אותנו לספינות הקטנות. שלוש הספינות היו צמודות זו לזו. פניתי לספינה האמצעית. מאחר ושתי הספינות האחרות נראו יפות יותר, אחותי התרגזה. לא הספקנו לעלות על הסיפון, והגרמנים סגרו בחבלים את הכניסה. אחותי רצה לספינה השנייה, ואני משכתי אותה בצמותיה חזרה לספינה. את המטען סחבנו מתחת לחבלים של הגרמנים, אבל הם דחפו אותנו, והורידו את הגשרון, שקשר את הספינה אל החוף. הספקנו כבר להסתדר, והגרמנים ציוו לצאת אל הסיפון, להסתדר בשורה, ואז צילמו אותנו הגרמנים מהחוף.

שלוש הספינות היו מטורקיה, גם הצוות היה טורקי. הספינה שלנו נקראה "בולבול". זו היתה ספינה ישנה, ששימשה רק להובלת תפוחי אדמה. שכבנו בפנים כסרדינים, צמודים אחד לשני. הספינה היתה מיועדת למאה איש, ואנחנו היינו שלוש מאות. יצאנו בשעה שש, ואני רואה עד עכשיו את השקיעה, ואת שמחתם של הנוסעים, במיוחד הילדים. מאושרים ועייפים, נרדמנו.

בשעה אחת עשרה בלילה, העיר אותנו רעש חזק. הרגשנו שהגרמנים מתקרבים ומשיגים אותנו. רב החובל הבין מיד במה העניין, ושינה את כיוון הספינה. באותה עת התרוממו עננים מהים וכיסו אותנו. התחוללה סערה בים השחור בו שטנו. שמענו צעקות וקריאות "הצילו" של טובעים. רב החובל שלנו, טורקי זקן, לא רצה ולא יכול היה לעצור. בערך בשעה חמש בבוקר, ריחם על שלושה אנשים שהיו במים במשך כל הלילה, הוריד סולם והעלה אותם לאנייה. השלושה היו ניצולים מהספינה "מפקורה". אחת מהם היתה אשה מבודפשט, יפה, כבת עשרים, לבושה בכתונת לילה. היא היתה בהיריון, בחודש התשיעי. אתה עלה בעלה. שניהם ספורטאים, שחיינים מבודפשט. השלישי היה סוחר צעיר מקולומיה, כעת הוא בישראל. רב החובל לא רצה לקבל יותר אנשים. ראינו שבמים היו עוד אנשים, קולות הטובעים נשמעים באוזני עד היום הזה. הסערה השתוללה יומיים. הספינה היתה עמוסה והיה נדמה שהיא עומדת להתפרק. הסתובבנו מבלי שנוכל לצאת מן הים השחור. נאלצנו להשליך את כל המטען לים. כדי לשמור על שיווי המשקל של הספינה, עברנו ממקום למקום בתוכה. כולנו לקינו במחלת ים. כשפסקה הסערה, רב החובל וצוותו רצו לעזוב את הספינה ולהציל את עצמם. כחמישה עשר רוויזיוניסטים צעירים איימו עליו בסכינים.

בשעה שש בבוקר הודיע לנו רב החובל, כי הסערה חלפה והוא הביא את

הספינה לנמל טורקי קטן, בשם איצה. בסביבות השעה תשע, ראינו סירה מתקרבת אלינו. פקיד משמר הגבול שאל אותנו ברמקול מי אנחנו ומאין אנו באים. רב החובל שלנו סיפר לשואל את הקורות אותנו, ורופא מאנשינו, שדיבר צרפתית, ביקש אישור מטורקיה לעגון אצלם זמנית, בדרך לארץ ישראל. כמו כן, ביקש שיורידו מהספינה אשה, שאחזו בה צירי לידה. כעבור זמן קצר, הגיעה לספינתנו סירה ועליה מיילדת טורקייה. מהספינה שלנו ירדה אשה שמנה, בעלה הרופא ואשה מרומניה ששלטה במספר שפות. הבטיחו לנו שיתקשרו עם הקהילה היהודית באיסטנבול ויסדרו לנו ירידה מהירה מהספינה. חיכינו בסבלנות, בתקווה שהעניין יסתדר במהרה. אבל בסביבות השעה חמש לפנות ערב, חזרה הסירה עם האנשים ובלי המיילדת. התברר שממשלת טורקיה מסרבת לאפשר ליולדת ללדת על אדמתה, ומסרבת להניח לאנשי הספינה לרדת על אדמת טורקיה. רב החובל והצוות עזבו את הספינה. קבוצת צעירים רוויזיוניסטים, שבינתיים למדו לנווט, לקחו את הפיקוד, וניהלו את הספינה. חיכינו בנמל שלושה ימים. ביום השלישי, התקרבה ממערב סירה ובה המיילדת. באותה עת הצטרפו הטורקים לכוחות הברית, ולפיכך איפשרו לנו לרדת לחוף. הופיעו מספר סירות, ובשעה שמונה בערב ירדנו לחוף.

בלילה הראשון ישַׁנו בשדה. בקרבתו היה נחל, שתינו ממימיו המתוקים. הבערנו מדורה. הביאו לנו שקי אוכל עם לחם טרי, ביצים מבושלות וזיתים. בבוקר שלחו לנו עגלות רגילות ונסענו בדרך רומית עתיקה, שהובילה ברמות גבוהות ובעמקים מסוכנים. לאט לאט התקדמה השיירה. נשלחה אלינו גם שמירה צבאית, שבראשה עמד קצין שהתייחס אלינו באדיבות וברגישות. הוא רכב על סוס ומדי פעם, בדק כל עגלה, שאל מה המצב. כשראה פנים עייפות, סימן לעצור.

את הלילה השני עשינו בבית ספר מלוכלך, על הריצפה. אבל בחוץ, בחצר, הכינו לנו מזון, מטעם הקהילה היהודית באיסטנבול. אחרי ארוחת הבוקר, קיבל כל אחד חבילת מזון ליום שלם. אחר־כך ירדנו אל העמק. עוד שני לילות ישנו בשדה, כל הזמן שמרה עלינו יחידה צבאית ובראשה קצין. ביום הרביעי הגענו לכפר. הכניסו אותנו למסגד יפה, וישנו על הרצפה, שהיתה מכוסה בשטיחים.

האוכלוסייה הטורקית, שידעה על גורלנו, קיבלה אותנו בשמחה ובדמעות בעיניים. מעולם לא ראיתי כל־כך הרבה פנים בוכיות. לא הרשו להם להתקרב אלינו. כשהגענו למקום שבו המתינו מכוניות משא, חיכו לנו כבר כתבים מעיתונים שונים. נסענו במשאיות בדרכים מסוכנות. יומיים נסענו לתחנת רכבת ומשם, בקרונות שבהם הובילו פרות, המשכנו עד איסטנבול. הגענו בשעה חמש לפנות בוקר. מחלונות הרכבת ראינו יהודים שחיכו ובירכו אותנו, ודמעות של שמחה בעיניהם. הקצו לנו את בית הספר היהודי הגדול ביותר, ופה

שמרו עלינו אדונים וגברות מהמעמד המכובד. השולחנות היו ערוכים ועליהם ארוחת ערב חמה. אבל אנחנו איחרנו. הגענו רק למחרת בבוקר. בנו של זאב ז׳בוטינסקי, ערי, קיבל אותנו בחמימות. הוא נאם לנו בגרמנית, והוביל אותנו ברכבת עד ביירות. לכל אחד מסרו חבילה עם בגדים, סבון ומברשת שיניים, שוקולד, ממחטות אף ושני זוגות גרביים. בנוסף לזה היו סוכריות והרבה פירות.

בביירות קיבלו אותנו האנגלים. בלילה קיבלנו לקרונות צלחות, כפות ומזלגות מאלומיניום, וגברות אנגליות הגישו לנו סנדוויצ׳ים. העבירו אותנו למחנה שלהם בעתלית, באוטובוסים, ומשם נסעתי לבית עולים בתל אביב.

בשנת 1948 הגיעה ארצה בתי הגדולה. היא כבר היתה נשואה ולה ילדה בת שלוש. היא יצאה מרומניה דרך הונגריה ואיטליה, ושם שהתה שנתיים ב־Cinecitta. את בתי הגדולה לא ראיתי מאז שהגעתי לבוקרשט. הרוסים נכנסו לצ׳רנוביץ, והפרידו אותנו מהבת הגדולה. מאז לא היו לי שום ידיעות אודותיה. בהיותי על הספינה, בזמן הבערה הגדולה, הייתי מאושרת שלפחות בת אחת תציל את עצמה, ותישאר בחיים, כיוון שהספינה שלנו רעדה מעומס ומים הציפו אותנו. כל אחד שכב עם עיניים פקוחות וראה את המוות. אבל נשארו לי שתי הבנות, תודה לאל!

ד"ר זאב מנדל

מכתב ליעקב שכטר

(ירושלים 25.6.1955)

ידידי מר שכטר, הייתי בן שמונה עשרה כשעזבתי את עיירתנו. ברחנו אז מהרוסים. מיד גייסו אותי לצבא האוסטרי. בסוף מלחמת העולם הראשונה הייתי בחופשת לימודים באוניברסיטה בוינה. אחרי שהפולנים חזרו לשלוט באזורנו יכולתי לבוא בימי הפגרה לבית הורי, לראות את קרובי ולנוח. אחרי גמר למודי בוינה והתמחות בקרקוב, נשארתי בגליציה המערבית (קרקוב וטרנוב). לקוטי באתי רק לעתים רחוקות כדי לבקר את קרובי. עם פרוץ מלחמת העולם השנייה, ברחתי מהגרמנים, באתי לקוטי, וקיבלתי עבודה בבית החולים קוסוב. שם עבדתי עד לכניסת הגרמנים ב־1941. אז הושלכתי מבית החולים, אבל נשארתי בקוסוב. מדי פעם ביקרתי את קרובי בקוטי עד שלבסוף, בספטמבר 1942, ברחתי עם אחי ואחיותי ובני משפחותיהם לויז'ניץ. משם הוחזרנו לקוטי על־ידי הרומנים. היו אתנו עוד הרבה אנשי קוטי. סגרו אותנו בעליית הגג בביתו של טוניקובסקי, תחת השגחת המשטרה האוקראינית. בעזרת שוחד הצלחתי לצאת בשלום מידי המיליציה האוקראינית, ובעזרת הנזירות מבית החולים בקוסוב, עברתי לצד ה'ארי' וחייתי חיי גוי עד סוף המלחמה. עם סיום המלחמה הייתי בקרקוב. ארגנתי את העזרה הראשונה בשביל החוזרים מאושוויץ וממקומות המסתור השונים. עזרתי לארגן מחדש את החיים היהודיים והציוניים בקרקוב. הייתי ראש הקהל, חבר האזקוטיבה הציונית והוועד היהודי עד שעליתי ארצה...

בטי נוימן (לבית גלזברג)

משפחת טטקה (מנשה) גלזברג

היינו משפחה בת שמונה נפשות. אח אחד נפטר בגיל אחת עשרה מדלקת המעי העיוור. זה קרה לפני פרוץ המלחמה. נשארנו שלוש אחיות: רבקה, קוקה, אני ושני אחי, ברל וטוני. כולם חוץ ממני התחתנו והקימו משפחות לפני המלחמה. ברל נשא אשה ב־1938, ועדיין לא היו לו ילדים. לטוני היה רק ילד אחד, וכך גם לקוקה. אבא נפטר באופן פתאומי בשנת 1940, בימי השלטון הרוסי.

רבקה היתה הקרבן הראשון של השואה. חטפו אותה מהבית כשבעלה נעדר, והיא לא שבה עוד. בעלה עשה מאמצים נואשים להחזירה הביתה. הוא נתן את כל רכושו, כי הבטיחו לו שניתן למוצאה ולהחזירה, אך לשוא.

קוקה היתה הקרבן השני. בעלה עבד אצל הגרמנים. יום אחד היא השאירה את הילד אצל השכנה והלכה להביא אוכל לבעלה. בדרך ירו בה, את הילד הרגו בבית השכנה. באותה שנה העבירו את אנשי קוטי לגטו קולומיה. טוני ומשפחתו לא רצו לצרף אותי אליהם, כי פחדו שמא איהרג בגלל הילדה שלהם. טוני האמין שאוכל להינצל כי אני עדיין צעירה. הם לא הגיעו לגטו. בדרך הרגו את טוני, אשתו ובתו.

אמא ואני נשארנו בבית. באחד הימים, אמא נסעה לסניאטין לברר מה גורל רבקה, כי בעלה (של רבקה) אמר שיש סיכוי שניצלה. אמא נהרגה בסניאטין יחד עם גיסי. אחי הגדול, ברל, גר בוורשה, ושם בגטו נספה יחד עם אשתו.

נשארתי בודדה. הצטרפה אלי שכנתי, גברת מאייר. אחרי האקציה האחרונה, בה הוצת בית הכנסת, התחלנו בבריחה. בדרכנו פגשנו גרמני שהכה אותנו מכות חזקות, אבל הרשה לנו להמשיך לרוץ באומרו: "יש לכן מזל שאינני הורג אתכן, כי אין לי פקודה לעשות זאת". המשכנו לרוץ, עד שהגענו לביתו של אוקראיני אחד, שהחביא אותנו בדיר חזירים. כשהרגיש שהמקום אינו בטוח, החביא

אותנו באיזה בור פתוח, שבו האוקראינים עושים את צרכיהם. לא היה שם אפילו מקום לשבת, ואני איבדתי את חוש הריח. האוקראיני, שרצה לעזור לנו, הביא לנו אוכל בכל יום, והבטיח לדאוג לנו ולהבריח אותנו לרומניה. הוא השיג מבריח גבולות, שהבטיח להעביר אותנו את הגבול אם ניתן לו את כל התכשיטים שהיו לנו. בלילה הוא התחיל להעביר אותנו את הצ׳רמוש במקום שבו היו המים רדודים. באמצע הנהר עזב אותנו, באומרו שהוא הולך למצוא שותף, ולא חזר. לא ידענו אם הגענו כבר לבוקובינה או שאנחנו עדיין בקוטי. שתינו היינו קפואות ורטובות. המשכנו ללכת מבלי לדעת לאן אנו הולכות עד שהגענו לגדת הנהר, שם ישבנו עד אור הבוקר. עם שחר קמנו והתחלנו ללכת. לפתע ראינו בחור צעיר, שהיה בידו גרזן. היינו בטוחות שיהרוג אותנו בגרזן. למזלנו התגלה אותו בחור כמלאך המושיע שלנו. הוא הציע לנו להתחבא בשיחים, ולא לצאת לרחוב. הוא הביא לנו בלילה חלב חם, מזון ובגדים של גויים. אני לא אכלתי מאומה, כי רציתי למות. חברתי עודדה אותי. היא חששה שאם תישאר לבד, לא תוכל להינצל. כל אותו הזמן היו יריות באיזור, כי היה זה זמן קצר אחרי האקציה. שהינו מספר ימים ביער, במקום מחבוא.

לילה אחד המושיע שלנו לקח אותנו אליו הביתה. הוא הסתיר אותנו בעליית הגג כשאנו מכוסות בקש. במשך כל התקופה הזאת, כמעט שלא אכלתי דבר, והייתי במשקל ירוד. הסתתרנו מספר ימים בעליית הגג. באחד הלילות לקח אותנו הגיס שלו לרכבת, והתכוון להכניסנו לקרון משא. פתאום באו שני אנשים, האחד במדים והאחר בלבוש אזרחי, וביקשו לראות את המסמכים שלנו. הרכבת זזה בינתיים. האיש הלבוש בבגדים אזרחיים הציע להכניס אותי לרכבת הבאה, לבדי. אמרתי לו שבלי אחותי אינני זזה. הוא החליט להשאירנו בחיים. היה לי חום גבוה, וכתמים שחורים הופיעו על גופי. כנראה שזה היה טיפוס. בבוקר רציתי ללכת למשטרה ולהסגיר את עצמנו. ראש המשטרה היה גם ראש הכפר. לפי הנחיות אנשים ברחוב הגענו אליו הביתה. הוא אמר לנו להמתין, ולהיכנס לחדר השני. הסתבר ששוב פגשנו במושיע. הוא החזיק אותנו בביתו כמה שבועות, ואותי פינק במיוחד. הייתי חולה, והוא השקה אותי במים וחלב. לאחר זמן מה הוא הכין לנו מסמכים מזויפים, הלביש אותנו בגדי גויות, והביא אותנו ברכבת עד צ׳רנוביץ.

בצ׳רנוביץ הגענו עד למשרד הראשי של היהודים. עמד שם יהודי אחד ולא נתן לנו להיכנס, כי אסרו על יהודי רומניה להכניס פליטים מפולין. אני דחפתי אותו, ואמרתי: ״עד עכשיו גויים הצילו אותנו, ועכשיו אתה תגרום למותנו?״ הוא הלך להיוועץ, ולבסוף הרשה לנו להיכנס לבניין. סיפרתי בבכי את כל הקורות אותנו. הם התקשרו עם ועדה שטיפלה בפליטים בלתי לגאליים. מצאו לנו מקומות לינה נפרדים. הופרדתי מחברתי. כל לילה ישַנו במקום אחר, כי אסור היה ליהודי צ׳רנוביץ להחזיק אזרחים בלתי לגאליים. באחד הבתים

שישנתי בהם, היה יהודי שטיפל בי באופן מיוחד. אסור היה לי לצאת מהבית, אבל יום אחד החלטתי לצאת וללכת למגיד עתידות. בדרך תפס אותי שוטר. כיוון שלא יכולתי לענות ברומנית, הוא רצה לקחת אותי לתחנת המשטרה. הידיד שטיפל בי חיפש אותי בכל מקום, כשראה שהשוטר מוביל אותי, הוא נתן לו טבעת כשוחד, ובתמורה הוא שיחרר אותי. נודע לָנו שמעבירים פליטים בלתי לגאליים לבוקרשט, שם ניתן לקבל לגליזציה. היו מספר קבוצות של פליטים בלתי לגאליים. כל קבוצה יצאה עם מבריח גבולות, אשר קיבל כסף מיהודי צ׳רנוביץ או מהג׳וינט. המבריח שלנו נעלם לנו ושני אנשים ריחמו עלינו, וצירפו אותנו למבריח שלהם.

הגענו לבוקרשט. שני הבחורים טיפלו בנו יפה, ולקחו אותנו לדירה שהוכנה בשבילם. יום אחד קראו לנו לקונסוליה של שוויץ, ושם קיבלנו מסמכים. שלחו אותנו למחנות סגורים ליד בוקרשט. אני הגעתי לסלטינה. נסעו אתי כמה חברים: אח ואחות מקוטי, שביקשו להגיע לסלטינה, כי היו להם שם קרובי משפחה. הגענו יחד לבית משפחת שטרנברג, ושם פגשתי את יוזק נוימן, בעלי לעתיד. יוזק הגיע לסלטינה בשנת 1939, עם הצבא הפולני, יחד עם חברים הקים ועד שטיפל בפליטים חדשים. הוא סידר לי מגורים אצל גויה, שחשבה שאני לא יהודייה. הוא ביקר אצלי לעתים קרובות ודאג למחסורי. נתן לי כסף לאוכל ובגדים. הוא סיפר לי שאשתו ובנו נספו בשואה.

בסוף שנת 1943 נודע לנו שאפשר לנסוע לפלשתינה, אבל קודם צריך היה להגיע לבוקרשט. לנו אסור היה לעזוב את סלטינה, ונאלצנו לצאת בלי רשות. יוזק צירף אותי ל׳השומר הצעיר׳, הוא ידע שהם יוכלו להעביר אותי לפלשתינה. יום אחד ב־1944, הגענו סוף סוף לנמל קונסטנצה, שם המתינו לנו שלוש אניות שנראו כארגזים. בכל אנייה הצטופפו כמה מאות אנשים, אף־על־פי שהיו מיועדות לכמה עשרות בלבד. שמות האניות: מורינו, מפקורה ובולבול. האניות היו אמורות להפליג לטורקיה. הפרידו ביני לבין יוזק, למרות כל ההשתדלויות. נאמר לנו שזה לא משנה כי בטורקיה ניפגש כולנו. לפני ההפלגה הפרידו בין גברים לנשים, כדי לבצע חיפוש אישי אצל כל אחד. רציתי מאוד להיות עם יוזק, כי לא היה לי קרוב אחר בעולם. לפתע ראיתי איש בעל דרגות ועיטורים. הוא נראה לי כקצין בכיר ולכן ניגשתי אליו. ביקשתי שיעביר אותי לאנייה של בעלי. מסרתי לו את דרכוני, אף־על־פי שלא הכרתיו. בינתיים הגיע יוזק להיפרד לשלום לפני העלייה לאניות. כאשר שמע שמסרתי את דרכוני, הוא החוויר וראיתי בפניו יאוש, הצעתי לו שיסע לבדו ויינצל, ואני כבר אסתדר. דקה אחת לפני צאת האניות חזר אותו קצין, עם דרכוני, ועליו מחוק שם האנייה הקודם וכתוב שם האנייה ״מורינו״, האנייה שבה נסע יוזק. שלוש האניות יצאו לדרכן. שתי האניות האחרות – מפקורה ובולבול – הוטבעו בידי הגרמנים, ורק האנייה ״מורינו״ הגיעה לטורקיה בשלום. מטורקיה הגענו, דרך סוריה, ברכבת לפלשתינה והתחלנו יחד חיים חדשים.

חנה קלינגר (לבית אבוש)

השבר שלעולם לא אשכח

אני, חנה, היחידה מכל משפחת אבוש ששׂרדה. אבי, שמשון בן יוסף, שלושת אחי, יוסף, מאיר, משולם ובני משפחותיהם נספו. גם שתי אחיותי, הוגיה וינטע. הוגיה ובעלה, אברהם, היו הקרבנות הראשונים של הטבח, שעשו הקלגסים האוקראינים, בהדרכתם של הכובשים הגרמנים, באחרון של פסח, בחודש אפריל 1942. שלושת ילדיהם הובלו למחנה השמדה. אמי ז"ל נפטרה לפני המלחמה. היא מתה מוות טבעי. את גופותיהם של אחותי וגיסי ז"ל מצאנו בביתם. בעצמנו קברנו אותם, לחוד, הואיל ואת גופות כל ההרוגים האחרים באותו יום, אספו וקברו בקבר אחים אחד.

אני, בעלי משה קלינגר ובתי היחידה, סבינה, הצלחנו אחרי תלאות לברוח לרומניה. משם גורשנו לטירספול, למחנה בו נאסרו יהודים מגורשים מרומניה. החיים שם היו בלתי אנושיים. טירספול היא עיר באוקראינה, בחבל ארץ שהרומנים קראו לו טרנסניסטריה. אדמתה ספגה הרבה דם ודמעות. שנתיים הייתי בטירספול, יחד עם בעלי ובתי. באפריל 1944, שוחררנו וניצלנו. מטירספול נסענו לצ'רנוביץ, כדי להיות קרובים לביתנו הישן, ולנסות למצוא שרידים ממשפחותינו.

בתום המלחמה, במאי 1945, נסענו לפולין, לחפש שרידים מהמשפחות. לדאבוננו, לא מצאנו איש. כשנודע לנו שאחות בעלי, צילה, ובני משפחתה, נמצאים בבלגיה, היינו מאושרים להצטרף אליהם. שם, בבלגיה, זכינו ונולד לנו בן, שנקרא, שמשון־וולף, על שם אבי ואב בעלי. נודע לנו שאחות שנייה של בעלי, בתיה ובעלה, ניצלו. גם אחותי הקטנה, מנצי, ואחי לייבל, בחיים. הם שרדו בטרנסניסטריה, שהיתה כבושה על־ידי הרומנים.

אחרי תלאות רבות, החלטנו לעזוב את אירופה אך לא הצלחנו להגיע

לישראל. גרשון הזנפרץ, בן דודי, סידר לנו אשרות כניסה לאוסטרליה. בתי סבינה ובעלה רפי, גרים בחיפה, מאז 1969. בני שמשון־וולף (ביל), אשתו סוזאן וילדיהם, נמצאים באוסטרליה. לצערי, בעלי, משה קלינגר ז"ל, נפטר לאחר מחלה קשה, ולא זכה לרוות נחת מהילדים, הנכדים והנינים. יהי זכרו ברוך.

אטלה ריגלר (לבית צביבך)

עדות

בספטמבר 1939, עם פרוץ מלחמת העולם השנייה, גרה משפחתי בפולין, בעיירה קוטי. עם בריחת הפולנים, שלטו האוקראינים במשך מספר ימים, ואז נכנסו הרוסים, ושלטו כשנתיים ימים. ביוני 1941 התקדמו הגרמנים מזרחה, הם כבשו את השטחים בדרך ואת העיירה קוטי. האוקראינים קיבלו את השלטון, ומיד ציוו על כל היהודים לענוד סרטים צהובים.

האוקראינים התחילו ברצח בעיירות הקרפטים כמו ז׳ביה, רוסטוקי, יבלוניץ ועוד. יום יום הוצאו מנהר הצ׳רמוש גוויות של יהודים שהוטבעו.

שבועיים אחר־כך, קיבלו ההונגרים את השליטה על האיזור. ההונגרים התייחסו יפה אל היהודים. וכעבור שלושה שבועות עבר השלטון לגרמנים.

תמיד אחרי החלפת השלטון, סבלו היהודים מהתעללות וביזה. גם הרומנים שעברו בעיר התעללו ביהודים. הם בזזו וגזזו את הזקנים של היהודים.

הסבל של היהודים התחיל עוד לפני הכיבוש הגרמני. עוד בזמן שלטון האוקראינים הוציאו אנשים מכובדים לעבודות בזויות. הם ציוו על הרופא ד״ר ברטל לנתץ את פסל לנין, שעמד מול בניין העירייה. הם הרביצו ליהודים בלי רחמים. את הצוויים לעבודה הבזויה ניהלו האוקראינים חולבצוק והליבצוק. הגרמנים דרשו מהיהודים כסף, מעילי פרווה ותכשיטים. בסוף 1941 הגיעו שמועות על הרג של המוני יהודים בידי גרמנים. אבל האנשים לא האמינו. הרוב האמינו שיקחו אותם לעבודה, הכינו חבילות וחיכו לקריאה. היו שהלכו ליער, והיו שבנו מקלטים מתחת לבתים.

באחרון של פסח 1942, הגרמנים, יחד עם האוקראינים, הקיפו את העיר שלנו, קוטי, וירו ברחובות. אנחנו התחבאנו במקלט, בביתו של אייזיק שער. המקלט היה גדול והגיע עד ביתו של פישל פליישר (המקלט יכול היה להכיל

שמונה עשר איש). אבא שלי ראה דרך האשנב איך הרגו את גיסו של אייזיק שער ואת יעקאלי זיידמן, שהתחנן על נפשו בפני האוקראינים שישחררו אותו. הם הוציאו אז כשש מאות יהודים. את גיציע זיידעז תפסו בכניסה לביתו, והובילו אותו יחד עם יתר היהודים.

אנחנו ישַנו במקלט. אני, אחי מוציע ויענקל, אחותי פפי, אסתר גולדשמיד, אתנו היתה גם פינע פליישר. מיד אחרי שהתחבאנו, החלו לפול התמוכות. הגרמנים הציתו את כל הבתים וגם את ביתנו. לבית שלנו ולמקלט שהסתתרנו בו, לא קרה דבר, כי הוא היה חדש וחזק, כך נשארנו בחיים.

אחרי האקציה נשארנו בחיים הודות ליעקב אלטמן ועובדיה מושקוביץ. הם חפרו מחדש את הכניסה שלנו שנסתמה בשרפה. כשיצאנו החוצה ראינו את החורבן. ראינו כיצד הנותרים בחיים חיפשו ואספו את הגוויות וחלקים מהן, כדי להביאן לקבר ישראל. רבים נחנקו מחמת הגזים ועשן השרפה, ביניהם נטע מושקוביץ עם משפחתו, מנדל מושקוביץ ומשפחתו, יוסל שוורץ ומשפחתו, יוסל פלדהמר ומשפחתו, שנספו במקלט שלהם. יטה קאבנר ושרה בענצער עם הבת שלהם פייגע, מתו במקלט שהוצת. באקציה חוסלו כאלף יהודים. את הילדים של הרשל כהן זרקו הגרמנים מהגג. הגרמנים צילמו אותם כשהם מתבוססים בדמם. אחרי האקציה ציוו הגרמנים על הנותרים לעבור לגטו קולומיה.

מספר רב איבדו את עצמם לדעת וחלק מהנותרים עברו לגטו. צעירים שילמו סכומי כסף גדולים ונשארו לעבוד במחנה. משפחתי נשארה בשלמות ושלחו אותנו לעבודה בזבוריש (שדה בדרך לקוסוב), אצל זיידה מנדל. משגיחים גרמנים באו אחרי שבועיים לבדוק את כרטיסי העבודה שלנו. זאת היתה רק אמתלה. הם ציוו עלינו להתייצב בעיר, ידענו לשם מה. ידענו שמחכה לנו המוות, אבל לא היתה ברירה. מספר רב של יהודים עברו לוויז׳ניץ ולסביבתה. יהודי ויז׳ניץ הועברו לטרנסניסטריה (אוקראינה הסובייטית הכבושה). מספר יהודים ניסו לעבור את הגבול הרומני, אבל הגרמנים שומרי הגבול החזירו אותם. כמה אנשים איבדו עצמם לדעת. את הגופות זרקו הגרמנים לכלבים. ההורים שלי, אחי יענקל ואחותי פפי, הלכו להתייצב לרישום (היו להם כרטיסי עבודה). אני, אחי מיציעה ואחותי שלומית התחבאנו במקלט. היו שם גם חיים זקלר ואשתו אסתר גולדשמיד. סיפרו לנו שהגרמנים אספו אותם והעבירו אותם לקולומיה, לגטו. את חלקם הכניסו לקרונות מוות והעבירו לבלז׳ץ, ובדרך נחנקו. על זה סיפרה לנו אחותו של דוציה פלדהמר, שקפצה בדרך מהקרון, חזרה והיתה אתנו במקלט. את האנשים הצעירים יותר העבירו הגרמנים למחנה ינובסקה בלבוב. הבן של ד״ר ברטל היה שם. הגרמנים התנקמו שם בעצורים, עשו מהם לוח קליעה למטרה. הם העלו אותם על עצים וירו בהם. על זוועות מחנה (לגה – בגרמנית) ינובסקה בלבוב, סיפר הבן של

ברטל. הוא הצליח לחמוק משם, להגיע לקוטי ולספר לנו מה שראו עיניו.

אהרון גולדשמיד היה בין עשרים האנשים שהגרמנים השאירו בעיירה לעבודה. יעקב אלטמן היה האיש שהעביר אותי, את אחי ואחותי למקלט, והסתיר אותנו בבית שימוש. הוא הביא למרתף קצת חיטה נקייה וכל אחד קיבל כף ליום, כדי שיוכל לשבור את רעבונו.

האנשים חויבו להתייצב לרישום. למזלי, הגרמנים דרשו שתי נשים, האחת למשטרה, והשנייה – לשרת עשרים יהודים. אני עבדתי במשטרה. פפי אורנשטיין היתה מזכירה של מנהל העבודה. כל יתר היהודים שהסתתרו הלכו לבדם להירשם אצל הגרמנים, כיוון שלא יכלו לסבול את הרעב.

בהיותי במשטרה, ראיתי דברים איומים. אנשים נפוחים מרעב באו לבקש את המוות. הגרמנים החזירו מוויז'ניץ יהודים שניסו לברוח. אחד חתך את גרונו ולא מת, אחד חתך את ידו ודימם. ד"ר ברטל חבש אותו, והגרמנים העבירו אותם לקוסוב. התייצבו גם זליג דרקסלר ואשתו אחרי המקרה הנ"ל. מנהל העבודה עזב, ואסרו אותי ואת פפי אורנשטיין. ד"ר ברטל נתן שלמונים ושיחררו אותנו. למחרת שוב אסרו אותי כשהגעתי לעבודה, והעבירו אותי לקוסוב. אסרו גם את אחי יענקלה ואת אחותי.

באותו זמן הסתתר יעקב אלטמן בקוסוב הישנה אצל גוי. יו"ר היודנראט בקוסוב, שטיינר, התערב ושיחרר אותי מבית הסוהר. בבית הסוהר ישבו אפרים דרוק, אשתו וילדם. באותו יום רצחו אותם בירייה. אני הסתתרתי בסטרי קוסוב והגוי העביר אותי לסטרי קוטי. חשבנו לעבור את הגבול לרומניה. בינתיים התגוררנו אצל זיידה מנדל. השוטרים חיפשו אותנו. אחי, אחותי ואני רצנו להסתתר בחצר, כשעבר הכומר הצעיר, סטיפאנאוויץ, עם שוטר ואסרו אותנו. הגרמנים אספו לרפת עוד עצורים. היו ילדים שהתחננו לפני הגרמנים שישחררו אותם, אך ללא הועיל. במשטרה היו יצחק פיינר ובנו הקטן ועוד ארבעה ילדים מקובקי. הובילו אותנו לקוסוב ובדרך ברחתי כדי להציל בדרך את האסירים, אחרי שנעבור את היער.

בתשעה עשר באוגוסט, 1942, לפני החגים, הלכתי לגוי לבקש שיציל את קרובי, אחי ואחותי, אבל היה כבר מאוחר מדי. הגרמנים העבירו אותם לכפר על יד קולומיה, שם, יחד עם עוד שישים יהודים, קברו אותם חיים.

הייתי אצל הגוי מסטרי קוטי, שהיה מבריח יהודים לרומניה. באו אליו יהודים מלבוב והסביבה. משפחת קלר, טילינגר ואשתו, נספו בזמן ההברחה. אני הייתי אצל הגוי עם עוד בחורה מלבוב. על הגוי הלשינו, ובאו מהמשטרה לבדוק אצלו. הגוי לא גילה להם. הוא קיבל פקודה להעביר אותנו לגרמנים אם במקרה נבוא אליו. כששמענו שמחפשים אותנו, הלכנו לשדה והסתתרנו בתוך ערמת קש. הגוי העביר אותנו בלילה ליער בקובקי והביא לנו אוכל מדי יום.

היה זה חג המולד. בלילה החזירו אותנו, אותי ואת הבחורה מלבוב. הבחורה

שהיתה לה תעודה של אחות, נסעה לסטניסלבוב ואחרי שלושה חודשים הוציאו אותה להורג, מפני שגילו שהתמונה בתעודה מזויפת. אותי חיפשו אחר־כך ולא מצאוני.

כשלא הצליחו למצוא אותי, כדי למסור אותי לגרמנים, אמר מירקי המבריח, שזה כנראה רצונו של אלוהים. ואז הוא הסתיר אותי אצלו, בבוידם של הרפת, ועשה שם מקלט בקש. כשנגמר הקש, עשה לי מחבוא מענפים דקים. כך הסתתרתי. אסור היה שאף אחד ידע עלי. סבלתי רעב ורטיבות מהגשמים. אחר־כך הסתיר אותי תחת מיטתו. משם שמעתי איך הגרמנים מוציאים את זיידה מנדל ומשפחתו.

עשרים ושניים חודשים הסתתרתי אצל מירקי. שלושה חודשים לפני השחרור בידי הרוסים, גילתה אשתו של מירקי לשכנים שיהודייה מוסתרת אצלה. עוד באותו לילה ברחתי לפטרו המבריח. הם קיבלו אותי, ואחרי ריב עם אשתו, רצה להרוג אותי ואת אשתו. אז שברתי את החלון, ומלאה בדם ברחתי חזרה למירקי. היות והם פחדו, חזרתי לפטרו, ומשם ברחתי ליער, דרך השדות. בלילה ראיתי אור והגעתי שוב לפטרו. אשתו העבירה אותי העירה לבויצוק. אצלו נשארתי מספר ימים, ואחרי זה גירשו אותי. נאלצתי ללכת, והגעתי לבתים השרופים בעיירה. נכנסתי למרתף, והסתתרתי שם שלושה ימים. בלילה, כשרעבוני הציק לי, הלכתי חזרה לבויצוק לבקש פרוסת לחם. הם סירבו לתת לי מזון, והכניסו אותי לרפת. בלילה הביא בויצוק גויים עם כלי עבודה, פרצו את הדלת וגירשו אותי. אני הסתתרתי בבית העלמין. אחר־כך עברתי לטודיוב, שם הסתתרתי בדיר חזירים, עד שנכנסו הרוסים. הצטרפתי לחיילים הרוסים, והייתי אתם שלושה חודשים בחזית, כיוון שהגרמנים כבשו שוב את קוטי.

יצחק מנדל רייזר

היתום מקוטי

הדבר נודע לי רק אחרי שיחרורי מהצבא הרוסי, כשנגמרה המלחמה. לצבא הרוסי גויסתי בתשעה עשר ביוני 1941, ושוחררתי בעשרים ושמונה ביוני 1945. ההחלטה הראשונה שלי אז היתה לחזור הביתה. חשבתי שאולי שרד מישהו ממשפחתי הענפה.

הגעתי לצ'רנוביץ ופגשתי את בתו של מוטל הקצב. היא סיפרה לי את האמת על העיירה. לא העזתי להאמין, ובעצמי נסעתי לעיירתי קוטי.

הלכתי לביתי, בו עברה עלי מחצית חיי. בכיתי. מצאתי בו זרים. גרה שם שכנה. שאלתה הראשונה היתה באוקראינית: "אתה עוד חי?" הכול בבית היה כמקודם, רק בעלי הבית האמיתיים היו חסרים. ברשותי היה אקדח, כיוון שהייתי קצין בצבא, וחשבתי להחסל את כולם ולבסוף גם את עצמי. בשבילי, איבדו חיי את ערכם, אבל בהיזכרי מה שעבר עלי בשנות המלחמה, ובחודשים הרבים ששכבתי בבית החולים, זלגו דמעות מעיני, וברחתי לקמפוס שומרי הגבול. בקמפוס עברתי את הלילה. למחרת בבוקר הלכתי לבית הקברות לחפש, אולי מישהו יופיע. הסתכלתי לכל הצדדים, שלא תבוא יד זדונית לחסלני, אולי מישהו מה'ברנדרובצים'* שהסתובבו, הרגו את אנשי המקום ושרפו בתים. הסכנה היתה גדולה.

נשארתי ללא הורים. אבי, חיים־מאיר, אמי היקרה פרידה ושלושת אחי: אברהם־לייב, אלטר ויעקב, וכן הדודות ומשפחותיהן, כולם נספו. היום אני חולה וזקן. ממחשבותי לא סרים הזמנים העצובים שבהם אבדו האהובים והיקרים.

* אוקראינים לאומנים ששיתפו פעולה עם הנאצים.

מנשה שטינברכר

עדות

עירנו, קוטי, היתה יפה מאוד. האנשים היו מלאי הומור וחן. רוב התושבים היהודים היו סוחרים, ובמרכז העיר היו רוב החנויות בבעלותם של יהודים.

בעיר היו שכונות של בעלי מקצוע, והרחובות נקראו בשם מקצועם של הגרים בהם. עם זאת, היתה גם חלוקה לאיזורים: איזור בתי המרחץ נקרא 'בודגאס', איזור בתי הכנסת, שמספרם היה די גדול, נקרא 'שילגאס', האיזור שבו התגוררו החייטים נקרא 'שנאדערגאס'. במרכז העיר, במקום שבו היו החנויות, היה שטח גדול וריק שנקרא 'מארקפלאץ'. הגויים שהתגוררו בסביבות העיר, היו באים לשם עם סחורותיהם, היו מוכרים אותן, וגם קונים מן היהודים. החיים היו שלווים, ולא תיארנו לעצמנו שרוב האוקראינים שנאו אותנו. עירנו היתה, למעשה, העיר האחרונה בסביבה שטוהרה מיהודים, אולי בגלל הכופר ששולם לנאצים על־ידי עשירי היהודים בעיר. דבר זה האריך את חיינו לתקופת מה.

בסוף פסח 1942, בשעה שהיהודים חזרו מבתי הכנסת, פרצו אנשי הגסטפו לעיר ופתחו בירי על היהודים. להתקפה זו הצטרפו גם חמומי המוח מבין האוקראינים בעיר. היהודים בעיר, שבנו בעוד מועד מקומות מסתור מתחת לבתיהם, מיהרו להיכנס אליהם בהישמע ירי הגסטפו. אנשי הגסטפו, שראו שהיהודים לא נמצאים בבתיהם, החלו להתיז חומר דליק על בתי היהודים, ושרפו את רוב הבתים. דיירי הבתים שנמצאו במקומות המסתור, מתחת לבתים, נשרפו ונחנקו שם חיים.

משפחתי ואני היינו בדרך חזרה מבית הכנסת עם שאר היהודים. כששמענו את הירי, ברחנו, והספקנו להגיע לתוך החצר של בית אחותי הנשואה. בית זה היה בבעלותו של קבלן אוקראיני בשם רודקי. היו לו ילדים רבים, ביניהם בן

בשם טוסקע. הוא הציל את חיינו, כשעמד בשער חצר הבית, ולא נתן לאיש להיכנס.

לאחר שאנשי הגסטפו ביצעו את זממם, הם עזבו את העיר. למחרת החל מסע הלוויות של קרבנות האסון, שנשרפו. לאחר זמן מה, הגרמנים החלו לגייס צעירים יהודים, שנשארו בחיים, כדי לפרק את הריסות הבתים, ולמיין מתוכם את החומרים שהיו חיוניים להם, כמו ברזל. המגויסים קיבלו רשיונות להישאר בעיר, ושאר היהודים הובלו לגטו המרכזי בקולומיה. בין המגויסים היינו אשתי ואני, אחי, אחותי הקטנה ואחותי הנשואה עם משפחתה. נשארנו בעיר. המצב היה קשה מאוד, לא היה כסף ולא מזון. למזלנו הייתי בקשר עם אוקראינים, שמהם קיבלתי מעט מזון.

באותו זמן החלה בריחה לרומניה. מי שהיו לו קרובים ברומניה הסתנן אל הגבול ומשם אל תוך רומניה. בין המסתננים אשתי ואני, בתקווה שאחרינו תבוא שאר המשפחה. לצערנו לא זכינו לכך. מספר שבועות לאחר שהגענו לרומניה, נודע לנו שחיסלו את כל היהודים מהאיזור, והם נשלחו ברכבות למקום לא נודע. מאז לא שמענו עליהם דבר.

ב־1950 קיבלנו היתר עלייה לארץ ישראל. מאז אנחנו פה וזכרונות היקרים לנו מלווים אותנו בכל אשר נלך. יהי זכרם ברוך.

קבוצת חברי "בית"ר"
על מדרגות מרכז התרבות
הפולני "סוקול" (1938).

חלק ממשפחת אלטמן הענפה (1940).

משפחות מנדל, קלינגר, שטיינקול וברון (1935).

החוג העברי בקוטי (1924).

משפחת יעקב שכטר (1938).

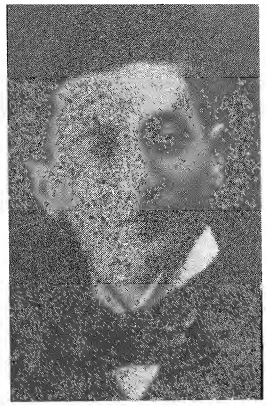

חברי "השומר הצעיר" בקוטי (1920).

קבוצת צעירים מקוטי בבוסתן למרגלות הר האובידיוש (1937).

בני משפחת טטקה צביבך
(1929/30)

בית הקברות היהודי העתיק,
מהמאה ה־18, בקוטי (1990).

אנו מתכבדים להזמין את כב׳ להשתתף בטכס הקדשת מקום החורשה / גלוי

השלט ע״ש **קדושי קהילת**

קוטי

בשטח „יער קדושי פוליך" שעל אדמת הקרן הקימת לישראל, שיתקיים ביום ראשון, כ״ז בניסן תשכ״ג (21.4.63) בשעה 3 אחה״צ, ע״י אשתאול שבפרוזדור ירושלים.

בכבוד רב

קרן קימת לישראל   ארגון יוצאי קוטי

בני קוטי ניצולי השואה, בצילום קבוצתי ליד מצבת הקבר לזכר קדושי קוטי שנספו בשואה, יער הקדושים (1963).

תעודת הרשמה בספר הזהב, ק

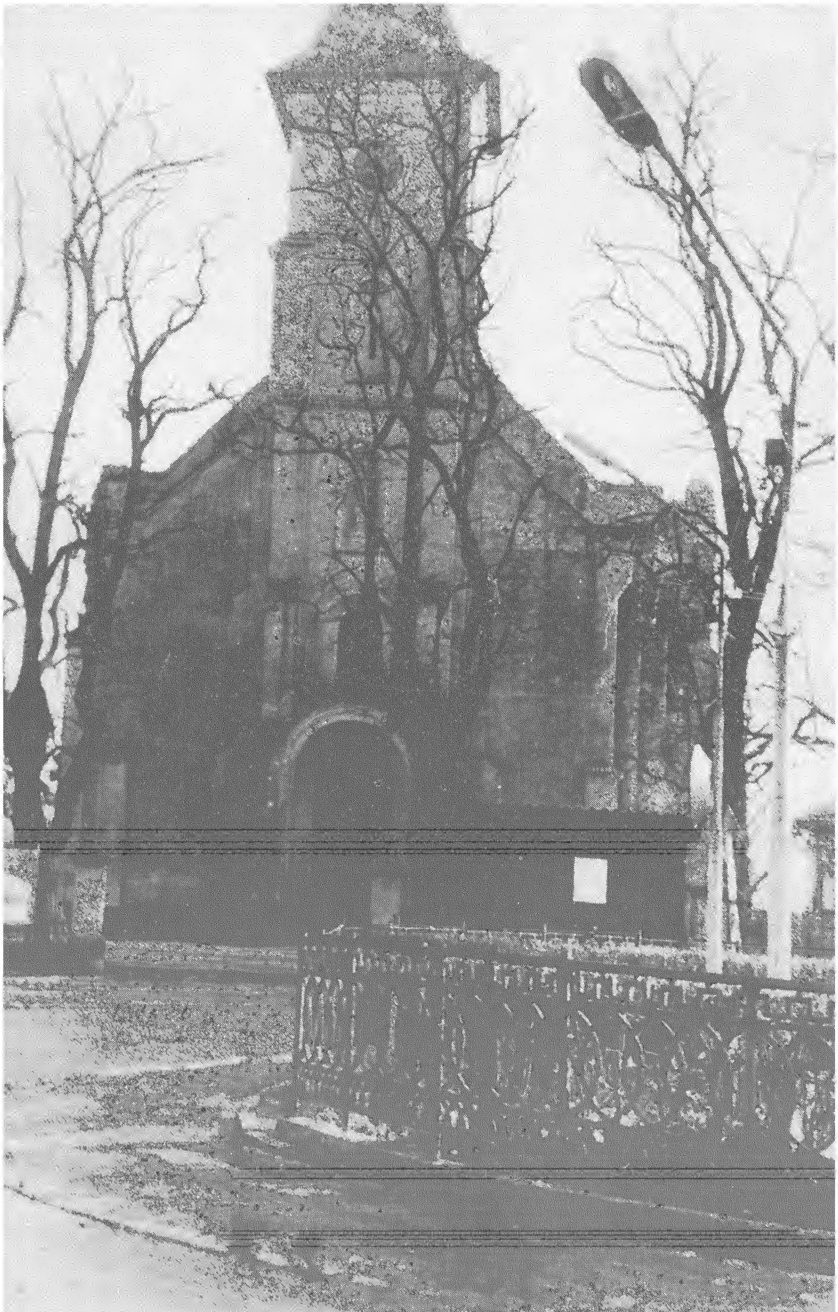
ק״ל, לזכרו של ד״ר מנשה מנדל.

כיכר השוק (הרינק). התמונה צולמה ב־1990.

בית הספר הפולני הכללי לבנים (לשעבר) בקוטי (1990).

הכנסייה הרומית־קתולית הפולנית (1990).

בניין העירייה בכיכר השוק (רינק) בקוטי (1990).

הרב חיים דרוקמן בכיכר השוק (רינק) בקוטי. התמונה צולמה בשנת 1990.

בית המשפט הישן בקוטי (1990).

גשר נטוי על נהר הצ'רמוש המחבר את קוטי עם ויז'ניץ (1990).

שלט זכרון במרתף השואה
בהר ציון, ירושלים (1992)

מצבת קבר לזכר קדושי קהילת קולומיה
והסביבה בבית הקברות נחלת יצחק.

אביהו בן אריה קלינגר, בן לובה ולוסיה, דור שני לניצולי שואה, נולד ב־16 באוקטובר 1953.
נפל ב־7 באוקטובר 1973 בקרב, במלחמת יום הכיפורים בתל פארס שברמת הגולן, והוא בן 20

משה פוקס

נולד במושב בצת להורים עולי פולין מניצולי השואה. בן 7 נתייתם מאמו. את לימודיו התיכוניים עשה בביה"ס "אורט" בעפולה.
במוצאי ראש השנה חזר לסיני וכמובן גם לטנק.
שעת האפס. משה יצא בין הלוחמים לבלום את התקדמות האויב. שעתיים לאחר פרוץ המלחמה נפל בהגנה על אחד המוצבים בקו התעלה. בן י"ט היה בנפלו.

נולד כ"ה באב תשי"ד (24.8.1954)
נפל י' בתשרי תשל"ד (6.10.1973)

דברי שיר

מלכה לוקר

אֵשׁ אוֹכֶלֶת

הִנְנִי אַחַת מִן הָרַבִּים לְאֵין־סְפוֹר
אֲשֶׁר צֻוֵּינוּ בְּתָר־וּבְאוֹת,
וּלְמַעַן שֶׁאֶעֱמֹד בִּזְכוּתִי זֹאת
לַמְּרוֹמִים־לַעֲלוֹת,
צוֹעֲדִים קַלְגַּסִּים קְפוּאֵי־פַּרְצוּף בְּשׁוּרוֹת
וְדִגְלָם מַחֲזִיקִים בְּיָדַיִם טְמֵאוֹת.

בּוֹדֵדָה לְנַפְשִׁי, נְטוּשָׁה מֵאָדָם
בֵּין שְׁתֵּי שׁוּרוֹתֵיהֶם אֶצְעַד דּוּמָם,
וְרַגְלַי יְחֵפוֹת.
וְהֵם – כָּל אֶחָד בְּתוֹכָם, לְמַעֲנִי
וּלְמַעַן כְּבוֹדִי –
מַזְקִיפִים קוֹמָתָם וְרוֹכְנִים עֲמֻקּוֹת
לִמְנוֹת עַל גַּבִּי מִסְפַּר הַצְּלִיפוֹת.

הִנְנִי אַחַת מִן הָרַבִּים לְאֵין־סְפוֹר
הַצּוֹפָה פְּנֵי בָּמָה עֲרוּכָה
עֵצִים יְבֵשִׁים – לְצֹרֶךְ הַמְּדוּרָה,
זֵכֶר אֵשׁ־מְדוּרוֹת מִן הֶעָבָר הָרָחוֹק.
בְּכִכַּר הַשּׁוּק מִתְגּוֹדְדִים פָּרָשִׁים,
עֵינֵי צוֹפִיּוֹת נִיצוֹצוֹת הַחֻרְבָּן.
לְשׁוֹנוֹת הָאֵשׁ קְרֵבוֹת וּבָאוֹת –
לֶהָבָה אֲדֻמָּה מִסָּבִיב לְמִצְחִי, נוֹכַח עֵינַי,
בָּאָה וְאוֹחֶזֶת בִּשְׂעַר רֹאשִׁי
הַפָּרוּעַ.

מלכה לוקר

רוֹצָה אֲנִי לוֹמַר קַדִּישׁ

רוֹצָה אֲנִי לוֹמַר קַדִּישׁ
בְּמִלָּה הָאוֹמֶרֶת שָׁחֹר הוּא שָׁחֹר
וְתַאֲנִיָּה הִיא תַּאֲנִיָּה, בְּלִי נֹחַם וּבְלִי יוֹם,
וְרַק הַלַּיִל לְבַדּוֹ יִשָּׁאֵר,
לֵיל־הַקֶּרַח בְּלִבִּי, לֵיל הַנֶּצַח בְּלִי־אוֹר.

לוֹמַר קַדִּישׁ עַל הַקֵּיצִים לְעוֹלְמֵי־עַד נִשְׁמָדוּ,
לַבְּאֵרוֹת שֶׁיִּתַּמּוּ בְּלֵב יְשִׁימוֹן לָבָן,
לְכוֹכָבִים כְּבוּיִים שֶׁצָּנְחוּ מִשְּׁמֵי־טֹהַר
כְּאַבְנֵי־צוּר סְתָם, בְּלִי כָּל הִגָּיוֹן:
לְמוֹת כָּל הַדְּמָעוֹת,
אֲשֶׁר לֹא הֵפֵרוּ אֶת חֶסֶד אֵל־עֶלְיוֹן.

תרגום: אביגדור המאירי

מלכה לוקר

שִׁירִים מִתּוֹךְ הַסֵּפֶר הָעוֹלָם לְלֹא שׁוֹמֵר

מד.

הַבְּרִיּוֹת חַיִּים יוֹם־יוֹם חַיֵּיהֶם הַפְּעוּטִים
וּמְצוּקָתָם הַכַּבִּירָה.
יְהוּדִים מִתְפַּלְּלִים, חוֹזְרִים בִּתְשׁוּבָה,
מְבָרְכִים, אוֹמְרִים הַלֵּל, יוֹצְאִים יְדֵי חוֹבָה.
בָּתֵּי תְּפִלָּה וְאַלְמֵימָרִים עוֹמְדִים רֵיקָם.
בֵּית הַכְּנֶסֶת חוֹלֵם חֲלוֹם אֲרוֹן־קֹדֶשׁ
לִנְעִילָה...
וְאוּלַי זֶה מִזְבֵּחַ. מִזְבַּח־אָדָם גְּדוּשׁ מָוֶת.

הַשָּׁמַיִם נִסְחוּ אֶל־עָל. וּתְפִלּוֹתֵינוּ תּוֹהוֹת
"סְלַח לָנוּ, מְחַל לָנוּ, כַּפֵּר לָנוּ"

עֲשֶׂרֶת יְמֵי תְּשׁוּבָה. הַחוֹף נָכְרִי וּמְסֻגָּר.
הַמִּזְבֵּחַ פָּתוּחַ. זוֹעֵק הַחֲלוֹם וְנִפְרָךְ מֵעַל הַשְּׂפָתַיִם
רְסִיסֵי גּוֹרָל רָצוּץ.
לְעִתִּים תְּיַלֵּל הַצִּפִּירָה בְּפֶה מָלֵא,
וְאֵין אִישׁ רוֹאֶה, כִּי אָחִי לֹא יִמְצָא לוֹ מָנוֹחַ
עֲלֵי אֲדָמוֹת
יְחִידִי הוּא הַצַּעַר וְהָאֵבֶל גַּלְמוּד מְאֹד.

אֵיפֹה זֶה נִפְגַּשְׁנוּ, הַחַיִּים וְאָנֹכִי?
בַּמִּשְׁעוֹל הַצַּר, הַקְּלָעִים הַגְּדוֹלִים שָׁם נָגְלוּ,

הַחַיִּים קְרוֹבִים וְהַזֵּכֶר מַפְצִיעַ
כְּשֶׁמֶשׁ מִשְׁתַּפֶּכֶת עַל שְׂדֵה־הַדָּגָן.

אֵיפֹה זֶה נִפְגַּשְׁנוּ הַחַיִּים וְאָנֹכִי?
בַּמִּשְׁעוֹל הַצַּר, הַזְּמַן שָׁם תּוֹקֵעַ בַּקֶּרֶן,
מִתַּחַת הָעַמִּים שָׁם גּוֹוַעַת
וְחִידַת הָעַמִּים בִּתְקוּפָּה שָׁם.
...עֲשֶׂרֶת יְמֵי תְּשׁוּבָה עַל חוֹף נֵכָר.

יָמִים נוֹרָאִים.
הַחוֹמָה עִיר־מִקְלָט הִיא לָנוּ.
הַמְפֻזָּרִים שָׁם מִחוּץ מְמַלְאִים אֶת זִכְרוֹנֵנוּ.
אִשֵּׁי הַמִּגְדָּל מַקְהִים אֶת מוֹחֵנוּ.
אַזְכָּרַת נְשָׁמוֹת. הַזְכֵּר אֶת הַנְּשָׁמוֹת,
אֶת נִשְׁמוֹת הַקְּדוֹשִׁים
אֲשֶׁר נִקְבְּרוּ וַאֲשֶׁר לֹא נִקְבָּרוּ. –
רִבּוֹאוֹת קְדוֹשִׁים הַנִּסְפִּים בְּחִבּוּט־הַקֶּבֶר וּבִלְעָדָיו.
לְלֹא כָּל רֹשֶׁם.
הַזְכֵּר־נָא לָהֶם אֵיפֹה אַתָּה וּמִי אַתָּה,
אַתָּה.

אָנוּ אֲנַחְנוּ הִנֵּנוּ, גַּם שֶׁמִּבַּיִת וְגַם שֶׁמִּחוּץ,
אַל־נָא תַּפְרִיד בֵּינֵינוּ אֲשֶׁר עַל הַדֶּרֶךְ.
שַׁלְהֶבֶת־זָדוֹן חָגָה מֵעַל לְרֹאשֵׁנוּ
וְהַזְּמַן מְעַוֵּר מַבָּטֵנוּ בְּאִבְחַת הָרֶשַׁע,
אַל־נָא תְּעַכְּבֵנוּ בַּיָּמִים הַנּוֹרָאִים שֶׁל הַתְּמוּרָה.
לִחְיוֹת פֵּרוּשׁוֹ לִזְכֹּר.
אָנוּ נִזְכֹּר בְּכַבּוֹת הַזְּמַן אֶת הַלַּיְלָה.
בַּיָּמִים הַנּוֹרָאִים שֶׁל הַתְּמוּרָה.
אַתָּה.

נב.

מִמַּעֲמַקִּים! כְּנָפַיִם לַיֵּאוּשׁ
כְּנָפַיִם שְׁחֹרוֹת, אַךְ אַל תְּמָרְטֵן,
וְאַל תִּמְנֶה מִסְפָּר לַפְּצָעִים.
מֹד־נָא בַּמִּדּוֹת אֲשֶׁר לְךָ הֵנָּה,
אֲשֶׁר לֹא הוֹכִיחוּ, כִּי יֵשׁ בְּיָדְן
לָמֹד אֶת אֵין־סוֹף יִסּוּרֵינוּ־אָנוּ.

מֹד־נָא אֶת אֲשֶׁר לֹא יִמַּד.
אַל־נָא תְּנַחֵם אַךְ אַל תִּשְׁכַּח,
אַתָּה הַנִּמְצָא בְּכָל מָקוֹם, כָּל רֶגַע וְכָל נִיד הַנֹּד,
הַשּׁוֹמֵעַ אֶת הַכֹּל עוֹד בְּטֶרֶם הָיָה לְמִלָּה.
הַשֶּׁמֶשׁ פֶּצַע פָּתוּחַ, מַחֲנִיק אֶת הַשָּׁמַיִם
וּמַכְלִים אֶת קוֹל־בִּכְיֵנוּ.

מִמַּעֲמַקִּים!
מֹד־נָא אֶת אֲשֶׁר לֹא מֵעוֹלָם הַזֶּה וְלֹא מֵעוֹלָם הַבָּא.
מֹד אֶת הַנִּשְׁאָר כְּאֶבֶן בַּגָּרוֹן
וַיַּךְ אֶת הַמֹּחַ בְּעִוָּרוֹן, שֶׁשָּׂרַף אֶת הָעַיִן
אֲשֶׁר דִּמְעָה לָהּ אָיִן.
מִמַּעֲמַקִּים!
מִתַּחַת הַסֶּלַע הַמֵּעִיק עַל הַמֵּצַח
קְרָאתִיךָ.
אֶת שַׁוְעַת־עַצְמִי לֹא אוּכַל שְׁמֹעַ...

נד.

נָטַשׁ אֱלֹהִים אֶת מִשְׁמְרוֹת הַלַּיְלָה.
הַלַּיְלָה הֶפְקֵר הוּא.
מֵעַל הָעֵצִים תְּלוּיִים בְּנֵי־אָדָם
וִידֵיהֶם לְאָחוֹר.
בְּעַרְבוֹת שְׁמָמָה קוֹפְאִים בְּנֵי־אִישׁ בְּאֶצְבָּעוֹת לְחוּצוֹת
אֱלֵי הֶדֶק הָרוֹבֶה.

הַיָּם נִקְרָע לִשְׁנַיִם, וּמִן הַשָּׁמַיִם
נוֹפְלִים הַרְרֵי־גַּעַשׁ.
אֵין גּוֹאֵל וְאֵין מְחַבֵּשׁ
הֶפְקֵר הוּא הַלַּיְלָה, הַיּוֹם, הָעוֹלָם.

סט.

הָעוֹרְבִים טְרוּדִים הֵם מְאֹד
וְלֹא בִּשְּׂרוּ אֶת בּוֹא הַחֹרֶף.
לֹא הִסְפַּקְנוּ לְהִכּוֹן לוֹ בְּכָבוֹד,
כִּי מִשְּׁנֵי עֶבְרֵי הַקִּיר צוֹעֵד הָרָעָב
מִבַּיִת לְבַיִת, מֵאֶרֶץ אֱלֵי אֶרֶץ.

שׁוֹשַׁנֵּי־קַדַּחַת לוֹ עַל הַלְּחָיַיִם,
עֵינַיִם הֲפוּכוֹת, עֹרֶף מְעֻקָּם,
צוֹעֵד הוּא בִּפְסִיעוֹת אֲרֻכּוֹת וְרַכּוֹת
בְּלִי כָּל הֵד,
עַל כְּבִישִׁים רְחָבִים־פְּתוּחִים,
בְּפַחַד מִפְּנֵי הַחֹרֶף, הַלִּסְטִים, הַמָּחָר,
בְּלִי כָּל הֵד.

מָלֵא הוּא הָרָעָב סְפֵקוֹת,
מָלֵא גַּרְדֻּמִּים עַל הַשּׁוּק,
וּבַאֲשֶׁר תִּפְנֶה תְּלִיּוֹת בַּסָּף.
בַּיְּעָרוֹת שֶׁבְּכִכַּר־הַשּׁוּק,
לְאֹרֶךְ אָרְכּוֹ שֶׁל הַקִּיר
הוֹלֶכֶת מִיתָה רַבָּתִי בְּלִי־שֵׁם,
בְּמַחֲנוֹת־כֶּלֶא, בְּאַדְמַת־הֶפְקֵר,
שָׁם אַחַי מֵתִים, מֵתִים
בְּלִי כָּל הֵד, בְּלִי כָּל הֵד.

עט.

בּוֹאָה, אָחִי, אֵין בִּטָּחוֹן.
הַיָּרֵחַ הָאַדְמוֹנִי כְּאַרְגָּמָן
וְעֵצִים בְּעֶצֶם הַיּוֹם מֶרְדוּ בִּבְכִי
הַשָּׁמַיִם הִמְטִירוּ מָטָר אֲבָנִים כֻּלּוֹ
וְהַקֶּרֶן בָּלְעָה הַכֹּל אֲשֶׁר לַכֹּל
חַיִּים

בּוֹא, אָחִי, אֶת נַפְשׁוֹ זָנַח אֱלֹהִים
וְתוֹעֶה וְגַלְמוּד אֵי־שָׁם בַּמִּישׁוֹר,
בְּיָדָיו נָעַל בַּעֲדוֹ כָּל שַׁעַר בִּבְרִיחַ
אַל תִּרְאֵהוּ אֵיךְ גֵּרֵשׁ אֶת עַצְמוֹ,
בּוֹא, הֵאָחֵז־נָא בְּיָדִי וְאַל תַּבֵּט אָחוֹרָה.
עָרֵי־סְדוֹם וְגֵרוּשִׁים גְּדֵלִים עִם הַכְּלִמָּה
מֵאָז אֱלֹהִים נָע וָנָד, הָאֲדָמָה כֻּלָּהּ דִּמְעָה,
אֳנִיּוֹת תּוֹעוֹת בְּלִי הֶגֶה
וְכוֹכָבִים אֲחֵרִים עוֹמְדִים מִנֶּגֶד לְגַמְרֵי.

עֵמֶק הַבָּכָא מְסֹעָר בִּמְעַרְבֹּלֶת לְהָטִים.
הֵאָחֵז־נָא בְּיָדִי, אָח, וְאַל תְּנַס לַחְקֹר לָדַעַת
אֵיךְ הָאוֹפַנִּים יָסֹבּוּ, וְאִם טוֹחֲנוֹת הַטְּחָנוֹת
עִמְקֵי־בָכָא חֲדָשִׁים,
בּוֹא, אָחִי, אֵין שָׁהוּת לַעֲמֹד מִלֶּכֶת
בִּסְעָרָה, כְּשֶׁמַּעְיָנוֹת עֲשֵׁנִים רֵיחַ שְׂרֵפָה
וְהָעוֹלָם לְלֹא שׁוֹמֵר הוּא...

יְשַׁן; אָחִי, יְשַׁן.
שׁוּלֵי הַיַּעַר רְמוּסִים שְׁחֹרִים
וְעַמּוּדֵי־שַׁחַר מַאְדִּימִים אֶת הַשָּׁמַיִם. –
עֲדָרִים רְעֵבִים רָצִים בְּלֹא רוֹעֶה,
בְּמִרְדַּעַת סוּס לָבָן תָּלוּי פָּרָשׁ בְּלִי גֻּלְגֹּלֶת.
צִפֳּרֵי־עַיִט יְרֻקּוֹת. כְּמוֹ עֵשֶׂב
צוֹרְחוֹת פִּזְמוֹן־מָוֶת בְּלִי טַעֲמֵי־הַמִּקְרָא

יְשַׁן, אָחִי, יְשַׁן.
יְשַׁן וּשְׁמֹר עַל הַטַּבַּעַת.
הַתְּקוּפָה הִיא אֲרֻכָּה וּדְקִיקָה הִיא הַשַּׁלְשֶׁלֶת,
שְׁמֹר עַל הַטַּבַּעַת בְּעֵינַיִם עֲצוּמוֹת,
הִנֵּה בַּשּׁוּק שָׁם שׁוּב הִמְרִיאוּ
לַהֲקוֹת צִפֳּרִים יְרֻקּוֹת חֲדָשׁוֹת,
יְשַׁן, אָחִי, וּשְׁמֹר עַל הַטַּבַּעַת...

יְשַׁן, יַלְדִּי
הָיֹה הָיָה פַּעַם מֶלֶךְ...
מָשִׁיחַ בֶּן דָּוִד מוּטָל אָסוּר בַּאֲזִקִּים,
הַיּוֹם פּוֹנֶה לְאַט כִּרְסִיס־דִּמְעָה חָרִיף גָּדוֹל
אֲשֶׁר הַלַּיְלָה בְּלָעוֹ.

איציק מאַנגר

בֵּין קוֹסֶב וְקִיטֶב*

בַּדֶּרֶךְ בֵּין קוֹסֶב וְקִיטֶב
יְשָׁנָה בְּאֵר, כָּלָה פָּז.
וַאֲנִי בְּצוּלַת זְךְ מֵימֶיהָ
שֶׁמֶשׁ מָצָאתִי אֵי־אָז.

לַלֵּיל, בֶּהָרִים הֶאֱפִירוּ,
אַגִּישׁ אֶת הַשֶּׁמֶשׁ כְּשַׁי.
וּבִזְהוֹרִית זְהַבְהֶבֶת
פּוֹרְחוֹת הַדְּרָכִים עַד־בְּלִי־דָי.

אָנֹכִי בֶּן אוֹבֵד הִנְנִי,
בְּנוֹ שֶׁל חַיָּט פָּשׁוּט.
אֶת שְׁנוֹת נְעוּרַי הִפְקַרְתִּי
בָּרוּחַ לִנְדֹּד וְלָשׁוּט.

וְעַכְשָׁיו אוֹתָם מָצָאתִי,
עַכְשָׁיו לָעַד הֵם שֶׁלִּי:
אוֹרָן שֶׁל דְּרָכִים הֶאֱפִילוּ
וּזְהַב־זְהוֹרִית הַפְּלְאִי.

אַט־אַט וּבְנֶפֶשׁ עוֹלֶצֶת
בַּגַּיְא אֲשָׁרֵךְ לִי נָתִיב.
דְּרָכִים אֲפֹרוֹת – כְּלוּם יָבִינוּ
אֶת הָאוֹר הַגָּדוֹל, הַמַּזְהִיב?

הַמִּלָּה הַנּוֹגְהָה עַל שְׂפָתַיִם,
הַזְּהוֹרִית הַזְּהֻבָּה שֶׁבְּכַפֵּךְ?
אַחֲרוֹן הַמְבַשְּׂרִים הִנֵּנִי
שֶׁל יַבֶּשֶׁת, גִּלּוּרַק עַכְשָׁיו.
בַּדֶּרֶךְ בֵּין קוֹסֶב וְקִיטֶב

יְשֵׁנָה בְּאֵר, כֵּלָה פָּז.
וַאֲנִי בְּצוּלַת זַךְ מֵימֶיהָ
שֶׁמֶשׁ מָצָאתִי אֵי־אָז.

* השיר פורסם בספר ׳שירים ובלדות׳ בתרגומו של בנימין טנא בהוצאת על המשמר.

איציק מאַנגער

צווישן קאָסעוו און קיטעוו

צווישן קאָסעוו און קיטעוו
שטייט אַ גאָלדענער ברונעם,
אין טיפֿן קלאָרן וואַסער
האָב איך אַ זון געפֿונען.

די נאַכט און גראָע בערג
טראָג איך די זון אַנטקעגן
אין קלאָרן קאָלדענעם שיין
בליען אַלע וועגן.

איך בין אַ פּראָסטן שניידערס.
ווילד פֿארלוירן קינד
געשטעלט מיינע יונגע יאָרן
אויף וואנדערן און ווינט.

איצט האָב איך עס געפֿונען
איצט איז עס אויף אייביק מיין,
דאָס ליכט פֿון די טונקעלע וועגן
דער דינער גאָלדענער שיין.

דאָס ליכטיקע וואָרט אויף די ליפּן
דעם קאָלדענעם שיין אין דער האַנט
איך בין דער לעצטער אַפּאָסטאָל
פון ניי אנטפּלעקטן לאַנד.

צווישן קאָסעוו און קיטעוו
שטייט א גאָלדענער ברונעם
אין טיפן קלאָרן וואסער
האָב איך א זון געפונען.

אסתר מייבסקי

קִיטוֹב 1

אַךְ
מִשְׁתַּפֶּלֶת בֵּין הָרִים
בּוֹטַחַת
מְרַחֶקֶת בְּיָם שֶׁל אֶתְמוֹל
מִשְׁתַּכְשֶׁכֶת
בַּנָּהָר הַצּוֹנֵן וְשׁוֹחֶקֶת
זוֹ אַתְּ,
הַנֶּחֱשֶׁקֶת.

הוֹד־קְדוּמִים,
מֶרְחָבִים
עַד הָרֶכֶס חַמָּה מְלַטֶּפֶת
הַשֶּׁלֶג
מַפְשִׁיר בְּצֵל קוֹרָתֵךְ
אֵי־שָׁם
אִצְטְרֻבָּלִים בָּרוּחַ
גֶּשֶׁר מִתְנוֹסֵס
רָעוּעַ

עֲרוּצֵי נַחַל מִתְגַּבֵּר שׁוֹצֵף־קוֹצֵף עוֹרְקַיִךְ עַד תֹּם עַד זוֹב דָּם –
וְתִינוֹקוֹת שֶׁל בֵּית־רַבָּן.
עֵמֶק
לוּט עֲרָפֶל – –
קָמָה זְהֵבָה בְּנִים־לֹא־נִים שְׁזוּרָה בִּשְׁתֵּי פָּנִים
אוֹר
וָצֵל
יָרֵחַ
מִתְעַרְטֵל – –

וְקוֹל קוֹרֵא

מִבְצָר אֵיתָן בָּרָקִיעַ – – –
צוּק דּוֹמֵם

אסתר מייבסקי

קִיטוּב 2

יֵשׁ לִי יָם מָלֵא בְּלֵילוֹת קָרִים מְחַמְּמֵנִי
עִם הַשָּׁנִים.

יֵשׁ לִי נֵצַח שֶׁל עֲצָמִים קְטַנִּים
מִבַּעַד לְאֵפֶר הָאֲפָרִים
אֲנָקוֹת יְיֵלִילוּ.

תּוֹעָה אֲנִי בְּדַרְכֵּךְ לְהַקְשִׁיב
אֶת שִׁיר יְגוֹנֵךְ.
רְדוּמָה אַתְּ,
רְחוֹקָה מִנֶּגֶד נִקְשֶׁרֶת אֶל עֵינַי
סוֹבֶבֶת הוֹלֶכֶת אַתְּ
שָׁבָה בְּפָנַי –
עֵץ זָקוּף נוֹשֵׁר עַל כְּתֵפַי.

שָׁבוּ נִכְרְתוּ הַמַּיִם.

מְחַפֶּשֶׂת אֲנִי אֶת עֵדוּת הַלַּיְלָה.
מְלֵאִים הַיָּמִים בְּחִידוֹת הַלַּיְלָה.
צְלָלִים מַקְשִׁיחִים לֵב
הַלַּיְלָה.

אסתר מייבסקי

*

תִּשְׁעָה יְרָחִים עֹמֶק יוֹתֵר, לֹא צְלִיל וְלֹא נִגּוּן
תְּפִלּוֹת מְחַפְּשׂוֹת תַּכְלִיתָן אֲנִי מַטָּה אוֹתָם לָעוֹלָם
אִלְּמִים כְּמוֹתָם. יָרֵחַ בִּשְׁתִיקָתוֹ חֶרֶשׁ נִפְתָּח אֵלַי
כְּחִידוֹת הָאֵינְרֵאשִׁית לִשְׂחֹק וְלִבְכּוֹת
מַעְלָה מַטָּה רַק הָאֵשׁ וְהֶעָנָן מְאַחִים תֶּפֶר
מִתְחַכְּכִים בַּזְּמַן מִתְנַעֲרִים מִן הַיָּמִים כֻּלָּם
כַּד שֶׁל חֶרֶס מִתּוֹךְ נַפְשׁוֹ הוּא חַי, לֹא צְלִיל וְלֹא נִגּוּן
מִתַּחַת לִקְלִפַּת עֵץ הַזַּיִת קוֹרֵץ הַדָּם
מַשֶּׁהוּ נוֹקֵשׁ בְּתִקְרַת הַפֶּה, כּוֹכָב צָלוּב מִתְּהוֹם הַהַכָּרָה
בִּמְחוֹל אַהֲבַת אֵל מִתְנַצְנֵץ וּמְצַטַּלְצֵל בִּבְרָקִים
סוֹד הַנֶּעֱלָם מְסָבִיב לְאוֹר אֵין־מָקוֹם
הַצֵּל לֹא קַיָּם לְהִתְוַוֹת אוֹת וְעֵד
יָם שֶׁחוֹרֵץ לָשׁוֹן שֶׁהִבְשִׁיל הַפֶּה בְּאֵלֶם מְטַפֵּס אֵלַי
תִּשְׁעָה יְרָחִים עֹמֶק יוֹתֵר
נִנְעֲלָה אוֹתָהּ אֶבֶן לְמַעַן לֹא יֵרָאֶה עוֹד
הַנָּהָר הַמְדַמֵּם

השיר פורסם ב״פסיפס״, גליון 3, יוני 1988

אסתר מייבסקי

★

שְׁזוּרָה בִּפְרָחִים, תְּכֵלֶת לְלֹא יָם
תַּכְלִית לְלֹא שָׁמַיִם אֶל הַנֶּצַח לְיָדוֹ חָלַפְתִּי
מְסֻכְסֶכֶת כְּבַחֲלוֹם כֹּה הֶעֱמַקְתִּי לִנְסֹעַ
בְּחֶסֶד הַשִּׁכְחָה שֶׁל אַף אֶחָד אָנוּ נִפְרַח
בְּהִצְטַלְּבוּת מֵעַל כָּל הֶהָרִים עַד הַכְּאֵב הָאָפֵל
כְּפוֹר עוֹטֵף אוֹתָם, הוֹ הוֹ יָם מִתְנוֹעֵעַ
טוֹמֵן בְּחֻבּוֹ הָאֶתְמוֹל וְהַמָּחָר
כַּמָּה עֵינַיִם, אֵיזוֹ מַנְגִּינָה שְׁבוּרָה
לְלֹא טַעֲמֵי הַמִּקְרָא, אֲנִי בַּתָּוֶךְ וְהַדֶּרֶךְ מְחוּקָה
שְׁזוּרָה בִּפְרָחִים, קְצָרָה הָרוּחַ מִלִּקְצֹר
וְהַחֶרְמֵשִׁים כְּמוֹ נוֹטִים לָלוּן בְּשָׂדֶה אַחֵר
הַנֶּפֶשׁ בְּיוֹדְעִין צָרָה תַּבְנִיּוֹת לְלֹא תַּכְלִית
לְלֹא כֵּלִים, בְּעוֹדִי מְחַכָּה לְאַרְבַּע כְּנָפוֹת
שָׁם בַּכִּפָּה מוֹשֶׁלֶת נְסִיכַת־הַמַּזָּלוֹת
מַשִּׁירָה דִּמְעָה בַּשַּׁעַר

השיר פורסם ב"פסיפס", גליון 3, יוני 1988

אסתר מייבסקי

★

אַלְפֵי מַרְאוֹת שֶׁל בֻּבּוֹת מוּשְׁכוֹת בְּחוּטִים
קַרְסֻלַּיִם דַּקִּיקוֹת בְּקָדְקֹד הַשֶּׁמֶשׁ
וּבְעַפְרוֹת הֶהָרִים שֶׁפֶל בְּגֵאוּת מִתְמַזְּגִים
בִּצְרוֹרוֹת פִּרְחֵי לִילָךְ כְּרִבּוֹא
חֲלִילֵי שׁוֹפָרוֹת דּוֹעֲכִים הֵם שָׁרִים
שֶׁמֶשׁ שֶׁמֶשׁ מֻכֵּי סַנְוֵרִים
גָּח פַּרְפַּר מִן הָאוֹר הוּא אֵינוֹ אָדֹם אוֹ לָבָן –
אֲנִי מְרִימָה אוֹתוֹ אֶל פִּי עוֹצֶמֶת עֵינַי
בְּטֶרֶם יוֹם נִכְנָס אֶל הַיָּם
זוֹ נְהִירָה לְשׁוּם מָקוֹם דַּי לְהוֹנוֹת אֶת פְּנֵי הַשֶּׁמֶשׁ
הַכְּפוֹר שׁוֹזֵר בִּגְדֵי חֻפָּה אֲנִי קַלָּה יוֹתֵר
לַשָּׁוְא יָדַיִם מְרַצְּדוֹת מְטֻלְטָלוֹת –
בָּרְאִי אֲבָנִים מַלְבִּינוֹת קַשְׁטֵי הַשֶּׁמֶשׁ זַמְּרֵי זַמְּרִי
אוֹסַפְתָּן בְּנוֹצוֹת בַּת־יַעֲנָה כְּחֻלּוֹת
בְּאֵפֶר אֲדַמְדַּם הַנָּהָר רְחַב־הַיָּדַיִם
וְהָעֵצִים הָאֵלֶּה הַנּוֹשְׁמִים לְלֹא רַחֲמִים וְהָעַיִט
חוֹלְפִים וְאוֹבְדִים.

השיר פורסם ב"פסיפס", גליון 3, יוני 1988

★

פֶּסֶק־זְמַן קְרָנוֹת מְעֻגָּלוֹת אֵינְסוֹפִיּוֹת
לְאָן וּמֵאַיִן? וְכִי הַנְּשָׁמָה תָּצִיף אוֹתָנוּ
מַה לִּגְבָעוֹת אֵלּוּ הַנּוֹטְפוֹת מִתּוֹךְ הַשְּׁמָמָה
חֲזוֹנוֹת מְדַמְדְּמִים עֲרִירוּת־אֵלֶם שְׂדֵה־קוֹצִים
חַיִּים וּגְסִיסָה רַפְרֵף בְּסִמְטָה דְּחוּיָה
וְהִיָּעֲרוּת הָאַלְמוּתִיִּים מִתּוֹךְ עַפְעַף
מֵאֲחוֹרֵי הַתְּרָנִים עֹמְדֵי כָּאן נוֹבְטִים
שׁוּב הֵם גָּחִים כְּשֶׁאַתָּה בּוֹכֶה
בִּמְעוּפָם אִישׁ לֹא יִמְנֶה אוֹתָם יָד לַפֶּה
מָקוֹם שָׁם שְׁלֹשֶׁת הָאָבוֹת
מִישֶׁהוּ רוֹשֵׁם קַוִּים עַל הַצֵּל
טְמוּנִים בְּאַשְׁפּוֹת הַחִצִּים צְלָלִים הֵם מְחוֹג־הַזְּמַן
וּבֵינְתַיִם כְּשֶׁתַּפְלִיג אֶל מֵעֵבֶר לַיָּם
בְּמִבְחַן הַזְּמַן עַד הָאֹפֶק שׁוֹבֵר גַּלֵּי הַקּוֹל
שֶׁל אַחֲרִית הַיָּמִים
רַק הַקֶּשֶׁת בֶּעָנָן וְהַכּוֹכָב הַזֶּה הַמְהַבְהֵב
וְהַגֶּשֶׁר הַנָּטוּי בְּשִׁדְפוֹנוֹ – מַה לִּי וְלוֹ
אָנוּ שׁוֹמְעִים בַּלַּיְלָה רַחַשׁ שֶׁל סוֹד שֶׁנָּסַק גָּבֹהַּ מִדַּי
כְּמִתּוֹךְ מַאֲגָר שֶׁלֹּא נִגְמַר בְּכִי הַדּוֹרוֹת מְדַדֶּה
נִסְמָךְ עַל עֲקֵבַי

השיר פורסם לראשונה ב"פסיפס", גליון 4, נובמבר 1988.

אסתר מייבסקי

צְלִיל שֶׁחָמַק לִמְרַאֲשׁוֹתַיִךְ

עִם כָּל שְׁעַת חֶסֶד זֶה הַזְּמַן הֶחָסֵר
שֶׁעָקַר עֵינוֹ שֶׁל הַלַּיְלָה הוֹ הַדְּבָרִים הַפְּשׁוּטִים
שֶׁאֵינְךָ רוֹאֶה מֵעַל הַצְּלָלִים הוּא עִוֵּר
לְטִיפָּה פּוֹרַחַת מֵעַל הַמֹּחוֹת כְּדֵי לִחְיוֹת מֵרֹב לִהְיוֹת עֵר
מִסְּנַפִּיר לִסְנַפִּיר בַּשּׁוּק קוֹרְאִים תִּגָּר
שֶׁלֶג וּבָרָד בְּקִטּוּב מְחִלּוֹת מְחִלּוֹת מִשְׂחַק הַנִּתּוּרִים
יוֹנִים בְּמָעוֹף זוֹרֵם מְהַלֵּךְ נוֹשֵׁם
מִטְעַן נְדִידַת הָאֹהָלִים בְּמִשְׁכַּן כֹּתֶל הַמִּזְרָח
מְבֻתָּרִים לִבְתָרִים עֲטָרוֹת צַמּוֹת קְלוּעוֹת
הוֹ מֵעַל נַעַל פְּעוּרָה מְפֻחָמִים כְּזָהָב צוֹבְרִים תְּאוּצָה
אֲנִי בָּאָה מִמִּזְרָח לְמַעֲרָב קַרְחוֹנִים שְׂעִירִים
הַהוּא שֶׁמֵּעוֹלָם לֹא הִשִּׁיר דִּמְעָה וְלֹא שָׁמַע צוֹעֵד
שׁוֹמֵט הַזְּמַן מִיָּדוֹ צִלְצְלוּ לוֹ פַּעֲמֵי אַהֲבָה
הָעֵצִים שֶׁמַּעֲרִים עוֹלָה מִתּוֹךְ הַבְּעֵרָה הוֹגָה אֶת הַשֵּׁם
בְּטֶרֶם הָאוֹר יִתְעַמְעֵם מְשַׂחֵק צְלִיל שֶׁחָמַק לִמְרַאֲשׁוֹתַיִךְ
אָלֶף בֵּית יוֹד קְלוּעִים כָּל הַשֵּׁמוֹת מִתְגַּלְגְּלִים
וְכָךְ חֲבוּשָׁה בְּקַסְדָּה עוֹקֶפֶת אֶת הָעַיִן בְּזָוִית הַשְׁתִיקָה
וּבֶן הָאַלְמָוֶת לְיַד הַצָּלוּב זִימֵי הַדָּם עַל הַר הַמּוֹרִיָּה
הָאֶבֶן נִפְתַּחַת רוֹצָה לִצְלֹל מֵעַל לֶעָנָן
שֶׁלְּתוֹכוֹ הִפִּיל עַצְמוֹ אַבְרָהָם כְּשָׂרָף מַלְאָכִי
בֵּין רַהַב סְדוֹם וּבִלְעָם מִן הַדִּבּוּר
וּבְעַל כָּרְחִי נֶהְפַּכְתִּי לְגֹלֶם הַמְרַקֵּד
לֹא אֵדַע אֵיךְ עוֹד בְּטֶרֶם מוֹתָם עָבְרוּ וְצָלְחוּ אוֹתוֹ
מַפְלִיגָה וּמְטַלְטֶלֶת כְּחוֹחִית שַׂחַק הַיּוֹרֵד אֵלֵינוּ בְּהַקָּפָה
הַמֵּתִים יְסָרְקוּ אוֹתָהּ

השיר פורסם ב"פסיפס"

שִׁירִים מִתּוֹךְ הַסֵּפֶר שָׁם עַל גְּדַת נְהַר צֶ'רֶמוֹשׁ

שִׂנְאָה

1938

רָאִיתִי אֶת סַמִּיקוֹ בִּזְרוֹעוֹת אִמָּא
פָּנָיו אֶל הַחַלּוֹן
מוּאָרִים בְּאוֹר הַשְּׁקִיעָה.
לְפֶתַע
קָטַע שִׁעוּל
אֶת שַׁלְוַת הָרֶגַע.
גּוּפוֹ רָעַד
מְעֻוָּת מִכְּאֵב.
אַבָּא שָׁלַח אוֹתִי לְהַזְעִיק רוֹפֵא
הִצִּיעַ שֶׁאֲחַפֵּשׂ אוֹתוֹ בַּקָּזִינוֹ.
יָצָאתִי לַדֶּרֶךְ
בְּאָזְנַי מְהַדְהֵד
קוֹל הַשִּׁעוּל הַנּוֹרָא.
הִגַּעְתִּי אֶל הַקָּזִינוֹ.
הַשּׁוֹעֵר עָצַר אוֹתִי עַל הַסַּף
סֵרַב לָתֵת לִי לְהִכָּנֵס.
לְבַסּוֹף נֵאוֹת לִקְרֹא לָרוֹפֵא.
הִמְתַּנְתִּי בַּקֹּר הַמַּקְפִּיא, לִפְנֵי דֶּלֶת סְגוּרָה
עַד שֶׁיָּצָא הָרוֹפֵא
"אֲנִי עָסוּק, יַלְדֹּנֶת,
אֵינִי יָכוֹל לָבוֹא".
בָּכִיתִי.

הִתְחַנַּנְתִּי
שֶׁיָּבוֹא לְהַצִּיל אֶת אָחִי הַגּוֹסֵס.
הִבִּיט בִּי הָרוֹפֵא
בְּמַבָּט מְלַגְלֵג
וְאָמַר:
אֵין דָּבָר, יַלְדֹּנֶת, יְהוּדוֹנֶת
אֵין דָּבָר.
עוֹד יְהוּדוֹן אֶחָד יָמוּת,
אָז מָה!

נְבוּאָה

יוֹם הַשְּׁלֹשִׁים
שְׁעַת בֵּין הַשְּׁמָשׁוֹת
חָזַרְנוּ מִבֵּית הַקְּבָרוֹת
נִתְכַּנַּסְנוּ בַּחֲדַר הָאוֹרְחִים
בַּפִּנָּה
דָּלַק נֵר נְשָׁמָה
שַׁלְהַבְתּוֹ רִצְּדָה בְּאַפְלוּלִית הַחֶדֶר
צִיְּרָה עַל הַקִּיר
צְלָלִים מַפְחִידִים
שָׁעָה אֲרֻכָּה
יָשַׁבְנוּ לְאוֹר הַנֵּר
שְׁקוּעִים בְּצַעֲרֵנוּ
עוֹד אָנוּ יוֹשְׁבִים
נִכְנַס יְדִיד מִשְׁפָּחָה
הֶעֱלָה אוֹר
וּבְקוֹל תּוֹכָחָה גָּעַר בָּנוּ:
אַתֶּם בּוֹכִים?!
הַיֶּלֶד הַזֶּה
מֵת בִּזְרוֹעוֹתֵיכֶם הָאוֹהֲבוֹת
וּבְהַצְבִּיעוֹ עַל שְׁנֵי אַחַי הַקְּטַנִּים
מָרְדְּכָלֶ'ה וְאִיזִיקוּ
שָׁאַל:
הַאִם יוֹדְעִים אַתֶּם
אֵיזֶה מָוֶת

אוֹרֵב לִשְׁנַיִם אֵלֶּה?
אִמָּא מְזֻעְזַעַת
קָמָה מִמְּקוֹמָהּ
נֶעֶמְדָה בֵּינוֹ לְבֵין הַיְלָדִים
מְבַקֶּשֶׁת לְסוֹכֵךְ עֲלֵיהֶם
וְהָאִישׁ הִמְשִׁיךְ
הוֹ מִסְכֵּנָה
הֲיוֹדַעַת אַתְּ אֵיזֶה מָוֶת
אֵיזֶה מָוֶת צָפוּי לָךְ
אוּלַי
וּבְאָמְרוֹ דְּבָרִים אֵלֶּה
הִתְמוֹטֵט וּפָרַץ בִּבְכִי.
שָׁעָה קַלָּה יָשַׁב שָׁם וּבָכָה
אַחַר־כָּךְ קָם
וְיָצָא אֶת הַחֶדֶר.
הֲנִבָּא
וְלֹא יָדַע מַה נִּבָּא?

לֵיל שִׁמּוּרִים

לֵיל שִׁמּוּרִים הָיָה הַלַּיְלָה הַהוּא.
אֲנָשִׁים נִכְנְסוּ וּבָאוּ
הַמְּבוּכָה הָיְתָה רַבָּה.
בִּשְׁתַּיִם אַחַר חֲצוֹת
בָּאוּ לָקַחַת אֶת מֹשֶׁה.
רָצִיתִי לוֹמַר לוֹ מַשֶּׁהוּ
לְהִפָּרֵד לְשָׁלוֹם
אֲבָל כְּשֶׁרָאִיתִי אוֹתוֹ
מְמַהֵר כָּל־כָּךְ
לֹא יָדַעְתִּי מַה לוֹמַר.
כְּשֶׁמֹּשֶׁה הָלַךְ
יָרְדָה עָלַי רֵיקָנוּת מְצִיקָה
הַהִתְפּוֹרְרוּת נִרְאֲתָה לִי פִּתְאֹם
מַמָּשִׁית כָּל־כָּךְ.

פְּרֵדָה

בְּחָמֵשׁ לִפְנוֹת בֹּקֶר
קָרְאוּ לְאַבָּא לְנֻקֻדַּת הָרִכּוּז
עָמַדְנוּ כָּךְ...
כֻּלָּנוּ בָּכִינוּ.
פִּתְאֹם
תָּפַס אַבָּא בְּיָדִי וְאָמַר:
שֵׁינְדֶלֶ'ה בָּאָה אִתִּי!
לְרֶגַע
חָשַׁךְ עָלַי עוֹלָמִי.
רַצְתִּי לְאִמָּא
נִצְמַדְתִּי אֵלֶיהָ
סֵרַבְתִּי לְהִנָּתֵק.
אִמָּא לִטְּפָה אֶת רֹאשִׁי
לִטְּפָה וְהִרְגִּיעָה:
לְכִי עִם אַבָּא, אָמְרָה
הוּא יוֹדֵעַ מָה הוּא עוֹשֶׂה.
נִגְּשָׁה אֶל הָאָרוֹן
צָרְרָה בְּיָדִי צְרוֹר קָטָן שֶׁל בְּגָדִים
וְדָחֲפָה אוֹתִי קַלּוֹת קָדִימָה.
בִּנְקֻדַּת הָרִכּוּז חִכּוּ הָעֲגָלוֹת.
עָלִינוּ עַל אַחַת מֵהֶן
אֲנִי זוֹכֶרֶת אֶת מָרְדְּכָלֶ'ה וְאִיזִיקוּ
מִתְחַנְּנִים שֶׁאַבָּא יִקַּח גַּם אוֹתָם
וְהָעֶגְלוֹן מְקַלֵּל
מְאַיֵּם לִזְרֹק גַּם אוֹתִי
אִם יַעֲלוּ הַיְלָדִים.

יָצָאנוּ לַדֶּרֶךְ
מָרְדְּכָלֶ'ה וְאִיזִיקוּ
עֲצוּבִים כָּל־כָּךְ
עָמְדוּ לְיַד אִמָּא
שְׁלָשְׁתָּם נוֹפְפוּ לָנוּ לְשָׁלוֹם.
כַּעֲבֹר שָׁעָה קַלָּה
הִשְׁאַרְנוּ מֵאֲחוֹרֵינוּ
אֶת בָּתֶּיהָ הָאַחֲרוֹנִים שֶׁל הָעֲיָרָה.
הִרְגַּשְׁתִּי פִּתְאֹם
שֶׁאֲנִי נִקְרַעַת
מֵהַיַּלְדוּת שֶׁלִּי
מֵהָעוֹלָם אוֹתוֹ אָהַבְתִּי
עַל הַטּוֹב וְהָרָע שֶׁבּוֹ
וּבְאַחַת –
בָּגַרְתִּי.

שְׁחִיטָה

בַּלַּיְלָה
עָצַרְנוּ בְּאַחַד הַכְּפָרִים.
פִּתְאֹם
הֵחֵלָּה מִסָּבִיב
תְּכוּנָה מוּזָרָה.
מִישֶׁהוּ צָעַק:
שׁוֹחֲטִים יְהוּדִים
קָפַצְתִּי מֵהָעֲגָלָה.
לְפָנַי עָמַד אִכָּר אוּקְרָאִינִי
בְּיָדוֹ גַּרְזֶן.
"יְהוּדִיָּה?"
קָפָאתִי עַל מְקוֹמִי.
"הִסְתַּלְּקִי מִפֹּה
אֲנִי לֹא רוֹצֶה לִרְאוֹת אוֹתָךְ"
כָּל עוֹד רוּחִי בִּי
רַצְתִּי
אֶל בֵּין הָעֵצִים.
עַד חֲצִי הַלַּיְלָה
נִשְׁמְעוּ קוֹלוֹת הַטֶּבַח.

כְּשֶׁעָלָה הַשַּׁחַר
אָזַרְתִּי אֹמֶץ
וְיָצָאתִי מִן הַמַּחֲבוֹא
לְעֵינַי
נִגְלוּ מַרְאוֹת זְוָעָה.

גְוִיּוֹת
גִּידֵי אֵיבָרִים מְרֻסָּקִים.
פָּנִים מְרֻטָּשִׁים
מִמַּכּוֹת גַּרְזֶן.
רוֹעֶדֶת מִפַּחַד
חִפַּשְׂתִּי אֶת אַבָּא וְאֶת אֶסְתֵּר.

בְּשׂוֹרָה

1944

אַבָּא חָזַר מִן הָעֲבוֹדָה, עֵינָיו עֲצוּבוֹת.
הוּא מֵאֵן לֶאֱכֹל אֶת הַמְּעַט שֶׁהֵכַנְתִּי,
לְלֹא אֹמֶר הָלַךְ לִישֹׁן.
לַמָּחֳרָת נִשְׁנָה הַדָּבָר
כָּךְ גַּם בַּיּוֹמַיִם הַבָּאִים.
הוּא גִּדֵּל זְקָנוֹ פֶּרֶא,
לְעִתִּים שָׁמַעְתִּי אוֹתוֹ בּוֹכֶה.
רָאִיתִי אוֹתוֹ נִגְמָר לְאַט לְאַט לְנֶגֶד עֵינַי.
הִפְצַרְתִּי בּוֹ שֶׁיְּדַבֵּר,
שֶׁיְּסַפֵּר אֶת אֲשֶׁר מֵעִיק עָלָיו,
אֲבָל הוּא שָׁתַק,
כְּאִלּוּ הָיָה בְּעוֹלָם אַחֵר.
בַּלַּיְלָה שׁוּב שָׁמַעְתִּי אוֹתוֹ בּוֹכֶה.
הוּא שָׁכַב,
שְׁתֵּי יָדָיו רְפוּיוֹת בְּחֹסֶר אוֹנִים.
יָשַׁבְתִּי לְיָדוֹ
הִתְבּוֹנַנְתִּי בְּמַרְאֵהוּ מְעוֹרֵר הָרַחֲמִים.
אַבָּא שֶׁלִּי.
הָאַבָּא הַגָּדוֹל שֶׁלִּי.
קָטָן כָּל־כָּךְ
חַלָּשׁ כָּל־כָּךְ.
הוּא לִטֵּף אֶת רֹאשִׁי.
בְּאוֹתוֹ רֶגַע נִחַשְׁתִּי אֶת הַבְּשׂוֹרָה הַנּוֹרָאָה.
אֵין לְאָן לַחֲזֹר.

שְׂרֵפָה

1942

בְּבֹקֶר שְׁבִיעִי שֶׁל פֶּסַח
הִתְעוֹרְרוּ תּוֹשָׁבֵי הָרֹבַע הַיְּהוּדִי בְּקִיטוֹב
בִּבְעָתָה.
גֶּרְמָנִים וְאוּקְרָאִינִים
טְרוּפֵי שִׂנְאָה
פָּשְׁטוּ עַל הַבָּתִּים
וְשָׁלְחוּ בָּהֶם אֵשׁ.
רַבִּים נִלְכְּדוּ בֵּין הַלֶּהָבוֹת.
אֲחֵרִים,
שֶׁנִּסּוּ לִבְרֹחַ מִן הַתַּבְעֵרָה
נוֹרוּ לָמָוֶת.
בְּבֵיתֵנוּ
בִּקְּשׁוּ שָׁלֹשׁ נְפָשׁוֹת נְבוֹכוֹת
לְמַלֵּט אֶת עַצְמָן.
הֵן הִסְתַּתְּרוּ בַּמַּרְתֵּף
מֵאֲחוֹרֵי דֶּלֶת בַּרְזֶל כְּבֵדָה.
קִוּוּ שֶׁדֶּלֶת הַבַּרְזֶל
תָּגוֹנֵן עַל חַיֵּיהֶן.
כְּשֶׁנִּסְתַּיְּמָה הָאַקְצְיָה
וְהַבְּעֵרָה כָּבְתָה,
נִמְצְאוּ שָׁלֹשׁ גּוּפוֹת חֲרוּכוֹת
חֲבוּקוֹת יַחְדָּו.
אִמָּא, מָרְדְּכָלֶ'ה וְאִיזִיקוֹ
הַשֵּׁם יִקֹּם דָּמָם
הוּבְאוּ לִקְבוּרָה
בְּקֶבֶר אַחִים.

מִצְעַד הַמָּוֶת לְקוֹלוֹמֵיָה

עַל אֵפֶר עֲמָקִים נִשְׁבֶּרֶת קֶשֶׁת
בֵּירַכְתֵי עוֹלָם
קוֹלוֹמֵיָה זַ'בְּיֶה הוֹרוֹדֶנְקָה
בֵּירַכְתֵי עוֹלָם
עֲיָרוֹת
קוֹסוֹב קִיטוֹב
גַּם וִיזְ'נִיץ וִיזֶ'נְקָה
צָמְחָה עֲיָרָה בֵּין גַּלְגַּלֵּי רַכָּבוֹת
מְסִלּוֹת מְסִלּוֹת
גָּדְלָה
גָּדְלָה אֶבֶן עַל עַצְמָהּ

בֵּין גַּלְגַּלֵּי רַכָּבוֹת
לְבֶּלְזֶ'ץ
סְטַנִיסְלָבוּב קָפְאָה

עַל אֵפֶר עֲמָקִים הַקֶּשֶׁת נִשְׁבֶּרֶת
בְּזָרוּת מִישׁוֹרִית
גְּוָנִים מְשֻׁנִּים
עֲלֵי דְּרָכִים טְרוּפִים מְסַפְּרִים
מִסְפָּרִים רוֹעֲדִים
עַל אֵפֶר עֲמָקִים הַקֶּשֶׁת.

אפר קדושי
קהילת
קולומיה
והסביבה
הי"ד

סניאטין	ו	אוברטין	ו
קוסוב	ה	גבוזדזיץ	ה
דלטין	ס	טשורטוביץ	ס
פצניזין	ב	טיקוצ'ה	ב
זבלוטוב	י	יבלונוב	י
קיטעוו	ב	קוסמץ	ב
(קוטי)	ה	ויז'ניץ	ה

מִנְחַת אֶבֶן
נִימִים שֶׁל אַהֲבָה אַט אוֹרֶגֶת
עַל שִׁבְּלוּלֵי שָׂדֶה
נָמִים שָׁם.

הקדושים

שמות הקדושים נלקטו מהזכרון, לפיכך ייתכן שקיימים שיבושים ואי דיוקים. רבים מקרבנותינו לא נכללו מפאת שכחה, ולכן נעדר מקומם. אנו מבקשים סליחה, עד כמה שאפשר לבקש סליחה ממתים, ומבקשים מחילה מקרוביהם, אם ישנם עדיין כאלה בחיים.

תהא רשימה זאת של הקדושים והטהורים מצבת עולם לזכרם הקדוש והטהור, במקום המצבות שלא הוקמו על קברי האחים בבית העלמין, בעירנו קוטי; לאלה שעצמותיהם לא נלקטו בדרכי הגירושים; לאלה שנורו בגטו קולומיה, ביער שפרובצה ובגסטפו בסניאטין; לאלה שטבעו במימי נהרות הצ׳רמוש, הפרוט, הדניסטר והבוג הדרומי, בברחם מפני צר ואויב; לאלה שקפצו מהרכבות, אשר הובילו אותם למחנות המוות; לאלה שנתלו בתליות בחולות מחנה ינובסקה בלבוב; לאלה שנחנקו למוות בתאי הגזים; לאלה שנשרפו חיים, ולאלה שמקום קבורתם לא נודע.

אנו נשמור אותם בלבנו, כל עוד הוא פועם, וכל עוד אנו הולכים על פני האדמה.

שמות הקדושים

אבוש אלתר, שלושת בנותיו ומשפחותיהן
אבוש הודיה, בעלה אברהם שפירא ושלושת ילדיהם
אבוש יוסף, אשתו וילדיו
אבוש ינטה
אבוש מאיר, אשתו חיה שכטר וילדם
אבוש משה, אשתו איפיקה שר וילדיהם
אבוש משולם, אשתו וילדם
אבוש פרל
אבוש שיינדל
אבוש שמשון ושלושת בניו
אהרליך יוסף
אויפזהר ברל ומשפחתו
אויפזהר חנה וילדיה
אויפזהר מוריץ וילדיו
אולסקר ד"ר שמואל, אשתו ובתו אולסקר רות אטליה
אונגר מיכאל ומשפחתו (מיכל החייט)
אורהבר סושה (אמו של שמואל)
אורהבר שמואל, אשתו, שתי בנותיהם ומשפחותיהן, שני בניהם: יצחק לייב ויוסף ומשפחותיהם
אורינגר ליפשה
אורינגר מאיר, אשתו ושלושת ילדיהם: בתיה, מנדל ויעקב
אורנשטיין אלתר, אשתו ובנו
אורנשטיין הרש ומשפחתו
אורנשטיין זלמן, אשתו וילדיהם
אורנשטיין יוסף
אורנשטיין ליטמן, אשתו ושתי בנותיו: עלקה ופפי
אורנשטיין מוניה, אשתו, בנו דוד והבת
אורנשטיין מנשה, אשתו וילדיהם
אורנשטיין מרים ושני בניה

אטינגר מאיר, אשתו שבע קלטרר ושני ילדיהם
אייזנברג בריינה והבנות: לוזה, אנה ופאני
אייזנברג ברקה (דב) ואשתו לוטי הוטרר
אלטבך מרדכי, אשתו וילדם
אלטמן משה ומרים, בתם רוזה, בעלה דויד גרוי וילדיהם של משה ומרים
אפרים, חיים ושמעון
אלטמן שרה ושתי בנותיה
אלנבוגן משה, אשתו וילדיהם
אלסטר יודל, אשתו וילדיהם
אלסטר משה, אשתו וילדיה
אלפרין חיה־שרה
אלפרן משה, אשתו מייטה וילדיהם: ברל־דב ופסח, הבת וילדם הקטן
אנגלר גיטל, בעלה חיים גליקשטרן וילדיהם
אנגלר זיידה, אשתו, ילדיהם ובתם פפי
אנגלר זיידה, אשתו וילדיהם
אנגלר יודל, אשתו וילדיהם
אנגלר יוטה לאה, בנה הרש, אשתו וילדיו, בתה
אנגלר משה (הגבאי של בית הכנסת הגדול), אשתו רבקה ובנם
אנגלר מרים ואמה
אנטלר ד"ר פרידמן
ארון ישראל מנדל, אשתו, שני בניו ובתו
ארון לייבצה, אשתו וילדיהם
ארון מנשה, אשתו וילדיהם
ארון קלמן אליעזר

בואר הנריק, אשתו וילדיהם
בוכנר מרדכי, אשתו, ארבע בנותיהם ומשפחותיהן
בוכר מוניה, אמו ואחותו
בוללר אברהם, אשתו, ילדם ובנותיהם
בוללר איציק, אשתו וילדיהם, אביו ואמו, שתי אחיותיו ומשפחותיהן
בוללר אלתר, אשתו ובנותיהם
בוללר אנשל, אשתו, בנם עם משפחתו, שתי בנותיהם ומשפחותיהן
בוללר דבורה, בעלה דוד קרייזלר וילדיהם
בוללר דבורה, בעלה וילדיהם
בוללר דוד יוסף, אשתו ובנם

בוללר מאליה ובנה
בוללר מינה ומשפחתה
בוללר פרומה ומשפחתה
בוללר רוזה ומשפחתה
בוללר שפרינצה שיץ, בעלה מאנק שיץ ובתם
בוללר שרה ומשפחתה
בוקסנבוים ברטה ושתי בנותיה
בינגוורט יודל, אשתו, שתי בנותיהם ומשפחותיהן
בירנבוים אברהם, בתו, חתנו וילדיהם
בירנבוים גולדה
בירנבוים יוסף, אשתו ובנם
בירנבוים משה מאיר ומשפחתו
בירנבוים שיינה אתל, בעלה ושני ילדיה
בירנבוים שינה אתל
בלויקופף סנדר, אשתו וילדיהם
בלויקופף פישל, אשתו וילדיהם, אימו בלויקופף גיטל
בלומנשטין אתל, בתה פייגה, בנה בנימין
בלטוך יוסף ואשתו
בר רבקה, אחיה ומשפחתם
ברגמן אברהם ומשפחתו
ברגמן אתל מסינגר, בעלה, בנו מסינגר וילדיהם
ברגמן ברל דב ומשפחתו
ברגמן ברקה, אשתו איידל ובתם
ברגמן בתיה ומשפחתה
ברגמן בובי
ברגמן הרשל, אשתו וילדיהם
ברגמן חיים־זאב ומשפחתו
ברגמן יוליוס
ברגמן ישעיהו (החזן של בית המדרש החדש), אשתו ושלושת בניהם: אברהם, ברל ולייבלה ובני משפחותיהם
ברגמן לייבלה ושלוש בנותיו
ברגמן לייבצה וילדיו
ברגמן לוניה
ברגמן משה, אשתו, בנם אהרון ובתם
ברגמן מלכה ומשפחתה
ברגמן שרה ומשפחתה

ברגרין איציקל (המלמד), אשתו שיינה־אתיל וילדיהם מנדל, אברהם וחיה
ברגרין יוסף, אשתו רבצה לבית לוקר וילדם
ברודר אבא, אשתו ציפורה לבית קויפמן וילדיהם
ברודר יצחק
ברודר פנינה
ברון ד"ר לאון, אשתו רוזה מנדל וילדם
ברטל ד"ר ליאון, אשתו שרה לבית טילינגר וילדיהם: מקס וגיזה
ברטפלד אידל
ברטפלד אסתר
ברטפלד חיים ואשתו אדל
ברטפלד לאון
ברטפלד מוטיה, אשתו וילדיהם
ברטפלד ניסן, אשתו וילדיהם
ברטפלד פרץ, אשתו דבורה וילדיהם
ברטפלד ציפורה
ברטפלד שלמה, אשתו ביילה וילדיהם
ברטפלד שמואל
ברנשטיין ראובן, אשתו ושני ילדיהם

גוטהרץ ינטה ושתי בנותיה
גוטליב אליעזר ואשתו רגינה
גוטליב בנימין, אשתו וילדם
גוטליב מוטיה, אמו ושתי בנותיו
גוטליב משה בן זלמן ומשפחתו
גוטליב משה בן חיים, אשתו בבלה ובתם חנצל
גוטליב משה (מושקה), אשתו, שני ילדיו ואחיו
גוטליב פנחס ואשתו
גוטליב קופל
גוטליב שמעון ומשפחתו
גוטליב אשתו של נפתלי, בתם ומשפחתה, בנם ומשפחתו
גולדפר אלתר ומשפחתו
גולדפר אנשל ומשפחתו
גולדפר הרשל ומשפחתו
גולדשמיד אברהם ומשפחתו
גולדשמיד איציק שמואל, אשתו וילדיהם

גולדשמיד אליעזר ומשפחתו
גולדשמיד גבריאל ואמו
גולדשמיד חנצל ובנה
גולדשמיד משה ומשפחתו
גולדשמיד סולומון פייביש, אשתו, בתם סימה ושני בניהם
גייר אלק ואשתו
גייר אשתו של אייזיק, שלש בנותיה ומשפחותיהן
גייר גבריאל, אשתו ובתם
גייר דוד ומשפחתו
גייר לייבניו ומשפחתו
גייר מוניה ומשפחתו
גייר משה ומשפחתו
גייר מנדל, משפחתו ושני בניו
גייר מנציה ומשפחתה
גייר ציפה (בתו של אלתר גייר), בעלה וילדם
גייר קלרה, בעלה, בנה וילדיהם
גייר שלמה ומשפחתו
גלזברג ברל
גלזברג דוד (דוגיה) ומשפחתו
גלזברג הרש ומשפחתו
גלזברג טוניה, אשתו רחל לבית הוטרד וילדם
גלזברג טטקה, אשתו, שתי בנותיהם ומשפחותיהן, שני בניהם ומשפחותיהם
גלזברג פיציה ואשתו
גלזברג שרה
גלטר אלטה
גלטר בנימין
גלטר דוד, אשתו, שתי בנותיו ומשפחותיהן
גלטר הלינורה
גלטר קלרה
גליקשטרן דוניה, בעלה אברהם שפינר וילדיהם
גליקשטרן פישל, אשתו ובנם
גליקשטרן שמואל, משפחתו ובתם
גלס, אשתו של לייבצ׳ה, ארבע בנותיה ומשפחותיהן
גנזלר אלתר, משפחתו ואחותו
גנזלר דבורה
גנזלר סושה ומשפחתה

גנזלר פייגה׳לה, בעלה וילדם
גסטר אהרון
גסטר הלל
גסטר אשתו של אליעזר, ארבע בנותיה ומשפחותיהן, שלושת בניה ומשפחותיהם
גסטר יוסף, אשתו לוסיה לבית לנדמן וילדם
גרבלר אייזיק ואשתו
גרבלר הרש, אשתו ושני ילדיהם
גרבלר שני בניו של יודל ומשפחותיהם
גרוי דוד, אשתו רוזה ובנם עזרא
גרוי וולף, (מרחוב הטודיובי) ורבקה, אחיו יוסף, בתו זוסיה ובנה בני
גרוי וולף, אשתו ובניהם: לייבצה, ישראל וברלה
גרוי זיידה ומשפחתו
גרוי יוסף ומשפחתו
גרוי עזרא, אשתו, בנם, בתם ומשפחותיהם
גרוי שמשון ומשפחתו
גרטל מנדל
גרטנר יואל, אשתו וילדיהם
גרטנר מיכאל ומשפחתו
גרטנר משה, אשתו וילדיהם
גרינבלט חנה, בתה הודיה ומשפחתה
גרינברג אלתר, אשתו ובתם
גרינברג זאב (וולוול) ומשפחתו
גרינברג יוסף, אשתו ובנם
גרינברג יחזקאל (חצקל) ומשפחתו
גרינברג משה ומשפחתם
גרינברג סימה, בעלה, ילדם ואמם

דולר אהרון, אשתו, שני בניהם ומשפחותיהם, בתם ומשפחתה
דמנר הרש, אשתו וילדיהם
דמנר חיים
דמנר ישראל, אשתו וילדיהם
דמנר נטע, אשתו וילדיהם
דרוק שלמה, אשתו וילדיהם
דרוק אלתר

דרוק אפרים, אשתו וילדיהם, שלושת בנות אשתו וילדיהן
דרוק זינצ'ה, אשתו וילדיהם
דרוק יוסף ומשפחתו (מובי)
דרוק ליטמן, אשתו ריינה, בתם בלומה, בעלה נח, שני ילדיהם וארבעת בניהם
דרוק מנדל, אשתו וילדיהם
דרוק משה
דרוק משה יהודה ומשפחתו (מסלובודקה)
דרוק משה (בנו של לייב דרוק), אשתו וילדיהם
דרוק פסח, אשתו רבקה ובתם דרוק אסתר
דרוק רבקה ושלושת ילדיה
דרוק שלמה, אשתו וילדיהם
דרוקמן ביילה, בעלה שלמה שרף
דרוקמן ברוך הרש
דרוקמן ברל, אשתו וילדם
דרוקמן גבריאל
דרוקמן חיים, אשתו וילדיהם
דרוקמן יהושע ושני בניו
דרוקמן יוכבד, בעלה מניה לוסטיג, שני ילדיהם, טובה'לה ומנדל
דרוקמן יוסף, אשתו וילדיהם
דרוקמן יצחק (איצ'ה), אשתו וילדיהם
דרוקמן מוטיל ואשתו קיילה
דרוקמן ריינה ושתי בנותיה
דרוקמן שרה, בתה וחמשת בניה
דרכסלר אבצ'יה, אשתו ושני ילדיהם אסתר וחיים
דרכסלר זליג ואשתו אתל
דרך חיים, אשתו ושני ילדיהם, שתי אחיותיו ומשפחותיהן
דרך יוסף ומשפחתו
דרמר פייבל ואשתו

הבל יוסף הרש, אשתו וילדם
הבל מאיר, אשתו בבצ'יה ובנם
הבר איצ'יה ומשפחתו
הבר אשתו וילדיו (מסלובודקה)
הבר בתיה
הבר דוד, אשתו וילדיו

הבר הסיה
הבר וולף, אשתו שני ילדיהם ושלוש בנותיהם
הבר יוסף, אשתו ובנם
הבר לאה, בעלה וילדיהם
הבר לייבלה (מוטיכס) ואחותו
הבר לייבקה, אשתו לאה וילדיהם
הבר מנדל, משפחתו ואמו
הבר משה, אשתו חוה ושתי בנותיהם: הניה ורוזה
הבר סוניה, בעלה וילדיהם
הבר פישל ושני אחיו
הבר רוזה, בעלה וילדיהם
הבר שרה ובתה
הגר בנימין
הגר מנץ, אשתו וילדיו
הגר שלום
הגר, אשתו של שלמה, שתי בנותיה ומשפחותיהן ובנם
הוזן שמחה, אשתו רחל ובתם שרה
הוטרר אברהם אשתו וילדיו
הוטרר אברהם בן משה, אשתו וילדיהם
הוטרר אנציה
הוטרר אתל, בעלה ובנותיהם; לאה ושרה
הוטרר זיידה, אשתו, בתם ונכדם וילי אויפזהר
הוטרר חיה, בעלה וילדיהם
הוטרר חנה ובנה
הוטרר ישראל (הקצב), אשתו וילדיהם
הוטרר לוטי, בעלה וילדיהם
הוטרר לייב, אשתו ילדיו ושלושת בנותיהם
הוטרר מנדל, אשתו גיצ'יה ושני בניהם
הוטרר פישל ומשפחתו
הוטרר ציפה
הוטרר קמיל, אשתו וילדו ברוך
הוטרר רחל, בעלה וילדיהם
הוטרר שלמה, אשתו וילדיו
הוטרר שלוש בנותיו של ברוך
הורנר חיים מנדל (החייט), בתו באבלה, בעלה וילדיהם
הורנר מיכאל, אשתו וילדיו

הזנפרץ אליעזר
הזנפרץ גיטל, בעלה לייב קאנטור, בתם עלה ושלושת בניהם
הזנפרץ זאב וילי
הזנפרץ יודל ושתי בנותיו
הזנפרץ משה, אשתו שיינה רייזה ובתם
הזנפרץ מנדל
הזנפרץ מניה
הזנפרץ שרה
הייט טובה (בתו של יוסף הייט)
היציג רוזה וילדיה: אסתר ואליעזר
היציג, אשתו של יעקב, שתי בנותיה: שרה וחנה ובנה חיים
הירש יוסף, אשתו פני, בתו סלי וארבעת בניו: משה, פנחס, יונה וברל
הירש משה (בנו של זיידקה הירש)
הכלר צירל לאה ובתה
הכלר צפורה ובעלה מנדל פייגר
הכלר שבתאי (שפסיל) ואחותו
הלם ולוול (האופה), אשתו ושני ילדיהם
הלם חייקלה ובתה
הלם משה (החייט), אשתו וילדיהם
הלפר ברוך, אדם ואדית
הלפר דוד, אשתו וילדיהם
הלפר שמואל, אשתו הודיה לבית הייט וילדיהם
הלפר אשתו של זושה, שני בניה ומשפחותיהם
הלפרין יביה ובתו
הלפרין יואל ומשפחתו
הלפרין רבקה, בעלה ובנם
הלפרן מנדל אשתו ושתי בנותיהם
הלפרן פייגה ובנה
הלפרן רייזל, בעלה מישה היבשמן וילדם
הלר דוד (דודיע בעל העגלה)
הלר פנחס ישראל, (בנו של דוד), אשתו רחל וילדיהם
הלר שינדל, בתו של דוד, בעלה ומשפחתה
המר ברל לייב, אשתו וילדיהם
המר ולוול, אשתו וילדיהם
המר זיסל, הבן שמעון, אשתו פריווה, הבנות ציפה ומציה, הבן יוסף
המר זליג

המר זלמן (המלמד) ומשפחתו
המר יוסף ומשפחתו
המר יעקב ומשפחתו
המר ישראל ומשפחתו
המר משה יעקב קרינדלס ומשפחתו
המר, אשתו של אברהם איצ'ה וילדיה
המר שמעון, אשתו וארבעת ילדיהם
הניש אתל
הניש ד"ר ברל
הרטנשטיין ד"ר סוורין, אשתו, בנותיהם ומשפחותיהן
הרניק יעקב (ברוש), אשתו, ילדם ואחותו
הרניק שיינדל, בעלה וילדם

ווייס אליעזר אשתו וילדיהם אדי ופני
ווייס ברוך
ווייס מנדל
וולף משולם ומשפחתו, וולף גיטל מלכה, ויטה רבקה פייגה
וורמן שלום ואשתו
ויינר זיידה (קוקורודזניק), אשתו וילדיהם
וייך יוסף, אשתו ושני בניו
וייך ישראל ומשפחתו
וייך משה
וינדריך חיים ואשתו
וינטר חיים ומשפחתו
ושקוביצר אברהם, אשתו ובנם הרשל
ושקוביצר איצ'ה ומשפחתו

זבלוטבר אלתר, אשתו וילדיהם
זבלוטבר יחיאל, אשתו וילדיהם
זבלוטבר מאיר הרש, אשתו ובתם
זבלוטבר סלוציה
זורגר אברהם איציה, אשתו בבציה, שלושת בנותיהם ומשפחותיהן
זורגר שמואל (בנו של אברהם איצ'יה) ואשתו
זיידמן יוסף, אשתו וילדיהם

זיידמן לייבלה ואשתו
זיכט אפרים (בעלה של חיה שרה גר) ושני בניו: זיכט ישראל ומשפחתו, ומשה
זיכט משה ומשפחתו
זלוצובר וולוול ומשפחתו
זלוצובר מוטל ומשפחתו, זלוצובר ברוניה, זלוצובר חיים מנדל
זלוצובר משה ומשפחתו
זלצמן בבלה (החייטת) ובעלה
זקלר חיים ואשתו אסתר איידל

חסיד הרש־לייב ושלוש בנותיו
חסיד פייגה, בעלה משה הרטמן וילדיהם
חסיד פריידה, בעלה יהושע ארליך וילדם
חסיד פרל, בעלה יצחק שנייד, בנם מרדכי, בתם ז'אני

טוי אברהם, אתקה, יעקב ומושה
טוי אברהם (חתנו של זושה הלפר), אשתו ובנם
טוי הרש ואשתו, בנם, אשתו וילדם
טילינגר בוצ'יה (חיים), אשתו לוסי ובנם
טילינגר גיזלה (אשתו של זעליג טילינגר) ובנם
טילינגר הרשל
טילינגר זוניה (יעקב), אשתו לוטרציה קלר ובנם
טילינגר יעקב לייב ומשפחתו
טילינגר מאיר
טילינגר מאיר ומשפחתו
טילינגר נחה ובתה
טילינגר רחל ושני בניה
טילינגר אשתו של אחיעזר (יוסס) ושלוש בנותיהם
טננצפף טטקה, אשתו וילדיהם
טננצפף יודל, אשתו חייצה ושלוש בנותיהם: פרומה, פרייצ'ה ואלקה
טננצפף צפורה ובתה
טננצפף רבקה, בעלה שלמה דוד ושני בניהם
טרנר סימה

יופיטר יוסף (המורה), אמו החורגת ובתה גיטל

כהנא ד"ר אסתר ומשפחתה
כהנא מוניה, אשתו וילדיהם
כץ ברוך, אשתו, שני בניהם ומשפחותיהם, שתי בנותיהם ומשפחותיהן
כץ פייגה (הרפאלית)
כץ רפאל, אשתו אלקה, שני בניהם: אברהם יצחק ואנשל, נשותיהם וילדיהם
כתבן ריבה, אשתו של משה מאיר, בנה חיים־אברהם, אשתו וילדיהם

לבל אפרים ומשפחתו
לבל הרשל ומשפחתו
לבל משה, לבל מצ'יה
לויב אינקה
לויב זיגפריד
לויב חיים (הנגר), אשתו, שתי בנותיהם ומשפחותיהן
לויב חיים הירש (הסנדלר), אשתו, ילדיו וחותנתו
לויב סטפה, בעלה וילדיהם
לויב ריכרד
לויב ד"ר שמואל, אשתו ברטה וילדיהם
לויפר יוסף ומשפחתו (מקובקי)
לוסטיג אליעזר ומשפחתו (מקובקי)
לוסטיג אליעזר, אשתו פרידה והבת אסתר
לוסטיג שרה (השמשת בבית המדרש החסידי), שתי בנותיה ומשפחותיהן
לוקר ארתור ואשתו פרימצ'ה
לוקר חנה
לוקר מאיר ואשתו רבקה
לוקר נחום, אשתו מלכה ובנותיהם
לוקר שרה ומשפחתה
לורבר מרקוס ואשתו דוניה פפוי
ליברגל הודיה, בעלה מנדל פייגר, בתם סלקה ושני בניה
ליברגל מיכאל, אשתו בתיה סוכר ובנם שמואל
ליברגל משה, אשתו צפורה לבית בלכר ובנם שמואל
ליברגל פייגה (אשתו של שמואל) ושתי בנותיה
ליברגל רייזל, בעלה זיידל בלכר ושלשת ילדיהם: ברל, אפרים ושולמית
לייונד זיינוול
לייונד מוניה
לייונד מוצ'יה ושני בניו
לייונד מרדכי ובתו

לינדר יוסף (בנו של משה לינדר) ומשפחתו
לינדר מציה
לינדר נחום ומשפחתו
לנדווהר אורצ׳יה
לנדווהר משולם, אשתו ובנם
לנדווהר רבקה
לנדמן יוסף ואשתו גולדה
לריש איצ׳יה
לריש מנדל
לריש פרל

מאיר יוסף, אשתו, שלושת בניהם ומשפחותיהם, שלושת בנותיהם ומשפחותיהן
מוירר יוסף ומשפחתו
מוירר, אשתו של אברהם המלמד, שתי בנותיהם ומשפחותיהן
מונצ׳יק ישראל, אמו ומשפחתו
מושקוביץ אברהם
מושקוביץ אברהם דוד, אשתו וילדיהם
מושקוביץ אסתר
מושקוביץ יוסף (אלתר) ואשתו ציפה
מושקוביץ יחזקאל, אשתו וילדיהם
מושקוביץ לאה, בתה אנדזיה היימן, בעלה וילדם
מושקוביץ מינה (אשתו של אהרון פלפל) וילדיהם
מושקוביץ נטע ואשתו גיטל
מושקוביץ פרידל, אשתו וילדיהם
מושקוביץ שלמה, אשתו ברטה וילדיהם
מושקוביץ שמעון (האילם)
מושקוביץ שמעון, אשתו פפי וילדיהם: מונדזיה ומשה
מושקוביץ, אשתו של שאולקה, משפחתה ושלושת בניה
מך וילהלם ואשתו פפי
מלצר אסתר, בעלה משה לטיך וילדיהם
מלצר אתל ושתי בנותיה
מלצר יוסף, אשתו וילדם
מלצר מניה ואשתו
מלצר שפרינצ׳ה, בעלה ברוך גולדרייך ושני ילדיהם

מנדל אברהם
מנדל אנשל
מנדל אתל
מנדל זיידה, אשתו פרידה וילדם אניטה
מנדל ליבה ושני בניה
מנדל ד"ר מנשה
מנדל רבקה ובנה
מנדל שמעון, אשתו וילדיהם: מוצ'יה, מאיר וטובולה
מנדל שמעיה ומשפחתו
מר גדליהו (מירלס) ומשפחתו
מר דבורה
מר וולף ואשתו
מר ישראל
מר מלכה אסתר
מר פרימצ'ה ובתה

נדלר פייבל, שלושת בניו, שלושת בנותיו ומשפחותיהם
נויברגר איזידור, אשתו ובתם
נוימן משה (מדולינה), אמו ואחותו
נוימן משה, אשתו ויטה, בנו הרשל ושתי בנותיו: אדלה ורבציה
נחמן משה

סובול חיים, אשתו ציפה, בתה קלרה, בעלה ובתה
סובול תאודור
סוחר אליהו, אשתו ושלושת בניו: הרמן ומשפחתו, מקס ומשפחתו, ברונו ומשפחתו
סוכר שני האחים על גדת הרוסטוקה ומשפחותיהם
סוכר טורי
סוכר מאיר, אשתו ינטה ושלוש בנותיהם: חייצ'ה, חנה ושרה
סוכר משה ושני בניו: משה ושלמה
סוכר משה, אשתו פולה, בתם בתיה, בעלה וילדם
סוכר מקס
סוכר קמילה
סופר מנדל, אחיו ומשפחותיהם (מיבלוניצה)

סופר מרדכי ומשפחתו (מסלובודקה)
סנדלר מוטיה (הבולגרי), אשתו וילדיהם
סנדר אוציה, אשתו ברנציה, בתם אדי ובתם הצעירה
סנדר אליעזר, אשתו וילדיהם
סנדר אתל, בעלה אליהו קרומהולץ (בכמן), בתם פסיה וילדיהם
סנדר בתיה, בעלה זיידה וחמשת ילדיהם
סנדר ביילה ומשפחתה
סנדר בנימין, אשתו ושני הבנים
סנדר דוד, אשתו שרה וילדיהם הודיה, רייזה ונחה
סנדר חיים (קצלה) ואשתו
סנדר חיים (הפחח), אשתו מלציה, בתו ינטה ובנם איצילה
סנדר יונה (הקצב), אשתו וילדיהם
סנדר ישראל־לייזר, רבקהלה ויוסף
סנדר ליבה ובעלה ראובן
סנדר מוטיה, אשתו וילדיהם
סנדר מיכאל ומשפחתו
סנדר מנלה, אשתו שתי בנותיהם ומשפחותיהן
סנדר סנדר משה, אשתו ובנותיו
סנדר סנדר סויקה, בעלה דוד פלדהמר וילדיהם
סנדר אשתו של אברהם ושתי בנותיה

פוגל אשר אייזיק, אשתו בבה, שלוש בנותיהם: מוניה ובעלה, חיה ובעלה ושיינדלה ובנה יוסף
פוגל בבצ'יה, שתי בנותיה ומשפחותיהן
פוגל הרש, אשתו וילדיהם
פוגל זלמן, אשתו הינדה, שלושת בניהם: משה, לייבלה וישעיהו, ונשותיהם
פוגל חנה, בעלה וילדיה: לאה, בעלה וילדיה, בתיה ומשפחתה, סימה ואלזה
פוגל יוסף (הסנדלר), אשתו וילדיהם
פוגל יוסף, בנו של אשר אייזיק
פוגל משה, אשתו וילדיהם
פוגל שמחה בן יוסף־יהושע, אמו ואחותו
פוגל שמעון (קוזמה), אשתו ינטה, שתי בנותיהם: רוזה ובעלה ובלה
פויקר ינטה, בנה איציק, בתה אדי ומשפחותיהם
פופר יעקב, אשתו יטי ושתי בנותיהם: ציניה, בעלה וילדיהם ואנדזיה
פוקס אסתר ובנה בובי

פוקס חיים־לייב, פוקס יוסף מנדל, פוקס רבקה, פוקס אביגדור
פוקס משה (החייט האלם) ומשפחתו
פייגנבוים, אשתו של בעריש האופה, ושלושת ילדיהם המבוגרים
פייגנבוים, אשתו שרהקה הייט ושני ילדיהם
פייגנבוים, פסח, פייגנבוים אברהם, פייגנבוים משולם והילדים הקטנים
פייגר אברהם ומשפחתו
פייגר חיים, אשתו וילדיהם
פייגר שמשון ומשפחתו
פיינר אלתר, אשתו ושלושת בניהם: ראובן ואשתו, מוטל אשתו וילדיהם, יהודה־לייב, אשתו וילדיהם
פיינר חנצ׳ה, בעלה אהרון גולדשמיד ושני ילדיהם: הרש־מרדכי ואסתר
פיינר יצחק, אשתו ביילה־פייגה כתבן, שני ילדיהם: אשר זליג ומונדזיה
פיינר לייבקה, אשתו ציפורה (צפרה), בנם ושתי בנותיהם
פיינר שלימה בעלה מיכאל קימל ובתם פלי
פיינר שלמה (הקרופניק) ומשפחתו
פינקלשטיין איצ׳יה ומשפחתו
פינקלשטיין מרים־דבורה, שתי בנותיה ומשפחותיהן
פיסטינר מיכאל, אשתו וילדם
פיסטינר קלמן ואשתו
פיש לייבקה (קצ׳קה), אשתו, שלושת בניו ושתי בנותיו
פישבך מוריץ, אשתו וילדיהם
פישר זיידה, אשתו וילדיהם
פישר זינדל (עושה המברשות), אשתו ושלוש בנותיהם
פליישר מוציג (מז׳ביה), אשתו אתל שר וילדיהם
פליישר מעניע (אשתו של פישל), בתם פנה, שני בניהם: מנדל ומשה
פלכנר לייבל, פלכנר יעקב, פלכנר שמואל־הרש, פלכנר מרדכי, פלכנר חוה
פלכנר משה (הנגר), אשתו וילדיהם
פלכנר נפתלי, אשתו הינדה, הבן ישעיהו, אחות לוטי ואח מנחם
פלדהמר אבא, אשתו וילדיהם
פלדהמר אברהם, הרש לייב והבנות ציפי וחנצי שינה, ילדי פלדהמר משה
פלדהמר איציק, אשתו, בתם, שלושת בניהם: הרשל ומשפחתו, שמרל ומשפחתו ומרדכי
פלדהמר דוצ׳יה, אשתו זלדה קורן (התופרת) וילדיהם
פלדהמר הרש, אשתו, שני בניהם לייב ודוצ׳יה, אשתו זלדה לבית קורן וילדיהם ובתם פרל
פלדהמר זיידה ואשתו גיצ׳קה

פלדהמר לייב, אשתו וילדיהם
פלדהמר מוטיה (הקצב), אשתו וילדיהם
פלדהמר משה (הקצב), ומשפחתו
פלדהמר משה (הקצב), אשתו פרל, הבן יודל והבת רחל
פנקר הירש, אשתו וילדם
פסטרנק הרשל, אשתו וילדיהם
פפוי אברהם, אשתו וילדיהם
פפוי איצ׳יה (הפחח), אשתו, שלוש בנותיהם ומשפחותיהן
פפוי אתל, בעלה, שני ילדיהם, שלושת אחיה: משה, מנדל ואשתו, הרשל
פפוי הינדה, ארבע בנותיה: טובה וילדיה, שיינדל ומשפחתה, דוניה ובעלה, רוזה, בעלה וילדה
פפוי הרשל ומשפחתו
פפוי הרשל, רחל וחנה
פפוי לייב ומשפחתו
פפוי לייבניו (הבנאי), אשתו ושני ילדיהם
פפוי מאיר, אשתו וילדיו
פפוי מנדל-לייב
פפוי משה, אשתו וילדיהם
פפוי משה
פפוי משולם
פפוי שלום (הפחח), אשתו, שלוש בנותיהם ומשפחותיהן
פרידמן ד״ר אליאס, אשתו ושלוש בנותיהם: הנריטה, מניה ומרים. בנם מנק
פרויד צבי, אסתר וילדיהם
פריזל משה, אשתו מינצה וילדיהם
פרייד, שלוש בנותיו של הרש ומשפחותיהן
פריידנהיים יוסף ומשפחתו
פרייליך דובצ׳ה (השמש העירוני)
פרייליך זיידה (חזן בית הכנסת הגדול), אשתו ריינה ושתי בנותיהם
פרייליך יוסף, אשתו וילדיהם: אשר ושמעון
פרמינגר גדליהו
פרמינגר מרקוס, אשתו גיטל וילדיהם
פרנקל אייזיק (בעלה של דוניה לנדמן)
פרנקל ברוך, אשתו פייגה וילדיהם: כתריאל, יונה ופפי

צ׳רנר משה, שמשון לייב

צוויבל אבא
צויבך חיים, אשתו, שתי בנותיהם ובנם מאיר
צויבך טטקה (ברל), אשתו נסיה, שני בניהם: אברהם־יצחק ויעקב ושתי בנותיהם: פפי ושלומית
צוקרמן אברהם, אשתו ושלושת בניהם: מנדל ואשתו, משה, יעקב, אשתו וילדיהם, שתי בנותיהם: דוניה ואסתר, בעליהן וילדיהם
צח משה חיים (המלמד) ומשפחתו
צייגר הרשל ויעקב, שני בני צייגר יוסף
צייגר יוסף, אשתו מטל, שתי בנותיהם: פנצה, בעלה וילדיה, יוטה, בעלה ושני בניהם: הרשל ויענקלה
צירל מאיר (פופציגר), אשתו וילדיו
צירל שלמה ומשפחתו (מריבנה)
צירל שמעון (הקצב) ואמו

קוהן הרשל, אשתו קיילה וששת ילדיהם
קוהן לייבוש (השוחט), משפחתו, שלשת בניו: איציק ומשפחתו, הרשל ומשפחתו וזיידה ומשפחתו
קויפמן אנשל, אשתו בלומה ובנם חיים
קולר הרש ומשפחתו (מקובקי)
קולר שלום ומשפחתו (מקובקי)
קורן הרשל־פסטרנק, אשתו ושלושת ילדיהם
קורן משה, בתו: רבקהלה, שני בניו: אשר־אייזיק ואשתו והרשלה קורן
קורן זלדה־פלצהמר
קורן קופל, אשתו דינה ושני בניהם
קורן אשתו של זלמן, בנה ישראל, אשתו וילדיהם
קייז זיידה, אשתו נחה וארבעת ילדיהם
קייז יעקב, אשתו, נכדתם: חייקה שטיר ובעלה מוריס קרומהולץ
קימל ברל, אשתו חנה, בנם מיכאל, אשתו וילדם
קלטרר בנימין ואשתו
קלטרר יהושע, שלוש בנותיו: שבע, ויטל ואיידל
קלטרר ישראל, אשתו ובתם
קליגר שמואל, אשתו ושני ילדיהם
קליין וולף ואשתו
קלינגר אנשל, אשתו חנה ושלושת בניהם: יוסף, משה ולייב
קלינגר גרשון, אשתו ברנציה, בתם חנה ושני בניהם: לייב (בוניה) וקרל

קלינגר הרש־לייב, אשתו לוירה ושני בניהם: לוניה וניומה
קלינגר מאיר וולף, שלושת בניו: מנדל, שמעון ויוסף
קלר שלמה, שלש אחיותיו: שפריניה, שרה ולורציה, בעליהן וילדיהן
קנולר זיגמונד, אשתו טינה ושני בניהם: אדמונד וריסי (וריכרד)
קסנר איצ'ה (הבלן), אשתו, בתם אתל, בעלה וילדם, שני בניהם: אליעזר ושמעון, נשותיהם וילדיהם
קסנר אברהם ומשפחתו
קסנר אליעזר ואשתו
קסנר שרה (השחורה) ואחיה יעקב
קרומהולץ בריצ'יה, אשתו ושני ילדיהם
קרומהולץ וולף (חסיד של האדמו"ר מרובנה) ואשתו (אצלם התאכסן האדמו"ר)
קרומהולץ זיידה, אשתו, בנם, בתם ומשפחותיהם
קרומהולץ משה, אשתו, שתי בנותיו ומשפחותיהן
קרומהולץ נחום־יוסף, אשתו, שלוש בנותיו, בעליהן וילדיהן, שני בניהם: פיניה ומשה
קרמר אברהם ואשתו שרה'לה
קרמר הרש, אשתו טובה לבית סופר וילדיהם
קרמר חיים־לייב, שתי בנותיו ומשפחותיהן
קרמר משה, אשתו וילדיהם
קרמר ניסן
קרנר שמואל, אשתו ושני בניהם: מיכאל ומשה, נשותיהם וילדיהם, בתם ובעלה

רגנבויגן זיידה, בתו, שני בניו ומשפחותיהם
רגנשטרייף אברהם, אשתו ובתו
רגנשטרייף הרשל, אשתו וילדיהם
רוזנהק, אשתו של הרש, שלוש בנותיה ומשפחותיהן
רוזנר משה ואשתו
ריבר אנשל, אשתו גולדה, בנם דוד (דודיע) ודודניתו סוצ'ה
ריבר יוסף ומשפחתו
רייזר חיים
רייזר חיים־מאיר, אשתו דבורה־הניה ושלושת בניהם: אברהם־לייב, שלמה ויעקב
רייזר יעקב
רייזר רחל

רייזר רינצ'ה
רייז ראובן
רינדר לאה (בתו של משה הסנדלר) ושני ילדיה
רמר טובה (אשתו של פול רמר) ושני ילדיה
רפפורט יוסף, אשתו דינה ושלושת בניהם: מנחם, לייב ומשהלה
רש יצחק, אשתו, שתי בנותיהם ומשפחותיהן, ובנם זיידה רש

שאוימן זיידה, אשתו, בתם: דוניה, שני בניהם: אברהם וחיים
שאוימן יודל, אשתו רוזה, בתם: גוסטה ובעלה, בניהם איזיו ופופה
שבר רחל, בעלה וילדיהם
שוורץ יוסף, אשתו ושני בניהם
שוורץ משה ומשפחתו
שוסטר משה ומשפחתו
שטטנר מנדל ואשתו
שטיברנר משה (חנס) ומשפחתו
שטייגמן אברהם, אשתו ריינה אטינגר, שני בניהם: זיגפריד ויוליוס
שטייגמן ברטה ואמה
שטייגמן וולף ומשפחתו
שטייגמן פיניה, משפחתו, אמם, שתי בנותיה ומשפחותיהן
שטייגמן פרץ
שטיין ליביש ומשפחתו, שטיין פרידה, ביילה, זיידה
שטיין פסיה, שתי בנותיה: ביילה ומשפחתה ושבע שטיין
שטיינברכר איצ'לה (בעל העגלה), אשתו וילדיהם
שטיינברכר אתל
שטיינברכר חיים
שטיינברכר ישראל
שטיינברכר מיכאל וינצ'יה
שטיינברכר מאיר, אשתו איטה, הבנות: אטל ושרה, והבן ישראל
שטיינברכר ולוול (זאב)
שטיינבכר חיים־לייב, אשתו, שני בניהם, שתי בנותיהן ומשפחותיהן
שטיינבכר יעקב, אשתו פרידה והבת אסתר
שטיינברכר שרה
שטיינקול אליהו (המורה לדת), אשתו פריידה מנדל וילדיהם: מדזיה והסיה
שטנגל דוצ'יה, אמו ואחותו
שטנגל הנדל (הסנדלר) ומשפחתו, אמו מינגה ושתי בנותיה

שטנגל שלמה ומשפחתו (מריבנה)
שטנר אליהו ואשתו
שטנר גדליהו, אשתו ושני ילדיהם
שטנר זיידה, אשתו, שני בניהם: משה ויעקב, נשותיהם, ילדיהם, בתם מלציה
שטנר חיים (חזן בית הכנסת הגדול), אשתו, בתו טובה ומשפחתה
שטראוס ישראל
שטראוס משה, אשתו, חמשת בניהם: זיידה, נח, בנימין, ראובן וחיים, ונשותיהם
שטראוס, בתו של מנהלה, ריינה ומשפחתה
שטרום רחל, שטרום ברל
שיבר איצק, אשתו וילדיהם
שיבר בתיה, בעלה וילדיהם
שיבר ינטה, שתי בנותיה ושלושת בניה ומשפחותיהם
שיזל זיידה, אשתו מייטה ושלושת ילדיהם
שיץ אברהם
שירן גבריאל, אשתו וילדיהם
שירן וולף, אשתו אסתר סנדר וארבעת ילדיהם: עזריאל, דוניה, שלימה וברל
שכטר אברהם (כורך הספרים), אשתו, שלושת בניהם: חיים, מציה, יוסלה והבת רבקה
שכטר אברהם (סוחר העורות) ואשתו
שכטר הנדל וילדיו: מינדל, אסתר, אברהם, פסיה, דבורה ונפתלי
שכטר הנדל, אשתו וילדיהם והבת רבקהלה
שכטר חייצה (אשתו של יעקב שכטר), שני בניהם: מרדכי ויצחק
שכטר מרדכי־איציק, אשתו, שלושת בניהם: דוד, נטע, ישראל ונשותיהם
שכטר רפאל, אשתו בבצ'יה וילדיהם בתיה ושמואל
שכטר שלמה (בנו של מאיר), אשתו וילדיו
שכטר שמואל
שכטר אשתו של מאיר שינדל, שלושת בנותיה: דבורה, בעלה זליג מנצ'ל, גיציה ושרה
שלוי שרה, שלושת בניה ומשפחותיהם
שלוי, משפחתו של מוטי
שם חיים (חיים פסיע־רוזס, שמש בית הכנסת הגדול), אשתו, בתו ומשפחתה
שמרטר אליעזר (הספר) ומשפחתו
שמרטר יודל, אשתו, בתם, שלושת בניהם ומשפחותיהם
שמרטר מינדל
שמרטר שמואל, אשתו שרה, בתם בבלה וארבעת בניהם: הרש, שלום, זיידה

ולוזר
שמיד זיידה ומשפחתו
שמיד מיכאל ומשפחתו
שמרץ זלמן
שמרץ משה, אשתו מלכה, בנם אברהם, אשתו פייגה וילדיהם בטי ופרץ
שמרץ ניסן, אשתו וילדיו
שמרץ פרץ ומשפחתו
שמרץ שלמה ומשפחתו
שניצר אבא (מרחוב בית המשפט), אשתו חוה, בתם חיה ומשפחתה
שניצר חיים ומשפחתו
שניצר קלמן, אשתו, שני בניהם: הרשל ואשתו, הניה לבית מוסקוביץ, וילדיהם, בתם: חיה שרה
שנפף דוד ואמו
שנפף יוסף, אשתו לאה, בנם חיים, אשתו חיה ושלושת ילדיהם
שנפף מלכה ומשפחתה
שנקל וולף־בר, אשתו ובתם
שפיגל איציק, אשתו וילדיהם
שפיגל לייבצ'ה ומשפחתו
שפיצק מאיר
שפרבר משולם, אשתו ובנו
שפרבר שיינצ'ה, אשתו של הרש שפרבר, שתי בנותיה: דינה, בעלה קופלקורן וילדיהם, ובבלה יוסל לויב וילדם
שר איזיק אשתו ביילה, ושני ילדיהם הרש ולייזר
שר בוצה, בתה: איפיקה, בעלה וילדיהם, בנה משה
שר משה (סוחר הקמח), שתי בנותיו, ארבעת בניו ומשפחותיהם
שר פייגה, בתה אתל, בעלה מוציג פליישר וילדיהם
שרנצל אתל
שרנצל רוזה, אחיה זיניה ואמם
שרף אלתר, אמו, אחיותיו ומשפחותיהן
שרף גדליהו ומשפחתו
שרף יהושע, אשתו וילדיהם
שרף מנדל, אשתו וילדיהם
שרף פיניה, אשתו וילדיהם
שרף פסח, אשתו וילדם
שרף שלמה ואשתו
שרף שמואל, אשתו גוסטה לבית שטייגמן וילדם

שרפשטיין חיים, אשתו וילדיהם
שרצר איצה, אשתו לבית שניידל, שני בניהם: אוריה, לייב ואשתו רוזה לבית פרוי

מגש הכסף

משה פוקס – נפל במלחמת יום הכיפורים
אביהו בן אריה קלינגר – נפל במלחמת יום הכיפורים

יוצאי קוטי

רשימת יוצאי קוטי אחרי השואה

(כפי שנודע לנו עם הוצאת הספר)

משפחה ושם	מקום
אבני שבתאי (מקודם שטיינברכר)	קרית חיים
אברהמוביץ אניה (לבית הזנפרץ) אניה	קרית חיים
אברם מלכה (מקודם טאו מוציה)	רמת גן
אהרוני משה	חיפה
אורנשטיין חיים	ירושלים
אייזנבר הרש	
אלטמן אברהם	תל אביב
אלטמן חנה	חיפה
אלטמן יעקב	עכו
בונים רות	קרית חיים
בוקר מוניה	אנגליה
בלכר בינה	באר שבע
בן דוד רחה	תל אביב
ברונשטיין נחמה (לבית מלצר)	תל אביב
ברטפלד דבורה	רמת גן
ברגמן שלום	רמת גן
ברנהולץ אטל (לבית סנדר)	ברוקלין
גוטל יעקב (מקודם גוטליב)	חיפה
גוטליב חיים הכהן	חיפה
גיזוז קוקה (לבית שטיינברכר)	תל אביב
גייר יוסף	ירושלים
גייר שלום	הרצליה
גראו שמואל	רעננה
גרוס גוסטה (לבית מוסקוביץ)	תל אביב
גרעיני אריה (מקודם קרנר לוניה)	חיפה
דיסקינד שרה	גבעתיים
דרוק יטי (לבית יורבלום)	מלבורן

דרוק מיכאל	חולון
דרוקמן חיים	מרכז שפירא
דרוקמן מלכה ואברהם	גבעתיים
דרוקמן מנדל	קרית מוצקין
דרך ישעיהו (מקודם דרכסלר)	בני ברק
דרך שלמה (מקודם דרכסלר)	קיבוץ גבעת חיים
דרכסלר מנחם	גבעתיים
דרמר נורקה (לבית ויינר)	חיפה
הבל אסתר	חיפה
הבר דוד	נתניה
הוזמן יטי	תל אביב
הוזן אייזיק	ארצות הברית
הוזן אריה	קרית חיים
הוזן ציפי (לבית ליברגל)	ארצות הברית
הוטרר אברהם	חיפה
הזן גרשון (מקודם הזנפרץ)	מלבורן
הזן חיים (מקודם הזנפרץ)	מלבורן
הזנפרץ אריה	חיפה
הירש סבינה (מקודם קלינגר סייבי)	חיפה
הירש עזריאל	הרצליה
הירש יצחק ורבקה	תל אביב
הלוי דוניה	ירושלים
הלפר דורה	
המר זלמן	פרדס חנה
המר יונה	חיפה
הררי שלמה (מקודם אייזנברג)	תל אביב
וולף רוזה (לבית שטנר)	רמת אביב
ויזל בינה (מקודם מנדלבוזיה)	ירושלים
ויזל מאיר	ירושלים
וייך שמעון	יפו
ויניקור חיה (לבית סנדר)	קרית חיים

יזהר אניה (לבית דרוקמן)	גבעתיים
זלצמן יהודית (לבית קורן)	תל אביב
טורנר פרומה (לבית שניצר)	חיפה
טילינגר מניו	מלבורן
כתבן שלמה	חיפה
לוקר ברל	ירושלים
לוקר מלכה	ירושלים
לינונד יוסף	ארצות הברית
לינונד חיים	
לינדר סלו	גבעתיים
לינונד שלום	תל אביב
לנדאו חיה	תל אביב
לנדור ביבי	קרית מוצקין
לנדור זוניו	חיפה
לנדור משה	רמת גן
מאיר אריה לייב	גבעתיים
מור פסח (מקודם מוסקוביץ)	תל אביב
מושקוביץ עובדיה	תל אביב
מושקיבץ יוסף (מקודם פלדהמר)	קרית חיים
מייבסקי אסתר (לבית שכטר)	תל אביב
מלצר זכריהו	תל אביב
מנדל ויקטוריה	תל אביב
מר נפתלי	קנדה
מרק אילקה (לבית וינר)	קרית אונו
נוימן בתיה (לבית גלזברג)	חיפה
נוימן זאב	פתח תקוה
נוסבוים פנינה (לבית קויפמן)	קיבוץ גת
ניר רחל (מקודם מנדל לוסיה)	רמת גן
נשר אברהם	חיפה
סנדר חיים – צבי וברטה	חיפה
פולה קורן (מקודם קורן פרלה)	גרמניה

פומרנץ פפי	חולון
פוקס אברהם מאיר	קריית חיים
פוקס מיכאל	מגדל העמק
פייפר חנה (לבית וינר)	נתניה
פיסטנר הלנה	רמת אביב
פלכנר אליעזר	רמת גן
פרויד אביש אברהם	
פרויד משה	
פרויד יצחק	
פרויד שמואל	
פרויד הניה	
פרויד רבקה	
פרמינגר יואכים	תל אביב
צייגר יונה	גבעתיים
צינס יפה (לבית שכטר)	בת ים
קורן זלדה	תל אביב
קורנפלד אסתר	יפו
קידשנר מיצי (לבית קלינגר)	פתח תקוה
קליין אברהם (מקודם קליין בונצ'ה)	מונטריאול
קלינגר אריה	פתח תקוה
קלינגר חנה (לבית אבוש)	מלבורן
קלינגר משה	מלבורן
קרמר זוניה	רמת גן
קליפר ישי	בני ברק
קרצבורן דורה	אשדות
ריגלר אטל (לבית צביבך)	רמלה
רויטמן פרומה (לבית דרוקמן)	כפר סבא
רייזר יצחק־מנדל	מלבורן
רמר פאול	חיפה
שאומן פנחס	פרנקפורט
שדה הניה (לבית דרכסלר)	ראשון לציון

שוכר פייגלה ובעלה יודל	חיפה
שטורם סלי (מקודם רפפורט אויה)	ברוקלין
שטיינברכר אברהם	רמת גן
שטיינברכר מנשה	גני עם
שטיינברכר פרדי	פריס
שטמלר פפי	תל אביב
שכטר אריה (מקודם שטנר לייבצה)	רמת גן
שכטר יעקב	גבעתיים
שכטר משה	אשקלון
שמיר ולנטין	בואנוס איירס
שניבלג שמואל	כפר חיבת ציון
שניצר – אחות של פרומה	חיפה
שפירו סוניה (מקודם שטנר שיינצ'ה)	בואנוס איירס
שפר חיים	חדרה
שרגא יפה (מקודם שיינדל אלטמן)	תל אביב
שרנצל יונה	תל אביב

חתימה

לאחר שהושלמה הדפסת הספר ולפני שנמסר לכריכה, הגיעו לידינו שמות נוספים. בשל החשיבות שאנחנו מייחסים להנצחת הקדושים, החלטנו להדפיס מחדש את החלק האחרון של הספר ולכלול בו את השמות הללו.

הקדושים

המר, אברהם, אשתו פולי ושלושת ילדיהם

וינר, מרדכי הירש מרכוס, אשתו רוזה (לבית אונגר) ושלושת ילדיהם: שמעון, פרל ומציה

טאו, אברהם, אתקה, יעקב ומשה

טאושר (בירנבאום), יוסף, אתל והבת

יוצאי קוטי אחרי השואה

משפחה ושם	מקום
המר זלמן	**פרדס חנה**
וינר גיטל	**נתניה**
וינר מלכה אסתר	**נפטרה במחנה הסגר בקפריסין**
טאושר אברהם	**חיפה**
סנדר אטקה	**ארצות הברית**

והגדת לבנך...

(דף לעדות ולזכרונות אישיים)

והגדת לבנך...
(דף לעדות ולזכרונות אישיים)

והגדת לבנך...

(דף לעדות ולזכרונות אישיים)

והגדת לבנך...

(דף לעדות ולזכרונות אישיים)

והגדת לבנך...

(דף לעדות ולזכרונות אישיים)

והגדת לבנך...

(דף לעדות ולזכרונות אישיים)

והגדת לבנך...

(דף לעדות ולזכרונות אישיים)

והגדת לבנך...

(דף לעדות ולזכרונות אישיים)